

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Túri Tamás Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században	3
Molnár Dávid Valentin Radecke	22
Jakabházi Béla Botond A lelkész egészségének összetevői és lelkigondozói hivatásának veszélyeztetettsége a viszontáttétel jelensége által	40
Somogyi Péter A firtosi bizánci éremkincs lelőhelyének azonosítása	57

MŰHELY

Littasi Gyula Köszöntő a Berde-serleggel.	93
Lakatos Sándor Unitárius egyházi anyakönyvek a Kovászna megyei Állami Levéltárban.	96

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Józsa István Lajos Az igaz ember hitből él! (Zsid 10,38–39; 2Tim 2,15)	103
Kovács Sándor Vigázzon mindenki, hogyan épít (1Kor 1,10–12; 3,6–10)	109

Gyerő Dávid	
Váltságdíj hitünkért: a csoda művelése (Mk 8,34–37).....	114

KÖNYVSZEMLE

Gaal György: <i>A múzsák és erények kertjének őre: dr. Gál Kelemen kollégiumigazgató pályarajza</i> (Pap Mária).....	119
Bölöni Farkas Sándor: <i>Utazás Észak-Amerikában</i> (Gyerő Dávid).....	121
Kivonatok	124
Halottaink	127

TANULMÁNYOK

Túri Tamás¹

Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században

Az erdélyi és lengyelországi unitáriusok Apokalipszis-kommentárjai a 17. század első feléig jól nyomon követhetők. Az eddigi kutatás² főként az azokban megjelenő *chiliasta* elképzelések mentén vizsgálta a munkákat, és habár nem minden ponton egységes, de mégis csak felvázolható értelmezési lehetőségeket tudott felsorakoztatni. Eszerint beszélhetünk egy, a *chiliasta* eszmékkal átítatott, ám agresszív mozzanatoktól mentes szombatos értelmezési körrel,³ másfelől a

¹ Túri Tamás felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelv és irodalom szakán végezte. Jelenleg az SZTE doktorandusz hallgatója. Kutatási területe *Az unitárius Jelenések könyve értelmezések a 16–18. században*. Több írása jelent meg a régi magyar irodalom és művelődés tárgykörében.

² Balázs Mihály: *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* – megjelenés alatt. Hotson, Howard: *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus*. In Laursen, John Christian et al. (eds.): *Millenarianism and Messianism in Early Modern Culture. Continental Millenarians Volume IV: Protestants, Catholics, Heretics*. Dordrecht–Boston–London, 2001, Kluwer Academic Publishers (International Archives of the History of Ideas, 176). 9–37. Újlaki-Nagy Réka: *A szombatosok chiliizmusa. Erdélyi Múzeum*, 2011/2. 15–22. Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben, Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán. In Kovács András et al. (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 247–256. Káldos János: *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspökségének idején (1592–1597)*. In Miskolczy Ambrus (szerk.): *Europa, Balcanica – Danubiana – Carpathica. 2/A: annales, cultura – historia – philologia*. Budapest, 1995, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Román Filológiai Tanszék. 138–156.

³ Vehe-Glirius, Matthias: *Istenismeret és más írások*. Ford. Ruttner Tamás, vál. Dán Róbert. Békéscsaba, 1984, Helikon Kiadó (Prométheusz Könyvek, 3). Óvári Benedek: *Az*

Krisztus földi királyságát teljes mértékben elutasító szociniánus hagyományról⁴ és egy hasonlóképpen elutasító nonadorantista tradícióról.⁵ Ez utóbbiból kivételnek számít Karádi Pál munkája, mely nonadorantizmusa mellett Szervet és Glirius koncepcióját egyéni mozzanatokkal továbbépítve párosítja a prófétai hangvételt a *chiliasta* elképzelésekkel.⁶ Erdélyre koncentrálna fontos megemléztünk, hogy az eddig ismert 17. század első harmadáig itt keletkező, illetve hatást kiváltó szövegek főként nonadorantista és szombatos hangoltságúak, másfelől Karádi Pál prédikációs jellegű munkáján kívül csakis traktátusokkal találkozunk.⁷

Tanulmányunk egy újabb szöveg beemeléseivel nem pusztán bővíteni, hanem árnyalni is kívánja az eddigi képet. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsU. 732-es jelzettel ellátott *Conciones vetustae ex Apocalypsi* című munkája egy magyar nyelvű, 11 műből (a számozás szerint 10, a ciklus szempontjából 9) álló prédikációsorozat, mely a *Jelenések könyve* 22,1–2. részét magyarázza.⁸ A 17. századi másolat⁹ műfajiságán túl, szociniánus mozzanatokat tartalmazó megfontolásai miatt is jelentős, hiszen a felekezetnek a 17. század elejéig nincs egységes hitvallása, a későbbiekben pedig a nonadorantista és szociniánus irányzat egymás mellett élése jellemzi.¹⁰ A lengyelek az 1630-as években igyekeznek az erdélyie-

Christus Iesusnak az isten igaz messiasának orzagarol ualo röuid tanusag... In Varjas Béla (s. a. r.): *Régi Magyar Költők Tára XVII/5. Szombatos énekek*. Budapest, 1970, Akadémia Kiadó. 504–513.

⁴ Hotson: i. m.

⁵ Palaeologus, Jacobus: *Commentarius in Apocalypsim*. Olcona, 1574/1575, MsU. 966/N, illetve MsU. 968. Bogáti Fazekas Miklós: *Commentarius in Apocalypsim Hungarice*. 1589. Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9.

⁶ Karádi Pál: *Apocalypsis Beati Ioannis Apostoli et Euangelistae etc...* 1580. Országos Széchényi Könyvtár, Kt. Fol. Hung. 199. Balázs Mihály: Karádi Pál Simádon. *Keresztény Magvető*, 2006/1. 45–55.

⁷ Káldos: i. m. 148–149.

⁸ A gyűjtemény 11 szöveget tartalmaz. 10 concióként van feltüntetve, de a 7. szám hiányzik, a szövegből azonban nem hiányzik egység, így félreszámozásról lehet szó. Téma szempontjából is redukálható a gyűjtemény: a 11. munka esetén már sem számozás, sem a concio cím nincs feltüntetve. Ez Luk. 12. alapján később a Jel 14-gyel összekötve a jó halálra készülést tárgyalja. Textusa és a 10. concióból való tartalmi ismétlései miatt ezt a munkát a ciklustól különállónak tekintem az elemzés során.

⁹ Lakó Elemér (szerk.): *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Szeged, 1997, 144.

¹⁰ Balázs Mihály: *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom*. In *Uő: Felekezetiség és Fikció*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8) 37–76.

ket a szociniánus irányban mozdítani, ám az egyházi vezetőség szintjén csupán az 1638-as dézsi komplanáció egyneműsíti az unitarizmust.¹¹ Mindezt figyelembe véve érdemes a prédikációk teológiai megfontolásait, majd műfaji jellegzetességeit tárgyalni.

A *Conciones vetustae ex Apocalypsi* az új Jeruzsálem folyójának, az élet fájának és gyümölcsseinek allegorikus magyarázatát adják.¹² A magyarázott helyek és a hozzájuk kapcsolódó új Jeruzsálem értelmezése Müntzer Tamás, Hans Hut, a strassburgi próféták, illetve az 1531–1535 közötti münsteri katasztrófa hatására negatív tapasztalatokkal terhelt a korszakban.¹³ A kortársak közül sokan ebbe a vonulatba illesztették az 1569-ben kulmináló „rakóvi kísérletet”, melyet később a lengyel unitáriusok igyekeztek kiiktatni hagyományaik közül.¹⁴ Magyarországon hasonló profetikus hevületől fűtött, ám Dávid Ferenc eszméitől független volt Karácsony György felkelése.¹⁵ Erdélyben a földön megvalósítandó új Jeruzsálem profetikus víziója csupán Karádinál jelenik meg, mivel a szombatosok már az 1580-as években sajátos és egyre inkább befelé forduló kegyességi gyakorlattal kapcsolták össze a *chiliazmust*.¹⁶

¹¹ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In Csörsz Rumen István et al. (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007, 429–449. Molnár Dávid: Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja: Filológiai és teológiai adalékok az RMNy 1646-os tételéhez. In Font Zsuzsa et al. (szerk.): *Balázs Mihály köszöntése. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Szeged, 2011, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 364–369. Szabó András Péter: A dési per történeti háttere. *Egyháztörténeti Szemle*, 2003/2. 29–56.

¹² Jel 22,1–2. „¹És megmutatta nekem az élet folyóját, kristályhoz hasonlóan ragyogott, Isten és a Bárány trónjából fakadt. ²Az utca közepén és a folyam két partján az élet fái álltak. Tizenkétszer hoznak gyümölcsöt, vagyis minden hónapban teremnek, a fa levelei meg a népek gyógyulására szolgálnak.” (Szent István Társulati Biblia).

¹³ Cunningham, Andrew, Grell, Ole Peter: *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge, 2000, Cambridge University Press. 32–43. George Huntston Williams: *The Radical Reformation*. 3rd Edition. Kirksville, 1992, Sixteenth Century Journal Publishers (Sixteenth Century Essays & Studies, Volume XV). 556–589.

¹⁴ Balázs: *Antitrinitarizmus...* i. m. Illetve: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, Akadémia Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14). 173. Georg Huntston i. m. 1092–1099.

¹⁵ Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. *Századok*, 1936/6. 38–75. 163–203. Kathona Géza: Karácsony György „szent hada” 1569–1570. *Egyháztörténet*, 4. évf. (1958). 265–281. Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1568–1570). *Történelmi Szemle*, 1963/1. 19–22. Balázs: *Az erdélyi...* i. m. 160.

¹⁶ Újlaki-Nagy: i. m. 21.

A prédikációk allegorikus értelmezésének alappillérei a következők: „nyilván vagy on, hogy ez látás és jelenés csak példázat, az új Jeruzsálem, kit az angyal mutatott példázta az igaz, szép eklézsziát, annak szép folyóvíze az szent evangéliumot, annak pedig az folyamnak fája, ki életnek fájának is mondatik, ábrázolta ez evangéliumnak gyümölcset [...]”.¹⁷ Az új Jeruzsálem tehát az igaz eklézsia, az élet folyója pedig a tiszta evangéliumot jelölő lelki víz és annak folyása a prédikálás által. Ennek kútfeje Isten, királyi széke pedig a mennyország. A fa, melyet az evangélium táplál az istenes, kegyes, jámbor élet, mely a „justitia universalis” vagy más néven a pietas, ami 12 gyümölcset terem. E gyümölcsök Istennek erre és a túlvilágra egyaránt vonatkozó testi-lelki ajándékai, mint 1. Isteni gondviselés; 2. Lelki újjászületés; 3. Elme világossága; 4. Lelki öröm; 5. Lelkiismereti békesség; 6. Istenbe vetett bizalom; 7. Indulatainkon való uralkodás; 8. Bizalom, hogy Isten meghallgatja kérésünket; 9. Ellenségtől való védelem; 10. Külső gazdagság; 11. Jó halál; 12. A paradicsom és örök élet.

Az első prédikáció szerint az új Jeruzsálem Isten ajándéka azon megmaradt és megtért hívek számára, akik kénytelenek voltak szétszéledni, mikor Isten a zsidók bűnei miatt a régi Jeruzsálemet leromboltatta a rómaiakkal. A cserébe adott új Jeruzsálem maga az igaz eklézsia, melynek a Jel 21,12–26-ban adott leírását is spirituális értelemmel ruházza fel. Eszerint annak bárki tagja lehet, aki követi a 12 apostol tanítását. A város drágakövei Isten lelkeket megvilágosító lámpása, tehát Jézus Krisztus evangéliuma, melynek „világosságánál járnak az pogányok”. Egyedül a fertelmesek, a bálványimádó pogányok és a káromkodó zsidók vannak kirekesztve.¹⁸ Itt Palaeologus üdvtörténeti koncepciójában megalapozott apokalipszis értelmezése jelenik meg, miszerint a zsidók nem ismerték fel Krisztusban a messiást, kit azért küldött Isten, hogy királyuk legyen, és beteljesítse a nekik adott ígéretet. A zsidók vétke miatt (Jézus megölése) Isten megnyitotta az üdvözülés lehetőségének útját a pogányok számára, amennyiben elhiszik, hogy Krisztus a messiás, és betartják a tíz parancsolatot. Szerinte Krisztus mennybemenetele után hadat üzent a zsidóknak és a *Jelenésekben* foglalt jóslatok beteljesültek azzal, hogy a rómaiak Titus vezetésével lerombolták Jeruzsálemet. Krisztus ezután visszaadta hatalmát az Atyának, békében ül Isten jobbján, várja a második feltámadást és ítélettételt, mely után átveszi az uralkodást. Mivel jelenleg nem uralkodik és nem visel gondot a hívekre, így felesleges segítségül

¹⁷ MsU. 732. 18.

¹⁸ MsU. 732. 1–3.

hívni és imádkozni hozzá.¹⁹ Palaeologus egy egyetemes koncepciót töltött meg sajátos elemekkel. Ennek jele, hogy alapjait megtaláljuk Kecskeméti Alexis János *Dániel könyvéhez* írt prédikációskötetében is, aki Dán 7,13–14 kapcsán azonosítja az ekléziával Krisztus országát, majd hasonlóképp írja le az üdvözülés útjának pogányok számára való megnyitását is.²⁰

A kéziratban azonban Palaeologusétól eltérő krisztológiai felfogást olvassunk. Az első két prédikáció szentháromságot és Krisztus kettős természetét támadó passzusai szerint az Isten országát keresőknek elég egy mindenható Atyát, és egy ember Jézus Krisztust hinni, „kit az írás nem mond magától való Istennek, hanem Istentől tétetett nagy Úrnak, mindenek urának [...] És ez igaz vallás mellett jámborúl, kegyesen és mértékletesen élni”²¹ „Mondatik továbbá ezen menny, az Báránynak is királyi székinak, azért, hogy az Isten az ő fiát az Jézust, mennyben felemelte, úrrá és Krisztussá tette. Act. 2. Itlő bíróvá tette, Act. 17. Minden név és méltóság felett helyhezette [...]”²² A „tétetett” Krisztus kifejezés azonban nem Enyedi mérsékeltebb *Explicationese* szerint, ahol a Jel 2,8; 2,23, továbbá 17,4 és 19,16 magyarázatával tagadja Krisztus magától való istenségét, és hangsúlyozza az Atyától kapott hatalmát,²³ vagy Csanádi Pál elhíresült radikálisabb értelmében²⁴ szerepel, csupán az idézett textust követi. (ApCsel 2,36.) Ennek ellenére kéziratunk szociniánus szemlélete nem kétséges. Sozzini Krisztust embernek

¹⁹ Balázs: *Antitrinitarizmus...* i. m. Balázs Mihály: *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból.* Ford. Nagyillés János. Budapest–Kolozsvar, 2003, A Dunánál – Qui One Quint. 21–22.

²⁰ Szuromi Lajos (s. a. r.): *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata).* Budapest, 1974, Akadémia Kiadó (Régi Magyar Próza Emlékek, 3). 435. 549. 551–552.

²¹ MsU. 732. 6.

²² MsU. 732. 11.

²³ Enyedi György: *Az ó es vy testamentumbeli helyeknek, mellyekből az háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok...* Toroczka Mátétól vgyan azon Ecclesiáknak Püspökétől magyar nyelve fordítottatott. Kolozsvar, 1619, (RMK. I. 503.). 721–722. Balázs Mihály: Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa. In Uó: *Felekezetiég...* i. m. 95–108. Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő deák. In Bodor András (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvar–Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, 1: Tanulmányok, 1). 596. 598–599.

²⁴ Molnár B. Lehel: A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt. *Keresztény Magvető*, 2012/3. 250–251. Molnár Dávid: Valentinus Radecius: Apologia (1618). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2013/1. 45. Különösen a 44. lábjegyzet. Pap Balázs: Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly. *Keresztény Magvető*, 2002/2–3. 201–203.

tartja, mégis többnek az embernél. Szerinte az Atyának és Fiúnak személye, illetve lényege is különböző. Hatalmuk ugyan hasonló, ám míg az Atyaé önmagától való, addig Krisztus mennyen és földön való hatalmát az Atyától kapta, aki önmagán kívül mindenkit lába alá vetett.²⁵ Az Atya Krisztus általi segítségül hívása szintén szociniánus elem:²⁶ „Ebben az megösmert Istenben vesse remétségét, bizodalmtát és ezt dicsérje, áldja, ezt híja segítségül az Úr Krisztus által, az ő evangéliuma szerint [...]”²⁷ Az MsU. 732 teljes koncepciója szerint Krisztus Isten fő eszköze az új teremtésben. Így implicite a *Jelenések könyve* Krisztus első eljöveteleéről és az azután történt dolgokról beszél. Bárki, beleértve a pogányokat is, akik az Isten akaratát hordozó Krisztus ígétét követik, beléphet az új teremtés által létrejött igaz eklézsiába. A hirdetett ígétet Krisztus csodákkal hitelesítette, melyekre Istentől kapott hatalmat.²⁸ A könyv tehát elsősorban a Krisztusban való lelki újjászületésről szól. Ennek kezdete a múltban történt, mikor a rómaiak le-

²⁵ C. Godbey, John: Socinus and Christ. In Dán Róbert – Pirnát Antal (szerk.): *Antitrinitarianism in the second half of the 16th century: (Proceedings of the International Colloquium held on the 400th anniversary of Ferenc David's death in Siklós, May 15–19, 1979)*, Budapest–Leiden, 1982, Akadémia Kiadó–Brill (Studia Humanitatis, 5). 57–58. 60–61. Wollgast, Siegfried: *Philosophie in Deutschland 1550–1650*. 2. Auflage. 1993, Akademie-Verlag. 362.

²⁶ Sozzini az Atya és a Fiú tisztelete között is különbséget téve azt mondja, hogy míg Istent minden dolgok első okaként tiszteljük és hívjuk segítségül, úgy Krisztust minden dolgok második okaként kell, hisz az egyház számára minden dolgot Krisztus ad. C. Godbey: i. m. 61.

²⁷ MsU. 732. 20. „Az Szentírás parancsolja, hogy az Istent híuk [értsd: hívjuk] segítségül az Krisztus által” (15.) „[...] az szent eklézsiát, ki az Istent és az ő fiát, az apostoli igaz ajándék szerint vallja, tiszteli és féli” (17.) „Az Istennek és az Krisztusnak igaz tiszteleti is az által [t. i. bölcsesség] tudatik meg” (31.)

²⁸ „Mert őáltala teremtettek, mindaz, mik az mennyben s mindaz, mik az földön vadnak látható és láthatatlan állatok. Az Szent János is ezen új teremtésről szól [...] In mundo erat, et mundus per ipsum factus est, sed mundus eum non agnovit. Mely ígékben azt jelentik az szent apostolok, hogy ez újonnan születésben és új teremtésben az Úr Isten mindeneket az Jézus Krisztus által cselekedett, és semmit ebben őnála nélkül nem cselekedett. Mert őáltala jelentette ki az örök életnek ígét [értsd: ígét], őáltala ezt csodákkal is confirmálta, az ő vére által békélett meg velünk, summa szerint mindeneket őáltala cselekedett. Hogy pedig az apostoloknak imez szavakat is *őáltala teremtettek* kelljen érteni ez új teremtésről, az Szent Pál apostol világosan megmagyarázza Col. I v. 19. 20. Mert tetszett [...] az Atyának, hogy őbenne minden teljesség lakoznék, és hogy őáltala mindeneket magával megbékéltetne, megbékéltetvén az ő keresztinek vére által, mindaz mik az földön, mindaz mik az mennyben vannak. Eph. I. v. 9. 10. Megjelentvén nekünk az ő akarattyának titkát, az ő ingyen való jó volta szerint, kit magában elrendelt volt, tudniillik, hogy az teljes üdőnek eljövésében megújítana mindeneket az Krisztusban mindaz, melyek az mennyben, mindaz, kik az földön vannak”. MsU. 732. 13.

rombolták a földi Jeruzsálemet, ám a hívők lelkében végbemenő új teremtés középpontba kerülésével a prédikációsorozat az evilági helyes és istenes életre szólít fel, és mutat utat. Tehát az új teremtéssel létrejött igaz eklézsia történelmen felülivé válik. A helyes életvezetés középpontba állítása Sozzini teológiájának is fontos eleme.²⁹ Felfogásában Krisztus elsődleges feladata, hogy példaként szolgáljon az emberek számára azzal, hogy ő maga lesz az általa követett és hirdetett isteni parancsok beteljesítője.³⁰ Végző soron kéziratunk Sozzini spirituális megközelítésével rokonítható, miszerint az új teremtés, mely nem azonos a *Genezis*-ben leírttal, egy lelki ország teremtéséről szól: „az evangéliumi üzenetet meghaladni tudó emberekben lejátszódó spirituális megoldásról”,³¹ melyet az Atya végez a Fiú által.³²

A 9–10. prédikációk azonban a feltámadás és örökélet kapcsán ismét Palaeologus álláspontjához közelítenek.³³ A kérdésben sokféle felfogás ismert: az anabaptista lélekaluvás tan,³⁴ a lélek halhatatlanságának,³⁵ vagy magának a feltá-

²⁹ C. Godbey: i. m. 57.

³⁰ Vidrány Katalin: Antropológiai típusok – krisztológiai típusok. In Uő: *Krisztológia és antropológia: összegyűjtött tanulmányok*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 292.

³¹ Balázs: *Földi és égi hitviták...* i. m. 10–11. Az adott textus: Jn 1,3 „Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett”. *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a fiúnak és a szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Gyulafehérvár 1568. Ford. Péter Lajos, Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2). 228–244.

³² Balázs Mihály: Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininak. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/1–3. 99.

³³ MsU 732. 59–71. E két prédikáció kiadását lásd: Túri Tamás: Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról. *Keresztény Magvető*, 2014/2. 123–130.

³⁴ Balázs: *Karádi...* i. m. 53. Ám Dávid Ferenc e tanokat mellőzi! Balázs: *Az erdélyi...* i. m. 178–179.

³⁵ Pirnát Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola). *Helikon*, 1971/3–4. 374–377. Pirnát Antal: Gerendi János és Eössi András. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970/5–6. 682. Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961, Akadémia Kiadó. 135–160. Károlyi Péter: *Az halálról, fel tamadasról es az örök eletről haznos es szükséges könivecze az kereztienek epoetelekre es vigasztalásokra...* Debrecen, 1575, (RMK I. 116.) ill. (RMNY I. 358.) 36r. 40v–49v.

madásnak tagadása,³⁶ illetve annak fizikai megvalósulásának³⁷ megkérdőjelezése mind megtalálható a 16. századi antitrinitarizmus útkeresésében. Palaeologus szerint az első feltámadás ugyan lelki, melyet a második testiként követ (ennek idejét senki sem tudja), mégis az utolsó ítélettel jövő új Jeruzsálemet más minőségű testi öröklétként értelmezi, mint a jelenlegi fizikai világot.³⁸ Az MsU. 732 a feltámadásról a jó halál kapcsán szól, mikor is a hívők nem esnek kétségbe, hiszen tudják és hiszik, hogy „az testi halál önégiek semmi ártalmokra nincsen, és őket nem emészti s fogyatja éppen el, hanem azután is él az ő lelkek”.³⁹ A hívek az eltemetéstől sem irtóznak, mivel „tudják, hogy az ő testeket s csontjokat az Úr megőrzi”, majd az utolsó napon Krisztus által feltámasztja.⁴⁰ Eszerint a lélek halhatatlan, ám az örök életre testileg támadunk fel. A következő prédikáció a mennyei öröklét részletezésével pontosítja mindezt. Fontos, hogy az örök életet Isten ígérteiből kapjuk és nem Krisztus megváltása miatt, mely szintén szociniánus vonás.⁴¹ Ez a paradicsom nem a régi, földi paradicsom lesz, nem visszaállítása történik, hanem újrateremtése és mennybe helyezése. Az emberek lelki, elméleti és testi gyönyörűséget fognak tapasztalni, melyet az angyalokhoz hasonló lelki bölcsesség és tudás, illetve a gonosz kívánság hiánya és Isten dicsőítése biztosít. A memória és test is az angyalokéhoz hasonló lesz, ekként fognak emlékezni földi szenvedéseikre, halálukra, elporladásukra, mellyel ellentétben „immár az Istennek kegyességéből tündöklenek, mint az nap az ő Atyjoknak országában”.⁴² A megsemmisült földi, fizikai test új minőségben való újjáteremtődésében Palaeologuséhoz hasonló álláspontot látunk. A „külső érzékenységek” szerinti gyönyörködés, mint Isten megpillantása, az angyalok, mártírok és szüzek énekének hallása, a „lelki kóstolás” és „az angyalok kenyerével” való táplálkozás, a „gyönyörűséges lelki szaglás, és lelki módon való tapasztalás” mind az

³⁶ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Galavics Géza et al. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, JATE Press (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10). 179–184. Szczycki, Lech et al. (eds.): *Epitome colloquium Racoviae habitu anno 1601*. Varsoviae, 1966, Państwowe wydawnictwo naukowe. 469–479.

³⁷ Lelio Sozzini: Über die Auferstehung. In Fast Heinold: *Der linke Flügel der Reformation: Glaubenszeugnisse der Täufer. Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*. Bremen, 1962, Schünemann Verlag (Klassiker des Protestantismus 4). 389–392.

³⁸ Balázs: *Antitrinitarizmus...* i. m.

³⁹ MsU. 732. 62–63.

⁴⁰ MsU. 732. 64.

⁴¹ MsU. 732. 66. Vö. Sozzini tagadja Krisztus megváltó szerepét. Ha létezik megváltás, akkor az Krisztus példájának követésében áll. Vidrányi: i. m. 285–286.

⁴² MsU. 732. 69.

érzékszervek földitől eltérő minőségét jelöli.⁴³ A feltámadásról hasonlóan ír Melius Péter is.⁴⁴ Apokalipszis-kommentárjában az ég és föld újratereztetését materiális síkon képzei el, ám a dolgoknak csak „állatja” marad meg, a formájukból kitisztul a rútság és romlás.⁴⁵ Az emberek is tisztán támadnak fel és Krisztushoz hasonlatosak lesznek. Az új Jeruzsálemben, mely egyszerre az eklézsia és annak másvilági hajléka, testi, változó és romlandó dolog nem lesz, csak lelki étel és ital. Újra együtt leszünk barátainkkal, az egyházatyákkal, Istennel, Krisztussal, prófétaikkal stb. Az „esmeret, bölcsesség, ész, értelem megmarad, nem leszünk bolondok, és némák”.⁴⁶ Prédikációi szerint Krisztus megdicsőült testéhez hasonlóan „mi is azon testbe támadunk fel, aki eltemettetik, csak hogy megdicsőül, az állatja azon leszen, de köntöse más leszen”:⁴⁷ halhatatlan, ártatlan, fényes és Krisztus lelki javaival élő. Nem eszünk romlandót, csak lelki ételt és italt, mégis a test nem változik át pusztá lélekké, romolhatatlan csontból és húsból lesz. Az unitárius kézirat Meliushoz hasonlóan vallja a bűnösök feltámadását és a kénköves tóba való örök kárhozatra vetését is.⁴⁸

A prédikációsorozat egyediségét abban láthatjuk, hogy bár a palaeologusi *Jelenések*-értelmezés alapjaira épít, annak hangsúlyait eltolja. Az üdvtörténeti koncepció nonadorantista elemeit elhagyva egy szociniánus krisztológiát és értékrendet jelenít meg. Ám a feltámadás és a lélek halál utáni sorsa kapcsán újból Palaeologus felfogásához közelít.

A kézirat további vizsgálati lehetőségei műfajiságából adódnak. Karádi munkája jól illusztrálja, hogy a prédikáció műfaja miként tágítja ki az értelmezési lehetőségeket és biztosít lehetőséget a textustól való elmozdulásra. Egyfajta „mindenes könyv” volt az, melybe a szerző a textusok magyarázatán felül további témákat és már megírt művei lényegét is belefoglalta.⁴⁹ A műfaji átjárás lehe-

⁴³ MsU. 732. 69–70.

⁴⁴ Melius Péter: *Valogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irassabol, mind egész esztendoe által valo foe innepekre, es minden felè szuekseges dolgokrol es artikulosokrol à regi es mastani Doctoroknac magyarazasoc szerint...* Debrecen, 1563, (RMK I. 54.) és Melius Péter: *Az Szent Ianosnac toett ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prèdikatioc szerint...* Várad, 1568, (RMK I. 69.)

⁴⁵ „Mint összetörött pohár, aki szennyes, megolvad, az állatja megmarad, de formája és szépsége más leszen”. Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m. 267r.

⁴⁶ Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m. 265v–270v. Főleg: 267r. és 269r-v.

⁴⁷ Melius: *Valogatot praedikatioc...* i. m. 250.

⁴⁸ Melius: *Valogatot praedikatioc...* i. m. 262–264. Vö.: MsU 732. 70. és 59–60. Túri: i. m. 123–124; 130.

⁴⁹ Balázs: *Karádi...* i. m. 48–49. Tóth F. Péter: Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára. *Magyar Könyvszemle*, 2007/1. 22–44.

tőségét példázza Bogáti 1589-es traktátusa is, mely szintén tanulságokra és magyarázatokra osztott, így „kit ha ki akar többé tehet és prédikációkra szabhat”.⁵⁰ A mű utal a szerző 51 cikkelyes prédikációs segédkönyvként is funkcionáló *Jelesnések*-kommentárjára, mely ma már ismeretlen.⁵¹ Megjegyzésre érdemes, hogy Bogáti strukturális eljárása Melius Péter kommentárjáéval rokonítható.⁵²

Az MsU. 732 Karádihoz hasonlóan a textushoz szorosan nem köthető témakörökről is értekeznek, azonban a 9 munka olyan zárt kompozíciót alkot, mely műfaji kérdéseket is felvet. A szövegek egységes címjelölésének (*Conciones vetustae ex Apocalypsi*) tematikai megkötésén túl az egyes darabok (melyek külön-külön is *concio* megjelöléssel szerepelnek) egy komplex ciklust létrehozó utalásrendszerrel rendelkeznek. Már az első prédikáció *partitio*ja is egy munkaként kezeli a 10 *conciot*. „Mely igikben [értsd: igékben] 4 dolgokról emlékeznek az Szent János: 1. Az Istennek és báránynak királyi székiből kifolyó élő víznek folyamjáról. 2. Az mellett lévő életnek fájáról. 3. Annak az fának 12 gyümölcsseiről. 4. Annak hasznos leveleiről”.⁵³ Míg az elsőt az 1–2. *concio*, a másodikat a 3. *concio*, végül a harmadikat 4–10. prédikációk tárgyalják, a levelek hasznairól nem értekeznek külön. Az 5. prédikációtól a példázatokkal felruházott *exordiumok*at felváltják az előző munkák értelmét összefoglaló, visszautaló bevezetők, melyek a szövegek közti folytonosságot biztosítják.⁵⁴ A kompozíciót erősíti a gyümölcsök hierarchiája is, mely az Istentől kapott ajándékok és Isten viszonyát leképező szigorú logikai rendet eredményez.⁵⁵ A gyümölcsök tárgyalásától kezd-

⁵⁰ Bogáti: i. m. 18^b

⁵¹ „[...] az Apokalipszist 51 cikkelybe vagy articulusban foglalám, szorítám, summálám, oly magyarsággal, hogy csak Biblia olvasás kellene hozzá, ha ki prédikációkra osztani s nyújtani [értsd: nyújtani] akarná az könyvet”. Bogáti: i. m. 5^a

⁵² Mindketten először a textust idézik, majd egy-egy kiragadott szó kapcsán csatolják magyarázatukat. Vö. Melius: *Az Szent Ianosnac...* i. m.

⁵³ MsU. 732. 3.

⁵⁴ „Concio 5. ex Apoc. 22. v. 2. De quarto, quinto et sexto fructu arboris vitae. Az Istennek szent városában, ki az igaz eklézsia, vagyon szép tiszta folyóvíz, életnek vize, ki az szent evangélium és abból származó életnek fája, ki az pietas, timor Dei filialis, mely fa terem tizenkét gyümölcsököt, azaz az pietasnak vannak főképpen tizenkét gyümölcssei és hasznai. Az három elsőkről szólánk az előző prédikációnkban, kik ezek: 1. Az Istennek atyai szerelme az jámborokhoz. 2. Az újonnan születés. 3. Az igaz bölcsesség. Szóljunk azért mostan duo volente az életnek fájának 4, 5. és 6. gyümölcsseiről”. MsU. 732. 33.

⁵⁵ Az istenes élet eredménye az isteni gondviselés (1). E gondviselésből származik a lelki újjászületés (2) és a bölcsesség (3) és mindezek ösztönzik az embert a lelki öröme, Isten szeretetére és dicsőítésére (4). A lelkiismeret békessége (5) viszont a kegyes élet (a virtus) gyümölcse, éppúgy, mint az Istenbe vetett bizalom (6). Az igazi nemesség (önmagunkon való uralkodás) (7) viszont a lelki újjászületésből (2) és Istenben való

ve a bevezető szerepének megváltozásán felül a tanulság is kevesebb lesz, mely sokszor jelöletlenül nem is a prédikáció végén, hanem egyes *pars*okban elszórva szerepel, és *applikációja* is többször elmarad. A 8. *concio* bevezetése szerint addig a lélek hasznát szolgáló gyümölcsökről volt szó, most azonban testi haszonként a külső gazdagságot tárgyalja. Ezt követően „mindezekből nekünk igen szép tanulságok [értsd: tanulságok] adatnak előnkben [...]”, melyek három oldalon keresztül a közönségre szabott intésekkel együtt sorakoznak. E tanulságok tehát az egész addigi gyümölcsöket tárgyaló prédikációkra vonatkoznak (4–8.)⁵⁶ A jó halál és a paradicsomba való bebocsáttatás pedig a ciklus csúcspontjaként⁵⁷ különülnek el az evilági gyümölcsöktől. A kompozíció 1–3. prédikációi az allegória alapját fektetik le, míg a 4–7-ig tartó munkák a kegyes élet lélekre irányuló hasznait mutatják be, a 8. a testi, végül a 9–10. prédikációk a túlvilági életre vonatkozó hasznokat tárgyalják. A kompozíció egységében és felosztásában is hasonlít Enyedi Fazekas János *Mennyei szó a lelki álomból való felsejkenésből* című 1652-es prédikációsorozatára, ahol egy textust (Ef 5,14), 6 különböző prédikáció magyaráz: a textus első részét („Serkenj fel, aki aluszol”) az első, a középsőt („és kelj fel a halálból”) a második, az utolsót („és megvilágosodik tenéked a Krisztus”) a többi tárgyalja, ám azok alkalmazott hasznai úgy egészítik ki egymást, mintha az egy munka lenne. E szoros egység és a célzott praxis műfajilag a kegyességi olvasmányhoz közelítik a szöveget.⁵⁸ Talán kéziratunk is szolgálhatott olvasmányként, bár nincs kialakult *usus* rendszere, csupán néhol olvasható ki a harmadik személyű feddés és a tanulságok utáni közönségre szabott intés, azonban célja a kegyes életvezetés, még ha ezt többször a szoros bibliamagyarázatokból kibomló katekizmuszerű részletek is tagolják. A prédikációs váz kitapinthatósága ellenére a gyümölcsök bevezetői visszautalóak, a tanulságok rendszertelenek és a *pars*ok is csak a gyümölcsök egymástól való elkülönítését szolgálják. A műfaji átjárhatóságra a negyedik prédikáció traktátus megjelölése is utal: „Noha pedig ez 12 gyümölcsökről való traktátus bő beszédet kívánna, de mi az mennyire le-

örömből származik (4). A kegyes életnek köszönhető, hogy Isten meghallgatja könyörgésünket (8), viszont az isteni gondviselés (1) gondoskodik éppúgy az ellenségtől való oltalmazásunkról (9), mint a külső gazdagságunkról, javainkról (10). A legnagyobb jutalmak azonban a jó halál (11) és a paradicsomi örök élet (12).

⁵⁶ MsU. 732. 57–59.

⁵⁷ „Következik immár az isteni félelemnek, ki az életnek fája, tizenkettődik gyümölcsce, ki nagyságával, szépségével, tartósságával s méltóságával feljebb való minden gyümölcsinél, kikről eddig szólánk [...]”. MsU. 732. 65.

⁵⁸ Csorba Dávid: A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai. *Könyv és Könyvtár*, 2008. 120–122.

het, beszédünket rövidítsük meg”.⁵⁹ A 18. századból több, a *Jelenések könyvével* foglalkozó szöveggyűjtemény is fennmaradt, mint például Uzoni Fosztó István kétkötetes *Prédikációk a jelenések könyvéről* (1765),⁶⁰ illetve Dersi Gergely István és Dersi Varga György *A Szent János Mennyei Látásának Prédikációi által való magyarázása* (1776) című munkái,⁶¹ ám azok prédikációi külön is elmondhatóak voltak, ellentétben az MsU. 732 szövegeivel. Bár a szoros logikai kompozíció miatt a prédikátornak egy-egy munka kiválasztása esetén új bevezetést és befejezést kellene írnia, több prédikáció végén nagyobb rész, illetve oldalkihagyások vannak, melyek előtt még szerepel a *documentum* felirat.⁶² Az ilyen *amplifikációs* lehetőségek teret nyithattak a prédikációk további felhasználására. A prédikáció és traktátus műfaji jellegzetességeinek keveredése azonban kötetünkben is kitűnik.

Mindazonáltal érdemes a szövegek retorikai megformáltságát is figyelembe vennünk, hiszen a református és katolikus prédikációalkotással szemben az unitáriusokéről igen keveset tudunk. Mint fentebb láthattuk, a prédikációs egységek jelöletlenségük ellenére is kitapinthatóak. Minden esetben van *exordium*, melynek szerepéről az unitáriusoknál nem játszódtott le a reformátusokéhoz hasonló vita.⁶³ Olvashatunk *propositiot* és *partitiot* is, de a *parsok*, melyekből sosincs négynél több, már szövegszerűen is jelöltek.⁶⁴ A kompozíció logikai összetettsége miatt a részekben belül számozással ellátott alegységek is szerepelnek.⁶⁵ A munkák felépítése áttekinthető, a felosztást pedig a *partitioban* vagy rögtön a textus után jelzik,⁶⁶ tehát teljesítik a református homiletikák által támasztott közönség-

⁵⁹ MsU. 732. 26.

⁶⁰ Uzoni Fosztó István: *Prédikációi I-II*. Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, (Teleki Téka), Ms 0432. 1–2.

⁶¹ MsU 978/A.

⁶² MsU. 732. 23–24.

⁶³ Bartók István: „*sokkal magyarábból szólhatnánk és írhatnánk*”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, 1998, Akadémia Kiadó – Universitas Kiadó, 215–216. 227.

⁶⁴ „Mi is azért holott szólottunk az első prédikációkban az lelki Jeruzsálem folyóvizének mineműségéről, szóljunk immár annak kútfejéről is. 1. Azt lássuk meg, kicsoda kútfeje ennek az lelki folyamnak [...] 2. Azt mutassuk meg, hogy az emberi szerzések, kik az Istennek tiszta, szent igéivel nem egyeznek, sőt inkább ettől vagy különböznek, vagy ugyan ellenkeznek is, nem az Isten szavai és nem őtőle származott tudományok”. MsU. 732. 10.

⁶⁵ Erre példa, mikor az első prédikációban első *pars* alatt a folyó három tulajdonságáról szól: 1. tiszta 2. fényes 3. élő víz. A második pontnak további négy pontja van, a harmadiknak pedig további három. Ez olyannyira kinövi magát, hogy nemhogy a második *pars*, de már az elsőnek második alpontja is külön prédikációba kerül. MsU. 732. 3–8.

⁶⁶ „Concio 4. Apoc. 22. v. 2. De primo, secundo et tertio arboris vitae”. MsU. 732. 25.

hez való alkalmazkodás követelményét is. Az összetett beszédszerkezet, a latin kifejezések és az allegóriák halmozása viszont értő, művelt hallgatóságot feltételez.⁶⁷ A prédikációk szigorú biblikusságát és dogmatikus intellektuális jellegét csak ritkán törik meg világi *exemplumok*. A második *exordiumban* pogány törtétiák (Ovidius *Metamorphosisa*, Seneca, Pomponius Mela, Plinius munkái), Szent Ágoston *De civitate...* munkája, illetve a 86. zsoltár alapján a különböző csodás erővel bíró kutaktól jutunk el Istenhez, mint a lelki folyó kútfejéhez.⁶⁸ Ez nem csak a ciklus szigorú biblikusságával, hanem az előző prédikáció azon részével is szemben áll, ahol a prédikátor az evangéliumi tisztaság ellenében a „döggel és ganéval” teli pogány írásokat (Ovidius, Martialis és Lucianos) kárhozzátja.⁶⁹ A pogány kutak azonban nem negatív példaként jelennek meg, hanem egy Istenhez vezető folyamat részesei. A prédikátor egyébként állításait számtalan bibliai hellyel igazolja, melyeket teljességükben idéz latinul, elenyésző helyen fordul elő, hogy csak a hivatkozást tünteti fel.⁷⁰ Biblián kívüli források 11 esetben és legtöbbször csak említésként szerepelnek.⁷¹ Az előbbieken felül idézi Cicerót és Senecat. Szent Ágoston mellett pedig kétszer hivatkozik egy ismeretlen doktorra. Az önimádat kapcsán a 16. századi humanista, Andrea Alciato 1531-es *Emblematum libellus* című munkájának Nárccissus epigrammáját idézi.⁷² Emellett haszonnal forgatta Philipp Lonicer hatalmas *exemplum* gyűjteményét is, mely Andreas Hondorff német nyelvű művének latin fordítása. Ez a korszak legnagyobb, több mint harmincszor kiadott, protestánsok és jezsuiták által egyaránt

⁶⁷ Bartók: i. m. 186–198. 204–208. Bartók István, *A casa rustica és a mechanici*. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992/5–6. 569–578. Restás Attila: *Keckermann retorikái* (Fejezetek a magyarországi retorikaoktatás történetéből). *Irodalomtörténet*, 2000/4. 484. A katolikus Ludovicus Granatensis munkája is tartalmazza, melyről a későbbiekben lesz szó.

⁶⁸ MsU. 732. 9.

⁶⁹ MsU. 732. 4.

⁷⁰ MsU. 732. 5. 20.

⁷¹ MsU. 732. 4. 9. 22. 29. 37. 38. 42. 44. 45. 56. 60.

⁷² „Ezt híják [értsd: hívják] az görögök philantianak, kinek káros voltát szépen leírja Alcyathus poeta, az Nárccissusról, ki felől így beszéltek az poéták, hogy egy kútba tekintve meglátta maga ábrázatját és annak szerelmében megholt”. MsU. 732. 22. Az epigrammát az 1577-es összkiadás is tartalmazza: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/alciati1/jpg/s261.html> [online] [2015. 01. 13.]

használt *exemplum* gyűjteménye,⁷³ mely Erdélyben is népszerű volt.⁷⁴ Ebből két példázatot olvasunk: egy emberét, aki a világi gyönyörúségek élvezetéért „örömet az Istennek hagyná a mennyországot”,⁷⁵ majd később Spira Ferenc esetét. Spira teljes történetének felidézése azonban elüt a prédikációkban szereplő pár soros, pusztán utalásokon alapuló példázatoktól. A história recepcióját figyelembe véve hangsúlyos, hogy a történet nem az aposztázia, hanem a jó halál kapcsán kerül szóba, mely így az *ars moriendi* műfaja felé nyitja a 9. prédikációt,⁷⁶ annak ellenére, hogy a 6. prédikáció a kapzsiság, fősvénység és hataloméhség ékes példaként mutatja be az erdélyi viszonyokat, ahol hitüket is képesek elhagyni a gazdagságért.⁷⁷ A munka feltehetően a Báthory Zsigmond uralkodása alatti unitárius nemesek politikai pozíciójuk megtartása érdekében való katolizálására utal. Tudvalevő, hogy az unitárius egyház nemesi szárnyának 1575 és 1603 közötti megsemmisülésében az 1594-es kivégzéseknek is nagy szerepe volt.⁷⁸ A 16. század végi, 17. század eleji áttérések okait az egyháztörténet is „az uralkodásnak, feltűnésnek, a hivatalokkal való csillogásnak testi vágyakozásában” jelöli meg.⁷⁹ Ez alapján a prédikációk keletkezését talán a század első feléhez közelít-

⁷³ Hondorff, Andreas: *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung... 1575, 1584*. Kecskeméti Gábor: *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*. Budapest, 1994, Universitas Kiadó (Studia Litteraria, 32). 86. 47. lábjegyzet. Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai: Nádasdi János*. Budapest, 1997, Universitas Kiadó (Historia Litteraria, 3), 62–63. M. Soergel, Philip: *Miracles and the Protestant Imagination, The Evangelical Wonder Book in Reformation Germany*. New York, 2012, Oxford University Press (Oxford Studies in Historical Theology), 154–156.

⁷⁴ Szerepelt Bocskai István könyvei között: Az OSZK által összeállított Ritka és Különleges Kötések katalógus, RK 57. jelzet. A sárospataki Rákóczi könyvtárban: Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai I). 101–102. Batthyány Ádám könyvei között: Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest-Szeged, 2002, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV). 154; 171; 201.

⁷⁵ MsU. 732. 56.

⁷⁶ Türi: i. m. 118–123.

⁷⁷ „Nem kevesebbé szolgáltatja ez rút rabságban az fősvénység is az embert. Az fősvény nem csak rabja az gazdagságnak, hanem imádója is. Mit nem cselekszik az fősvény ember az gazdagságért! Istenét elárulja, és idegen isteni tiszteletre adja magát, mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak”. MsU. 732. 46.

⁷⁸ Horn Ildikó: *Az unitárius elit stratégiái (1575–1603)*. *Keresztény Magvető* 1999/1–2. 28–34.

⁷⁹ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. kötet. Ford. Márkos Albert, (s. a. r.) Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel,

hetnénk, hisz a negyvenes éveikig a nagyobb nemesi családok már valószínűleg áttértek.⁸⁰ A biztos datáláshoz azonban további adatokra lenne szükségünk.

A 9. prédikáció másik érdekes helye, ahol arról értekeznek, hogy „az jó és üdvösséges kimúlás csak az isteni félelemnek tulajdona. Mert az istenteleneknek gonosz az ő halálok, Psal. 34. v. 22. [pontosan: Psal. 33, 22.] Mors peccatorum pessima, vel secundum Tigurinam, interimet impium sua malicia”.⁸¹ A szöveg általában a *Vulgata*-t használja, azonban itt a helvét reformáció egyik kiemelten fontos bibliafordítására, a *Biblia Tigurinara* hivatkozik.⁸² Az irat használatának felekezeti jelentőségét a 16. század végén lutheránusból unitáriussá lett Csanádi Imre esete kellőképpen illusztrálja, aki Kassáról menekülve Erdélyben lett unitárius prédikátor. Mikor Báthory István fejedelem hitvallást kért tőle, majd a beküldöttel nem volt elégedett, Csanádi félvén, hogy ügyét lutheránus, vagy református papoknak adják át, másodsorra már, Palaeologus tanácsára, a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával fogalmazta meg confessióját.⁸³ A felekezet közötti forráshasználat másik végétét látjuk a negyedik prédikációban, mikor az a lélek jóra való megújulásáról értekeznek: „Azt mondja ez szép virtus felől egy kegyes bölcs Ludo. Granaten. Renascentia est divinae naturae participatio, hoc est sanctitatis bonitatis, puritatis nobilitatis. Mert ez által az ember Istennel conversalkodó leszen [...]”.⁸⁴ Az idézett spanyol dominikánus, Ludovicus Granatensis a tridentinum utáni rekatolizációs törekvések egyik legnagyobb reprezentánsa volt, kinek teológiai és aszketikus írásait a

Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2), 563.

⁸⁰ Ez megfigyelhető az 1640. decemberi országgyűlés anyakönyvéből, mely felsorolja azokat az unitárius pártfogókat, akiket a tanulók énekükkel tiszteltek meg. A névsorban azonban, összevetve a Horn Ildikó által vizsgált időszak nagy unitárius neveivel, már – néhány kivétellel, például Tholdalagi és Kornis – nem találunk az elit rétegben helyet foglaló unitáriust. Kénosi, Uzoni: i. m. 512. 563–584. Az építőjelleű adalékot köszönöm Molnár Dávidnak.

⁸¹ MsU. 732. 59. „A bűnösök halála nagyon rossz, vagy a Tigurina szerint, elpusztítja az istentelen embert a saját rosszindulata.” (Szabó Ádám fordítása)

⁸² Imre Mihály: Molnár Albert *Biblia Tigurinája*. In Csanda Sándor, Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szeged, 1978, (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4). 301–302. P. Vásárhelyi Judit: *A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde mint vitairat*. In Heltai János, Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenség vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Tanszék. 33–41.

⁸³ Szőnyi Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5. 501–508.

⁸⁴ MsU. 732. 29.

jezsuiták nagy haszonnal forgatták. 1578-as *Rhetorica ecclesiastica*ja hatással volt Pázmány Péter prédikációira, ám Keckermann elismerő véleménye nyomán a protestánsok körében is használatossá vált, annak ellenére, hogy az egyházi retorika célját a katolikus hit eretnekek elleni védelmében határozta meg. A mű hosszú életű aktualitásáról hazai recepciója is tanúskodik.⁸⁵ Retorikája elején valóban szól az erényekről,⁸⁶ azonban a fenti idézet nem biztos, hogy ebből a munkából származik.

Granatensis, illetve a református *Biblia Tigurina* megidézése már önmagában is érdekes, mivel prédikációink az evangéliumi tisztaságot homályosító, patvarkodó írásokról szólva mindhárom felekezet iratait elítéli: „Ilyenek az pápista, kálvinista és lutheránus atyafiaknak könyvek nagyobb részint”.⁸⁷ Máshol a szentháromság tana kapcsán veti el az Isten ígéje elé helyezett világi tudományokat.⁸⁸ Az elítélő, feddő részek általában a tanítás ellenpontozásaként szerepelnek, taláunk azonban tényleges, az ellenfél tanait is előszámláló polémiát.⁸⁹ A második prédikáció tanulsága, hogy ne keressünk más tudományt az evangéliumon kívül. Ennek ellenpontozásaként következik a második rész, ahol azt bizonygatja, hogy (1) a katolikusok tradíciói eltérnek a *Szentírástól*, (2) a pápák és zsinatok szavai nem Isten szavai és (3) a régi zsinatok végzései egymásnak is ellentmondanak. A második pontban hat alpont a katolikusok 6 tanáról bizonyítja, hogy eltérnek a *Bibliától*.⁹⁰ A vitázás itt és a kötet egészében is a tanító szándék alárendeltje, mégis ellentmond a prédikátor mediátori szerepének,⁹¹ illetve eltér a református homiletikák tanácsától, miszerint a prédikátor óvakodjon a vitától és a cáfolandó

⁸⁵ II. Rákóczi Ferenc ifjúkori olvasmánya, illetve Gyalogi János *De eloquentia sacra* című munkája még a 18. század közepén is javasolja a katolikus hitszónokoknak. Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 8), 41–44. Bitskey István: *Retorikák a barokk kori Magyarországon*. In Uő (szerk.): *Retorikák a barokk korból*. Debrecen, 2004, (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 10), 251–254.

⁸⁶ Ludovicus Granatensis, *Az egyházi ékesszólásnak, avagy a hitszónoklat elméletének hat könyve*. In Bitskey: *Retorikák...* i. m. 109.

⁸⁷ MsU. 732. 4.

⁸⁸ MsU. 732. 7.

⁸⁹ Tasi Réka: „Könnyű volna meg-torkolni” *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben*. In Heltai–Tasi (szerk.) i. m. 199–217.

⁹⁰ A zsinati tradícióik többre tartása az igaz hitnél: nikaiai zsinat, Szentháromság tan, szentek segítségül hívása, a papi cölibátus, a böjt és bálványimádás, „rovásra imádkozás”, azaz, csupán az imák mennyiségét tekintik. MsU. 732. 15–16.

⁹¹ Tasi: i. m. 200; 215.

tanok előszámlálásától.⁹² Teszi mindezt úgy, hogy nem látjuk jelét az *ususok* kialakult rendszerének, így a cáfoló hasznot sem alkalmazza.

A ciklus izgalmas helyet foglal el a protestáns ortodox, illetve a puritánus prédikációeszmény között. Legfőbb célja a tanítás, ám azáltal a helyes életre vezetés, a megjobbítás is legalább olyan fontos szerepet kap. A *docere* és a *movere* együtt mozdulását a tanulás utáni rövid *applikációs* rész teszi lehetővé, mely legtöbbször a tanítás fényében inti helyes életre a híveket. A bibliai és esetenként antik *exemplumok* célja a bizonyítás, ám a legtöbb pogány, illetve történeti példa az ellenpontosítást, az életből származóak pedig leginkább a megértést segítik,⁹³ tehát a példázatok célja a dogmatikai épülés és erkölcsi haszon, a pietas szerepének betöltése.⁹⁴ Míg a bibliai *locusokból* kibomló dogmatikai tételek, a minimális gyönyörködtetés (mely leginkább az utolsó két prédikációban, az örök élet kapcsán jelenik meg) és az *exemplumok* szerepe az ortodox prédikációhoz, addig a domináns biblikusság, az áttekinthető szerkezet, a logikai levezetések a puritánus elvárásokhoz közelítik a ciklust. Ám legmarkánsabban a két rendszer közös pontja ragadható meg, a *didascalicum* mint *primarium genus*.⁹⁵ A munkák éppen ezért nem készülhettek a század közepén unitáriusok által is használt Keckermann-retorika alapján,⁹⁶ mivel az a tanító beszéddel nem él, az *eloquentiát* pedig kötelezőnek tartja.⁹⁷ A melanchtoni beszédnem követelményei felől azonban megérthetjük a prédikációk ellenpontosító szerkezetét is.⁹⁸ Az egyszerű kérdés kategóriáját felölelő gyümölcsök kérdései: 1. Mi az? 2. Melyek a részei? 3. Melyek az okok? 4. Melyek az eredmények? 5. Melyek a rokon dolgok? 6. Melyek az el-

⁹² Kecskeméti Gábor: A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói. In Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig.* Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 223–224.

⁹³ „Mondaná az Istentelen: miért ne érezzem hát én azt az édességet? R[esponsio]: Miképpen az náthás ember nem tud az szagok és ízek között derék választást tenni, úgy afféle testi ember is nem kóstolhatja meg ennek az édességnek sapo[...], mint az fokhagymához szokott pusztabeli zsidók, az manának gyönyörű ízit csak megveték. Tisztítsd meg [...] böjtöléssel és sírással és meg kóstolhatod”. MsU. 732. 37.

⁹⁴ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest, 1998, Universitas Könyvkiadó (Historia Litteraria, 5), 85–86.

⁹⁵ Uo. 70–106.

⁹⁶ Balázs Mihály: Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán. In Jakabffy Tamás (szerk.): *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.* Kolozsvár, 2007, 39–58.

⁹⁷ Restás: i. m. 480–483.

⁹⁸ Kecskeméti: *A régi magyarországi...* i. m. 217–220.

lentétes dolgok?⁹⁹ A ciklus kompozíciós szintjére leképezve tehát: az életnek fája az istenes, kegyes élet. A részei annak ágai: 1. Istent szeretni fiúi szívvel 2. Felebarátaink szeretete 3. Az ember szeresse és büntől oltalmazza magát. A fának „okai” a folyóvíz, mint evangélium, és Isten, ki annak kútfeje. Az eredményei a tárgyalt 12 gyümölcs. Az ellentétes dolgok pedig a bűnök és annak szerzői (ördög, világ, test). Mindez a részre vetítve: a harmadik gyümölcs a bölcsesség, ami az elmének világossága. Ennek ellentéte a sötétség, a „bálványozó, istentelen, hamis, csalárd emberek”. Mindennek oka Isten, ki a jámboroknak bölcsességet ad. Eredményei pedig Isten és Krisztus megismerése, azoknak igaz tisztelete, Isten nagyságos dolgainak vizsgálása, miáltal tudjuk felebarátunkhoz való kötelességeinket, és képesek vagyunk parancsolni indulatainknak.¹⁰⁰ Rokon dolgai pedig a többi gyümölcs. Ludovicus Granatensis hasonlóképpen tárgyalja a *genus didascalicumot*, bár az ellenpontozást nem emeli ki, ám a megindítást és gyönyörködtetést megköveteli. Az allegorikus értelmezéssel megengedőbb, mint Melanchton, és meglátása szerint e beszédnem az Istenről, lélekről, angyalokról, hitről, reményről, és erényekről való tanítást szolgálja, majd a munka végén az örök élet jutalmának reménységével kell erényekre buzdítania.¹⁰¹ Mindez ciklusunk kompozíciós szintjén is megjelenik.¹⁰²

A prédikátor és a gyülekezet viszonyáról tanúskodik a közösségi beszédmód (T/1) általános használata, mely a prédikatori kiszólásokat („mi is azért [...] szóljunk immár”, „lássuk meg” etc.) és a tanulságok alkalmazását („mi is ne keressünk más folyamot, hanem ezzel elégedjünk meg”) egyaránt jellemzi.¹⁰³ Fedés esetén a többes szám harmadik személy a helytelen életvitel gyülekezettől való eltávoztatását, illetve a hallgatók nyílt korholásának elkerülését szolgálja.¹⁰⁴ Azonban erejét az aktualizáló utalásoknak köszönhetően („minémű emberek mostan bővön találatnak”, vagy „mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak”) megtartja.¹⁰⁵ Emellett a közösség, a prédikátor és előjáró viszonyának a hivatalban

⁹⁹ Philipp Melanchton: A retorika alapelemeinek két könyve. In Imre Mihály (s. a. r.): *Retorikák a reformáció korából*. Debrecen, 2003, (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 5). 57–62.

¹⁰⁰ MsU. 732. 31.

¹⁰¹ Ludovicus: i. m. 111–117; 122; 139–140.

¹⁰² MsU. 732. 65–71. Lásd: Túri: i. m. 127–130.

¹⁰³ MsU. 732. 14.

¹⁰⁴ „Vétkeznek azért igen azok az elfordult fejű emberek, kik az Istennek igijének tudományát hátrahagyván egyéb hasznos tudományokat feljebb becsülnek, minémű emberek mostan bővön találatnak”. MsU. 732. 7.

¹⁰⁵ MsU. 732. 7. 46.

való szorgossággal, és a fejedelmek, előljárók tiszteletével való meghatározása Heltai Gáspár nézeteit idézik.¹⁰⁶ Találkozunk a közösség prédikatori járandóság kifizetésére való buzdításával is, hiszen amit Isten a munkánkért ad, azt kötelesek vagyunk neki meghálálni. Isten része pedig „az, az mit az ő igijit prédikáló tanító szolgálknak ad az ember, és ha ki azt ki nem szolgálhatja, úgy tartja az Úr Isten, mintha ő tőle vonták volna el”.¹⁰⁷ Hasonló, ám szigorúan feddő példát olvashatunk egy 17. század eleji baranyai prédikátor munkájában is.¹⁰⁸

Összességében elmondhatjuk, hogy a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* egy zárt kompozíciójú, Palaeologus és Sozzini tanai között – szinte Enyedihez hasonlóan – egyensúlyozó prédikációsorozat, amely a *Jelenések* radikális részeit allegorikusan értelmezve az istenes életre buzdít. A műfajilag mind a kommentár, mind a prédikáció jegyeit magán hordozó ciklus retorikai horizontját az ortodox és puritánus prédikációszmény között helyezhetjük el, melyet a *genus didascalicum* konzekvens használata alapoz meg. Az allegorézis, a sokszínű, helyenként felekezetközi forráshasználat és az *exemplumok* oly módon rendelődnek alá a tanításnak, hogy az a hallgatók erkölcsi megjobbulását, a *docere* és *movere* együttmozdulását egyaránt szolgálja.

¹⁰⁶ MsU. 732. 21; 58. Vö.: Balázs Mihály: Spiritualizmus és felekezetiség a kései Heltai műveiben. In: Uő: *Felekezetiség és fikció...* i. m. 80.

¹⁰⁷ MsU. 732. 58.

¹⁰⁸ Balázs Mihály: A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez. In Szakály Ferenc (szerk.): *Pécs a török korban. Tanulmányok Pécs történetéből*, Pécs, 1999, 265–281.

Molnár Dávid¹

Valentin Radecke²

Valentin Radecke (? – 1632) 1605-től a kolozsvári unitárius kollégium tanára, 1615-től püspök volt, s több olyan munka fűződik a nevéhez, amelyet az újabb kutatások figyelemre méltattak.³ Kolozsvári korszakának első évtizedéről bevalóttan keveset tudunk. Neki kellett volna elszakítania az erdélyi unitáriusokat Dávid Ferenc hagyományától, a nonadorantizmustól, egyházpolitikája mégis hozzájárult az unitarizmus sokszínűségének szinte teljes fennmaradásához. Terjedelmesebb tanulmányom első részében püspökké választásáig tekintem át Radecke életpályáját.

Radecke életpályája püspökké választásáig

Valentin Radecke, akinek apja, Matthias, a danzigi (gdański) antitrinitarizmus vezető képviselője volt, valamikor a 16. század második felében született a régi lengyel királyság legnagyobb kikötővárosában, ahol 1587. május 15-én beiratkozott a Gimnazjum Akademickibe. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert

¹ Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története. E tárgyban megjelent jelentősebb publikációi: *Református-unitárius templomviták (1615–1648)*; *Franconius Daniel gyűjteménye: Szövegkiadás; Valentinus Radecius: Apologia (1618)* stb.

² A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

³ Tóth György levéltári kutatás alapján összeállította magyarázva: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Kolozsvár, 1922, Minerva (Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye III.), VII-120. Szegedi Edit: Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása. *Keresztény Magvető*, 117. évf. (2011). 287–296. Zach, Krista: Ein ignorerter unitarischer Kinderkatechismus von 1620 aus Klausenburg. *Konfessionenbildung in einer multikulturellen Stadt Siebenbürgen*. In Wien, Ulrich A., Brandt, Juliane und F. Balogh András (hrsg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 2013, Böhlau (Studia Transylvanica, Band 44), 193–226.

amíg a lengyel állam többi régiójában az antitrinitáriusokat egy katolikus, etnikai tekintetben lengyel, társadalmi szempontból pedig nemesi többség vette körül, addig Danzigban és környékén a lutheránus, legnagyobbreszt német polgárság tartozott ellenfelei közé.⁴ Radecke maga is német és polgári születésű volt; apja a danzigi képviselőtestület titkáráként tevékenykedett.

Itt a 16. század nyolcvanas éveiben a sociniánusoknak már egy viszonylag nagyszámú gyülekezete állt fenn, amely teljesen függetlenül keletkezett a nagy- és kislengyelországi antitrinitáriusok egyházközségeitől.⁵ E gyülekezet létrejötté feltehetően a németalföldi spiritualisták, a radikális erdélyi unitáriusok („quasdam hungaricas disputationes”⁶) és a Danzigot felkereső itáliai antitrinitáriusok hatására egyaránt visszavezethető, hiszen a danzigi polgárok az egyházi élet valamennyi külső és intézményes formájának elvetésében a spiritualistákhoz, Krisztus tiszteletének tagadásában pedig a nonadorantistákhoz álltak nagyon közel, s a kilencvenes évekig nem is került sor messzemenő közeledésre az egymással levelező Matthias Radecke és az unitarizmus szélesebb körben elfogadható változatának kialakításáért küzdő Fausto Sozzini állásfoglalásában.⁷

Ahogy azonban megváltozott az egymáshoz való hozzáállásuk, az apa valószínűleg a lengyel sociniánusok egyik központjába, Rakówba irányította a fiát

⁴ Tazbir, Janusz: Sozinianismus in Gdańsk und Umgebung. *Studia Maritima*, 1. évf. (1978). 76.

⁵ Uo. 76.

⁶ A Friedrich Samuel Bocktól eredő, ám nála kifejtetlenül maradt kifejezést például Balázs Mihály azon adatával magyarázhatjuk, amely szerint a nonadorantista szövegeket tartalmazó 1583-as *Tractatus aliquot* című kiadvány Matthias Radeckének is megvolt. Sajnos, a tárgy bonyolultsága miatt szétfeszítené a dolgot kereteit, ha a danzigi socinianizmusról akarnék értekezni, arra azonban feltétlen felhívnám a figyelmet, hogy az első híveket Gianpaolo Alciati nyerte meg itt az antitrinitarizmusnak. Azért fontos ez, mert Alciati nemcsak hogy rendkívül nagy szerepet játszott Dudith Andrásnak az antitrinitarizmushoz való szellemi közeledésében, hanem Lech Szczucki szerint az is egészen bizonyosnak látszik, hogy az ezeröttszázhetvenes évek közepétől szoros kapcsolatot tartott fenn a Jacobus Palaeologus által vezetett erdélyi nonadorantista csoporttal; ezt többek között az is megerősíti, hogy 1584-ben közétette Christian Francken *Praecipuarum enumeratio causarum* című rövid munkáját (Vö. Szczucki, Lech: Krakkói eretnekek a XVI. század második felében. Adalékok és megjegyzések. *Filológiai Közöny*, 23. évf. (1977). 388.). A danzigi sociniánusokról való bőséges szakirodalomról egyébként Siegfried Wollgast tájékoztat: Wollgast, Siegfried: Zum Sozinianismus in Danzig. In Sabine Beckmann et al. (ed.): *Kulturgeschichte Preussens und königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*. Tübingen, 2005, Max Niemeyer, 267.

⁷ Tazbir: i. m. 76–78.

tanulni⁸ rábízva egyidejűleg azon német nyomtatványainak felügyeletét, amelyeket Aleksy Rodecki ottani nyomdájában nyomtak (1593).⁹ Alioda Kawecka-Gryczowa véleménye szerint nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy Valentint Rodecki krakkói nyomdászatában szintén foglalkoztatták, ahol Sozzini német nyelvű könyveinek, valamint latin műveinek nyomására ügyelt.¹⁰ Egy bizonyos ideig magát a tulajdonost is helyettesítette,¹¹ s Rodecki távolléte idejében gondját viselte Sozzini vitázó értekezése, a *Refutatio libelli, quem Iacobus Wuiekus edidit* sajtó alá adásának, amelyet 1595 tavaszán adtak ki, de Radecke nevét nem írták bele a könyvbe.¹² Megtaláljuk őt ellenben Sozzini másik, ugyanebben az évben kiadott művében, mégpedig a *De Iesu Christi invocatione Disputatió*ban.¹³ Ez a Dávid Ferencsel folytatott vita anyaga volt,¹⁴ amelyet Sozzini azért tartott fontosnak újra megjelentetni, mert Erdélyben ismét előkerült Jézus segítségül hívásának, az invocációnak a kérdése.¹⁵ Biztos, hogy ezzel az ifjú teljesen tisztában volt, hiszen Sozzini hozzá utalta Valentin Schmalzot, hogy az megértse, milyen reményeket kelt a *Disputatio* kiadása.¹⁶ Nem rendelkezem adatokkal arra vonatkozólag, hogy apjához hasonlóan Radecke is tagadta-e valamikor annak

⁸ Sozzini már 1593-ban igen buzgó üdvözlétét küldte Radeckének az úr Jézusban és a teljes igazság lelkét kérte Istentől számára. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (MUEKvGyLt.) a kolozsvári Lengyel Unitárius Egyházközség Levéltára (LUEL.) 52.

⁹ Kieniewicz, Stefan et al. ed.: *Polski Słownik Biograficzny*. XXIX. köt. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1986, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 672.

¹⁰ Uo. 672. Kawecka-Gryczowa, Alodia: *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia. – Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki. Histoire et bibliographie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 44, 47–48, 95–96, 180, 186.

¹¹ Kieniewicz: i. m. 672.

¹² Uo. 672.

¹³ Uo. 672.

¹⁴ Uo. 672.

¹⁵ Káldos János: Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597). In Miskolczy Ambrus – András János – Gelu Păteanu (szerk.): *Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales cultura-historia-philologia*. 2A köt. Budapest, 1995, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Román Filológiai Tanszék, 144.

¹⁶ „Quod quaedam ex Disputatione mea cum Francisco Davidis excerpteris, gratissimum mihi fecisti, nec erat cur Moscorovius noster aliter existimaret, quae spes hujus libelli edendi sit, ex Radecio intelliges.” Socinus Senensis, Faustus: *Ad Amicos epistolae. In quibus variae de rebus divinis quaestiones expediuntur multaque sacrarum*

szükségességét, hogy Krisztust valamilyen formában tisztelje, ám az a későbbi nyitottság, amelyet az újabb kutatási eredmények tulajdonítanak neki,¹⁷ biztosan nem erre az időszakra vezethető vissza, ekkor ugyanis Enyedi György és Everard Spangenberg kivételével többnyire olyanokkal lépett összeköttetésbe (legalábbis csak erre vannak adataim), akik azt sulykolták belé, hogy a nonadorantisták valamennyi torz vélekedését ki kell irtani.

Enyedinek, az antitrinitárius tábor megosztottságát gyakran elhallgató erdélyi püspöknek 1591-ben, amikor apja még nem adta fel jól fizető tisztségét, ajándékot küldött,¹⁸ az 1597-ig Kolozsváron tartózkodó Everard Spangenberggel pedig legalább egy évtizeden át érintkezett. Erre nemcsak lappangó levele¹⁹ és egy olyan könyv poszessor-bejegyzése utal, amelyet 1602-ben vett az utolsó ítéletet épp erre az évre jósoló tudóstól,²⁰ hanem az is, hogy Georg Ludwig Leuchsner 1603-ban arra kérte őt, hogy igen buzgó üdvözlét jelezze a vizionáriusnak,²¹ akinek Sozzini több levélben cáfolta nézeteit. Talán nem tűnik túl merész elképzelésnek, hogy ezzel függött össze az is, hogy 1600-ban épp Radeckét „használták fel” a chiliastákkal való vitában. Ezek az angol Thomas Leamer vezetése alatt

litterarum loca explanantur. Additae sunt paucae aliorum ad Socinum Epistolae, ad quas ipse respondet. Raków, 1618, Typis Sebastiani Sternacii. 515.

¹⁷ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In Jankovics József et al. (szerk.): *„Nem súlyed az emberiség”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Budapest, 2007, MTA Irodalomtudományi Intézet, 429–449. [online] www.iti.mta.hu/szorenyi60.html (2015. 02. 12.)

¹⁸ Káldos János – Balázs Mihály: *György Enyedi.* Baden-Baden-Bouxwiller, 1993, Valentin Koerner (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXXVII, Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XV, Ungarländische Antitrinitarier II), 15, 153.

¹⁹ „Missae enim sunt ad me istae Radeccii nostri litterae, quas ad te dedit, ut ego illas tibi afferendas ac reddendas curem.” (Mert elküldték nekem Radeckénknek azt a levelét, amelyet neked írt, hogy annak hozzád viteléről s kézbesítéséről gondoskodjam.) Socinus: i. m. 605. „Litteras Radeccii nostri in Transilvaniam misi tertio post die, quam illas ad me miseris; qua de re ipsum Radeccium brevi, ut spero, per litteras certiosem faciam.” (Radeckénk levelét Erdélybe küldtem három nappal azután, hogy elküldted nekem. Erről a dolgról rövid idő alatt levélben fogom értesíteni őt.) Socinus: i. m. 355.

²⁰ Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

„BIBLIA; STEPHANUS, Robertus ed.

Biblia... s. l., [= Genevae], M. D. LVII., oliva Rob. Stephani, in fol.

Mai jelzet: U 60288

Prov.: 1. Ex libris [Everardi Spannenbergi] (áthúzva) 1–2. Valentini Radeccii Gedanen(sis). empt(us) ab Everardo Spannenbergio f(lorenis) 12. Ao 1602.”

²¹ LUEL. 43.

fejtették ki tevékenységüket Danzigban,²² ahol az ifjú prédikációiban és írásban igyekezett leküzdeni tanaikat.²³ Valószínűleg fiatal korára tekintettel vezényelték ide segítségére ugyanezen év júniusában Stanisław Lubienieckit, aki 1601. január 12-én könyvet ajándékozott neki,²⁴ és Christoph Ostorodtot, akinek 1598-ban Rakówban valószínűleg sajtó alá adta a *Disputatio wider Georgen Tradeln von Gottheit des Sohns Gottes* című művét.²⁵ Talán már Ostorodt Danzigba irányítására utalhatott Sozzini abban a levelében, amelyet 1599. december 31-én Lusławicéből írt hozzá: „Átadok neked egy radeciusi megbízást mind maga az ifjú, mind az egyetemes gyülekezet miatt, amelyet itt hosszadalmasabban nem fejtek ki, mert bőven foglalkoztam vele szemtől-szemben.”²⁶

1602. február 17-én Sozzini arra kérte ugyanezt az Ostorodtot, hogy igazolja Valentin előtt, amiért igen kedves levelére még nem írt vissza: „Mert már késő éj van, és szemeim semmiféle módon sem engedik meg, hogy többet írjak.” Mégis kilátásba helyezte, hogy felelni fog, amikor Stoiński Lusławicébe érkezik.²⁷ S habár szemfájdalmával és -folyásával még február 24-én is annyira bajlódott, hogy alig bírt írni valamit, mégis úgy vélte, hogy a legkevésbé sem engedheti odáig fajulni a dolgot, hogy valami úton módon ne válaszoljon Radecke levelére, amelyet egyébként Giambattista Cettis adott át.²⁸ Ebben biztatta az ifút, hogy

²² Kieniewicz: i. m. 672.

²³ Uo. 672. Vö. Dobrowski, Kazimierz: Nieznana Kronika Arjańska 1539–1605. *Reformacji w Polsce* 4. évf. (1926). 171.

²⁴ Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

BUCERUS, Martinus

De regno... Basileae, (Anno Salutis humanae M. D. LVII. Mense Septembri.), per Ioannem Oporinum., in fol.

Mai jelzet: U 88565

Prov.: 1. G. S 1–2. Sum Georgij [Scho]ma(n)ni Dono Joa(n)nis Bal?...? Anno Chri(sti) Nati 1579. 3–4. Nunc verò Valentini Radekii, Liberalitate G(e)n(er)osi D(omi)ni Stanislai Lubieniecii, A(nn)o 1601. 12 Januarii. 4. Valentinj Radecij Gedanensis.

²⁵ Kieniewicz: i. m. 672.

²⁶ „Commendo tibi negotium Radecianum cum propter ipsum adolescentem, tum propter ipsum universum coetum, quae hic latius non explico, satis enim abunde coram id feci.” Socinus: i. m. 455.

²⁷ „...meque Radecio excusabis, si ad ejus gratissimas litteras nondum rescribo. Iam enim multa nox est, meique oculi, ut plus scribam, nullo modo permittunt. Rescribam, Deo dante, cum Statorius isthuc veniet.” Socinus: i. m. 472.

²⁸ „Etsi oculorum dolore et fluxu adhuc <...> laboro, ut vix scribere quidquam possim, tamen minime mihi committendum <...>, quominus aliquid ad tuas litteras responderem, quas ante aliquot <...> accepi, et quibus sum adeo delectatus, ut vix quidquam iucundius diu mihi <...>.” LUEL. 52.

haladjon előre igen szándékában, és mélyebben ismerje meg, hogy mire hívja az Isten, továbbá azt tanácsolta neki, hogy gondoskodjon arról, hogy bizonyos könyveket a birtokában tartson.²⁹ Azt is előre jelezte benne, hogy a megálapított pénz nem lesz elég ezek megszerzésére (amellyel különben Radecke az 1602-es rakówi zsinaton Leuchsnert bízta meg),³⁰ szerinte azonban a testvérek általában kötelesek megtoldani az összeget annyival, amennyi hiányzik.³¹ Azzal az ötlettel is előállt, hogy az életéből amennyi még hátra van, azt Rakówban töltsi el, és a még ott tanuló Radeckénél fog lakni. Az átköltözés állandó gondolatát, lehet, hogy éppen az ifjú sugalmazta,³² ám hogy Sozzini ezt tehesse, Radecke Nowy Ryneknél lévő házáat meg akarta toldatni egy szobával.³³ A válasz lappang, de az ifjú valószínűleg jelezte benne mesterének, hogy mekkora összegre becsülik a megbeszélrt fűtőkamra és szoba építését, s értesítette, hogy megfelelően meg tudja-e őrizni lakásában azokat a szekrényeket, amelyekben Sozzini iğolomiai könyvei vannak.³⁴ Egy hónappal később, március 19-én Sozzini ismét azt kívánta Ostorodtól, hogy igazolja Radecke előtt, amiért semmit sem írt neki, és mondjon köszönetet a nevében azért, amit kérdezve értésére adott (talán a betegeskedésére vagy a Rakówban lakást illető dolgokra vonatkozólag), mert könnyen meg-

²⁹ „De libris tibi consulo, ut hos omnino habere cures: Biblia Ariae Montani, Nouum testame[n]tu[m] graecolatinum cum annotationibus <...> et integris Bezae, Annotationes Erasmi in idem Nouum testamentum, Grammaticam Hebraeam Ceualerij uel Auenarij, eiusde[m] Auenarij Lexicum Hebraeum et conpe[n]dium Thesauri Sanctis Pagnini ac praeterea biblia Tremellij et Junij cum annotationibus, grammaticam graecam Clenardi cum scholijs et praxi Petri Antesignani in quarto (ut vocat[ur]) atque ut ipse Antesignanus edidit et Scapulae Lexicum.” LUEL. 52.

³⁰ LUEL. 43.

³¹ „Pecunia tibi decreta non satis erit ad hos libros comparandos, sed fratres omnino, quod deest, addere deberent.” LUEL. 52.

³² Kieniewicz: i. m. 673.

³³ „Cogitabam antea iam diu, tempus uitae quod adhuc mihi superest, istic apud uos transigere tecumq[ue] commorari, utq[ue] id facere possem domum istam tuam eo conclau, quo mihi opus esset, augere, cum ex te audiuissem spatium et locum <...> commodum aedificandi in area ipsa habitationis tuae superesse.” LUEL. 52.

³⁴ „Itaque <...>, ut quam primum mihi significes, quanti existimetur constituram aedificationem <...> hypocausti cum suo cubiculo <...> suo loco necessario sine ullo sup[er]uacaneo <...> in loco isto atque etiam <...> certiozem facias, an possis commode nunc in ipsa habitatione tua cistas illas <...>, ubi sunt libri mei, quos numquam ex Jgolomia alio t[rans]uehentos...” LUEL. 52.

het, hogy azok hasznosak neki. Szemfolyása és -fájdalma még mindig annyira kínozza s feltartóztatta, hogy alig bírt Ostorodtnak is „betűket szántani”.³⁵

Ősszel azonban ismét arra készülődött, hogy egy Radeckének tett ígéretét beváltsa, ám hirtelen olyan hasmenése lett, amilyen még sohasem volt életében.³⁶ Ezzel csaknem egyidejűleg, 1603. október 2-án Kolozsvár elfoglalása után Basta az ottani unitáriusok templomát elvette, s Göcs Pál épp a lengyelországi unitáriusoknál talált menedéket.³⁷ Itt ismerte meg későbbi kollégáját, Radeckét, aki felől nagy dicséretet tett Kolozsvárnak, amikor hazament.³⁸ Göcs már Lengyelországban volt, amikor Sozzini november 23-án valamiképp felelni tudott Radecke újabb lappangó levelére. Ebből fény derül arra, hogy Stoinski hosszadalmas mérlegelés és a többi testvérrel való tanácskozás után végre elhatározta, hogy a kiadandó katekizmus átalakításán kívül Sozzininek semmi mást nem kell tennie, mint mielőbb hozzá kell kezdeni a poznaíakkal ellenkező felelet, az *Assertiones theologicae* teljessé tételéhez. Ennek utolsó szavai ugyanis teljesen hiányoztak mind Sozzini saját kézzel írt példányából, mind abból az egy másolatból, amely megvolt neki Lusławicében.³⁹ Ezért arra kérte az ifjút, hogy az *Assertiones* végének mielőbbi lemásolásáról gondoskodjon (már ha van hiánytalan példánya),

³⁵ „Quare etiam te rogo, ut me apud Radecium excuses, si nihil ad eum scribo, gratias illi meo nomine agens pro iis, quae me rogante, suis litteris mihi significavit, nam fieri facillime potest, ut ea mihi sint usui.” Socinus: i. m. 474.

³⁶ „Quare in animo habebam plus praestando, quam promiseram, et pro brevi more meo paraphrasi vel pleniorum paraphrasim vel justam explicationem ad te mittendo et tuae petitioni plenius satis facere et tantam tarditatem in fide mea liberanda compensare. Verum cum ad id me paro, ecce quasi derepente incido in morbum, quamvis admodum brevem, molestissimum tamen et gravissimum, in diarrhoeam, inquam, qualem numquam in vita mea habui, licet simili aliqua ex parte aliquoties laboraverim, id est, tam vehementem et copiosam et cum tantis torminibus ac dolore capitis et ventriculi et una cum maxima nausea, tanta anxietate et virium totius corporis prostratione, ut jam morbum ferre non possem.” Socinus: i. m. 678–679.

³⁷ Jeney-Tóth Annamária: Az unitárius egyház és lelkészei a 17. századi kolozsvári városkönyvek tükrében. *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf. (2000). 20.

³⁸ *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. Bev. és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József, A forrásokot vál. és jegyz. Pataki József. Bukarest, 1990, Kriterion, 153.

³⁹ „Statorius post multam pensitationem et cum aliis fratribus hac de re consultationem tandem, quod ad meos labores attinet, constituit, ut praeter Catechismi, qui edendus est, reformationem, cui una cum ipso vacare debeo, aliud nihil faciam, quam absolvam respensionem meam, quam vulgo vocamus adversus Posnanienses, quod quidem mihi gratissimum est, et quam primum manum operi illi perficiendo Deo dante admovebo.” Socinus: i. m. 679.

hogy azt Stoiński által elküldhesse neki.⁴⁰ A katekizmusról, amely a rakóvi káté előzménye volt, Schmalz később megörökítette naplójában, hogy „ő, Stoiński, Moskorzowski és Völkel 1605. április 25-én kezdték írni”⁴¹ lengyel nyelven és ugyanebben az évben egy lengyel–német gyermekkatekizmusmal együtt Sternackinál nyomtatták ki.⁴² Radecke 1620-ban Kolozsváron kiadott kátéja, a *Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem christlich1en Gottesdienst* feltehetően ennek a „gyermekkatekizmusnak” a kivonata volt. A jezsuitákkal vitázó kiadványok egyikének fordítása szintén elkészült a kolozsvári könyvnyomtató műhelyben két évvel azután, hogy Radecke meghalt (*Tractatus de Deo, Christo & Spiritus Sancto*).⁴³ Sozzini, aki levelében megemlékezik még egy bizonyos Ubiusról, továbbá szövegeket küld az ifjúnak, szerette volna, ha Radecke igen figyelmesen viszont üdvözli a nevében Ostorodtot, akinek Nicolas Barnaud,⁴⁴ hugenotta orvos-alkimista nem régen kapott levelét küldte el. Remélte, igen kedves lesz neki, különösen hogy abban orvosságokat zártak le oly súlyos betegségére.⁴⁵ Végül azt kívánta, hogy Radecke felesége, Jadwiga Simonówna, továbbá Sa-

⁴⁰ „Interim (ut necesse est, ut faciam) dum quicquid hactenus scripsi, sum recogniturus et diligenter observaturus, rogo te, ut si aliquod isthic habetis mei imperfecti istius operis exemplum, ad ejus finem inspicere velis, an aliquid in eo habeatur non procul ab initio quarti numeri 20 cap. post verba illa „Antiquum etiam correctorium, quod”. Nam ea sunt plane omnium postrema tum in meo autographo, cujus unum saltem aut alterum folium periiit, tum in uno, quod tantum habemus, hic exemplo. Nolim enim, si extet id, quod amplius scripsi, aliter, quam antea feci, particulam illam totius operis nunc scribere. Quare, si quid plus isthic habetis, quam nos hic habemus, cures, quaeso, quam primum id describendum, ut per d. Statorium ad me mittere possis.” Socinus: i. m. 679–680.

⁴¹ Zeltner, Gustav Georg: *Historia crypto-socinismi Altorfinae quondam academiae infesti arcana ex documentis maximam partem msstis ita adornata vt cvm historiae illorum hominum illustranda tum dogmatibus in vniversum refellendis inservire possit. Accessit praeter alia Valentini Smalcii Diarivm vitae ex avtographo*. Lipcse, 1744., apvd Jo. Frid. Gleditschivm. 1179.

⁴² Schmeisser, Martin Hg.: *Sozinianische Bekenntnisschriften. Der Rakówer Katechismus des Valentin Schmalz (1608) und der sogenannte Soner-Katechismus*. Berlin, 2012, Akademie (Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit 1), 30.

⁴³ *Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak megvizsgálása*. [Kolozsvár], 1634, [typ. Heltai].

⁴⁴ Kahn, Didier: Between alchemy and antitrinitarianism: Nicoalus Barnaud (ca. 1539–1604?). In Mulsow, Martin-Rohls, Jan (ed.): *Socinianism and Arminianism, Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*. Leiden, 2005, Brill, 81–96.

⁴⁵ „D. Ostorodum diligentissime meis verbis resalutes velim, ad quem mitto litteras D. Barnaudi non ita pridem acceptas, quibus respondet iis, quas ad ipsum scripsit. Erunt,

muel Nieciecki, Michael Güttich és a többi asztaltársa a lehető legjobb erőben legyenek.⁴⁶

Valószínűleg nem tévednek azok, akik úgy gondolják, hogy az asztaltársak között volt Göcs Pál is,⁴⁷ a korábban már többször említett Leuchsner ittlétére vonatkozólag azonban egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. Leuchsner 1595. december 1-én iratkozott be Altdorfban és jogot tanult ott 1600-ig.⁴⁸ Bensőséges viszonyt tartott fenn Ernst Sonerrel az ottani egyetem filozófia és teológia professzorával, akinek környezetében 1606-tól egy antitrinitárius csoport működött. 1602-ben Lublinba ment, július 5-én Lublinból Solinushoz (Socinushoz?) távozott.⁴⁹ Október 7-től 19-ig Radeckével és Ostorodtal együtt részt vett a rakówi zsinaton, ahol felvették a lengyel testvérek közé. Mielőtt visszautazott Itáliába, március 5-én közölte Radeckével, hogy arra kényszerül, hogy a kedvező időpontot elmulassza, s azért nem indulhat el hozzájuk, mert az ügyletet, ami miatt visszamaradt Krakkóban, még nem tudta előmozdítani.⁵⁰ Ugyanebből a levélből fény derül arra is, hogy Cettis, az itáliai kereskedő és vallási menekült, aki Leuchsnerrel később közösen szervezte az altdorfi antitrinitáriusok és a lengyelországi ecclesia minor közötti levelezést,⁵¹ lázzal bajlódik és már négyszer roham ragadta el. Egyáltalán nem kizárt, hogy Leuchsner és Cettis később azok közé tartoztak, akik „közelebb hozták” Radeckét azokhoz az altdorfi kriptosocinánusokhoz, akik Pancratius Eubulus néven ismerték őt. Úgy tudom ugyanis, hogy Radecke mindössze egy alkalommal, 1596-ban járt a birodalomban, bi-

spero, illi gratissimae, praesertim, cum nisi fallor, in illis inclusa sint medicamenta pro eius tam difficili morbo, a quo ut aliquando, quemadmodum spem habere coeperamus, magna solum ex parte liberetur, Deum ardentissime oro.” Socinus: i. m. 680–681.

⁴⁶ „Vxorem tuam, d. Nieciecium, d. Gutichium, reliquosque commensales tuos quam optime valere cupio, et pro ipsorum amantissimis salutationibus gratias illis ex animo ago. Deus tibi, uxori ac liberis suo spiritu et gratia perpetuo adsit.” Socinus: i. m. 681.

⁴⁷ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. köt. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, kiad. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, térképeket készítette Elekes Tibor. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.), 179. Vö. Dobrowolski: i. m. 172.

⁴⁸ Schmeisser, Martin-Birnsteil, Klaus: Gelehrtenkultur und antitrinitarische Häresie an der Nürnberger Akademie zu Altdorf. *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit (1400–1750)*, 39. évf. (2010). 249.

⁴⁹ Zeltner: i. m. 1174–1175.

⁵⁰ LUEL. 43.

⁵¹ Schmeisser: Sozinianische... i. m. 44–45.

zonyíthatóan akkor is csak Heidelbergben.⁵² Persze figyelemre méltó az is, hogy a Soner-kör legaktívabb tagjáról, Michael Güttichről az egyik forrásban azt olvassuk, hogy korábban Radecke erdélyi iskoláját látogatta.⁵³ Visszakanyarodva a levélre Leuchsner még azt is jelezte benne, hogy egyetlen héber nyelvtanra sem bírt szert tenni Johann Habermann (Avenarius) grammaticája⁵⁴ kivételével. Azonkívül – mint közölte – egy sincs, csak Valentin Schindlerét bocsátják áruba, amelyet a levél megírásának évében adtak ki Wittenbergben. A levél végén Leuchsner igen buzgó üdvözlését küldte Sozzini, Ostorodt, Lubieniecki és Nieciecki (?) uraknak, amelyet Radeckének még azelőtt kellett átadnia, hogy a kolozsvári unitárius kollégium tanára lett.

Amikor ugyanis az ottani unitáriusok visszakapták templomaikat és a jezsuiták elhagyták a várost, a lengyel testvérek általános zsinata (1605. október 2.) az Erdélyből hívott⁵⁵ Radeckét Kolozsvárra, barátját, Schmalzot pedig Rakówba rendelte.⁵⁶ Az erdélyieknek valószínűleg Radecke azon tapasztalatai számítottak, amelyeket Danzig felekezeti sokféleségében, majd a szélsőséges irányokból lassan letisztuló lengyelországi antitrinitarizmus egységesülésében gyűjtött,⁵⁷ a lengyelek pedig az egyesülési terv zálogának tekintették őt. Mindenesetre Radecke csak 1608-ban jött végképp Kolozsvárra, ahol az elérhető jövedelem valószínűleg nagyobb volt, mint amit Raków kínálhatott.⁵⁸ Ezzel függhetett össze, hogy az *Apendix, albo zawieszenie...* című névtelen „antiariánus” pamfletben azt olvashatjuk, hogy Valentin Radeckét, a „kis nyomdászt” a gyülekezet vezetősége erdélyi földre küldte szolgálatra abban a reményben, hogy „vörös aranyakkal” érkezik majd vissza Rakówba.⁵⁹

⁵² Radecke itt vásárolta *Polioreticon* című kötetét. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, Kriterion. 70.

⁵³ Balázs Mihály: Altdorf és az erdélyi unitáriusok. *Keresztény Magvető*, 118 évf. (2012). 216.

⁵⁴ Avenarius héber nyelvről írott műveit lásd: Koch, Traugott: *Johann Habermanns »Betbüchlein« im Zusammenhang seiner Theologie. Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*. Tübingen, 2001, Mohr Siebeck. 148–149, 172–173.

⁵⁵ Vö. Dobrowolski: i. m. 172.: „Eodem anno 1605 senatus populusque Claudiopolitani scripsit ad coetum Rakoviensem, et maiorem in modum rogavit, ut ipsis minister mitteretur Valentinus Radecius, Matthaei filius, qui in ipsorum urbe coetui Saxonico (Germanicae Ecclesiae) praeesset...”

⁵⁶ Zeltner: i. m. 1180.

⁵⁷ Keserű: i. m. 433.

⁵⁸ Uo. 433.

⁵⁹ Kieniewicz: i. m. 673.

A jóslat nem teljesült be, Argentini azonban már az 1606-os év alatt feljegyezte, hogy egy székely kálvinista fiatalember összetűzésbe keveredett a kolozsvári ariánus iskola rektorával.⁶⁰ A dokumentum sajtó alá rendezői szerint itt Radeckéről lehet szó, aki 1605-től volt rektor, de felmerülhet Joó Márton is, aki 1607-ben igazgatóként mondott beszédet Bocskay temetésén.⁶¹ Ugyanebben az évben, azaz 1606-ban Gyulaffi Lestár, aki az erdélyi diplomácia orientációjának megváltozását követően visszavonultan élt Kolozsváron, egy könyvet ajándékozott Radeckének,⁶² Paweł Szoman pedig levelet írt neki.⁶³ Ebben az első teljesen önálló antitrinitárius káté megfogalmazójának fia a lengyel állam váltakozó viharai közepette köszönetet mondott barátjának egy bizonyos magyar Grobianusért, aki bőven tanúsította annak érzületét iránta. Ezenfelül igen buzgó üdvözlésében részesítette a kolozsváriakat, de különösen Göcs Pált, s kifejezte abbéli reményét, hogy Radecke ottani időzése használni fog annyit, amennyi elég ahhoz, hogy az erdélyiek visszajussanak Krisztushoz, és így elnyerjék az örökké tartó életet.

Egy évvel később, 1607-ben, amikor Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor versenyfutása a hajdúk táborában dőlt el, és a Zebrzydowski-felkelést szétzúzták, Radecke levelet írt Rakówba annak a Ioannes Ferberinusnak, aki 1606 és 1609 között Schmalz házában tartózkodott. Levele lappang, Frobenius válaszából azonban fény derül arra, hogy Radecke igen pontosan megírta neki, hogy újból háborút támasztottak Erdélyben.⁶⁴ Radecke Frobenius szerfölkött tisztelt pártfogója volt, akivel valamikor együtt élt. Frobenius több levelet írt neki, ám kételkedett abban, hogy átadták azokat. Azt is közölte Radeckével, hogy egyik szülőjét, akit a címzett is tüzesen szeretett, a párkák elvették tőle, s hogy a rakóviai forrón óhajtják, hogy Radecke minél előbb, és ha lehetséges, az övéivel együtt oda menjen. Végül üdvözlését küldte valamennyi erdélyinek, akik ismerik és szeretik őt.

⁶⁰ Balázs Mihály et. al. kiad.: *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Szeged, 1995, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.), 577, 584.

⁶¹ Uo. 601.

⁶² Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

CRINITUS, Petrus

De Honesta... Lvgdvni, 1543, apvd Seb. Gryphivm, in 8.

Mai jelzet: TB 02867

Prov.: 1. Ex libris Eustachi Giulaffi 1–2. nunc verum Valentini Radecii dono eiusdem dono eiusdem generosi E Giulaffi 1606

⁶³ LUEL. 42.

⁶⁴ LUEL. 41.

Radecke végül 1608. július 17-én ment Lengyelországba Kolozsvár szenátorai-
raival, Gellyén Imrével, Radnóti Istvánnal és azzal a Johann Beuschellel,⁶⁵ akitől
két évvel korábban egy kolligátumot kapott.⁶⁶ Július 31-én érkeztek Rakówba,
ahol miután megszerezték a gyülekezettől Radeckét, ismét elmentek,⁶⁷ s augusz-
tus 20-án jöttek meg Lengyelországból Kolozsvárra.⁶⁸ Itt Radecke egy ma már
szintén lappangó levelet írt Rakówba Schmalznak,⁶⁹ aki valamikor 1609 után
odaajándékozta neki Sozzini általa kiadott *Prelectiones theologicae* című művét⁷⁰
és saját szerzeményét, a *De divinitate Iesu Christit*.⁷¹ Talán épp akkor, amikor
1612-ben, huszonnégy nappal apja halála előtt Radecke Rakówba ment (március
5.), és néhány napot Schmalzékkal tartózkodott, ám még azelőtt elment, hogy
felengedett a tél.⁷² Ugyanebben az évben, azaz 1612-ben a sziléziai Franconius
Daniel a rakóvi iskola tanáraként verset nyomtatott Radecke tiszteletére: „Az iz-
zadságtól undorodnak, de te kerekedj felül az undoron, férfiú, mert érdemekért
érnek a végén a legnagyobb kiváltságok. Előrelátóként lassan siess, s a győzelem

⁶⁵ Bálint-Pataki: i. m. 138.

⁶⁶ Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

Koll. 1. FUNCIUS, Johannes

Chronologia... VVitebergae, anno M. D. LXXVIII., Excudebat Matthaues VVelack,
Typis Iohannis Schwertelij., [für Konrad Rühel], in fol.

Koll. 2. DIODORUS Siculus; CASTALIO, Sebastianus com., ed.; DICTYS Cretensis;
DARES Phrygius

Bibliothecae... Basileae, (mense Avgvsto, anno M.D.LIX.), (per Henricvm Petri), in fol.
Mai jelzet: U 74745–74746

Prov.: 1. M F P 1579 (supralibros) 2–3. Ex libris Valentini Radecij Gedanen(sis): à D.
Joanne Beichelio; Claudiopoli Ao 1606.

⁶⁷ Zeltner: i. m. 1184.

⁶⁸ Bálint-Pataki: i. m. 138.

⁶⁹ Zeltner: i. m. 1185.

⁷⁰ Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

SOCINUS, Faustus; SMALTIUS, Valentinus ed.

Praelectiones... Racoviae, Anno 1609., Typis Sebastiani Sternacii, in 4.

Mai jelzet: U 59540

Prov.: 1–2. Reverendo et clariss(im)o viro D: Valentino Radecio amico et fratri suo
donat V. Smalci(us) Got[hanus.] 2. Valentinj Radecij. Claudiop.

⁷¹ Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

SMALCIUS, Valentinus

De divinitate... Racovię, 1608., Typis Sebastiani Sternacii, in 8.

Mai jelzet: U 52680

Prov.: 1–2. Reverendo et doctiss(im)o viro, D. Valentino Radecio, donat autor. 3.
Valentini Radekj

⁷² Zeltner: i. m. 1195.

bizonyos: a győzőnek – jól van ekként! – igazi üdvöt és dicsőséget adnak.”⁷³ Franconius Radecke nevét két anagramma formájában adta vissza: „Suda vir lente vincas” (Izzadj férfiú, lassan győzz!) és „Vincenti vera Salus D.” (Győztes az igazi üdv). Talán nem tűnik túl merész elképzelésnek, hogy az epigrammát Szoman levele és Schmalz ajándéka után úgy interpretáljuk, hogy az a Krisztus imáadását és segítségül hívását Erdélybe csempésző Radeckét jeleníti meg, akinek püspökké választása előtti életpályájára vonatkozólag már csak a kolozsvári számadáskönyvek szolgáltatnak adatokat.⁷⁴

Ezekből tudjuk, hogy mielőtt Radecke 1614-ben ismét Lengyelországba ment, Göcs Pál plébánossal együtt Ötvös András főbíró arra kérte őt, hogy hányjék-vessék meg a rakóvi könyvnyomtatóval az *Explicationes* kinyomtatásának tervét. Amikor azonban visszajött onnan, arról kezdtek vitatkozni maguk között, hogy kit bocsássanak el Rakówba a nyomtatást felügyelni. Eközben karácsonytájbán megjött Makai Nyírő János deák, aki azért forgolódott külföldön, hogy a könyvnyomtatást jobban megtanulja. Mivel Radecke ifjú korában szintén tanulta a könyvnyomtatást, bővebben beszélgetett vele, s úgy ítélte, hogy tudománya elegendő, hogy az Enyedi könyvét kinyomtassák. Radecke ekkor még a százok papja volt.

Egy kissé meglepő, ám püspökké választásáról eddig nem voltak ismereteink. Minthogy a kolozsvári rendkívüli konzisztórium ülés jegyzőkönyvében történik róla először ilyen formában említés (augusztus 30.), püspökségét 1616-tól datálták. Én azonban felkerestem Bethlen Gábor fejedelem megerősítő levelét, amelyet 1615. december 20-án írtak Kolozsváron.⁷⁵ Összefoglalás gyanánt megállapíthatjuk, hogy ebben egy olyan főpáasztort confirmáltak, akinek az elhunyt püspökkel ellentétben Sozzini „Krisztus ismeretében [...] mondhatni, atyja volt”⁷⁶.

⁷³ Illustrium, Generosorum & Praestantissimorum quorundam VIRORUM OMINA, Heroicos animos, & Vitae conditionem notantia, ex eorundem Nominibus Anagrammate evoluta. ANNO NoMen IesV parIt DeCVs. 8r.

⁷⁴ Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák. Fejezet a Heltai nyomda történetéből. In Bodor András et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1957, Tudományos, 604605. Kénosi Tőzsérék azt is megörökítették Radeckéről, hogy 1613-ban örök emlékezetül azok közé írták, akik március 22-én elhatározták, hogy ezentúl minden csütörtökön mindjárt a reggeli könyörgés után egy megállapított helyre bibliaolvasás és hittani gyakorlat céljából összegyűlnek. Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 178.

⁷⁵ MUEKvGyLt. RegA II/10.

⁷⁶ Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: i. m. 179.

Appendix

1. *Krakkó, 1603. március 5.*

Georg Ludwig Leuchsner levele Valentin Radeckéhez
MUEKvGyLt. LUEL. 43.

Pietate ac eruditione praestantiss[imo] viro, d[omi]no Valentino Radekio,
fratri in D[omi]no plurimum amando. Racoviam.

Redditae 9. Martij.

Salutem a Deo patre et D[omi]no n[ost]ro, J[esu] C[hristo]

Quod praesentem commoditatem ad vos proficiscendi negligere coactus sum, caussa est, quod negotium, cuius gratia hic subsisto, nondum expedire licuit. Mercatores ex nundinis Lublinsib[us] serius, quam putatum, redeunt, nunc tamen propediem exspectantur. Interea ipse Schillingus urbe abfuit et adhuc abest. Cuius praesentiae si copia fuisset adeundi, eo fortasse res meas iam deduxissem, ut pecunia[m] alia ratione nactus hinc discedere potuissem. Nam absentiam a vobis et studijs nostris tam diuturnam non possum non aegerrime ferre. Nunc, post abitum d[omi]n[i] magnifici nostri, mutato veteri hospitio habito hic in suburbio, quod vocat[ur] cerdonum auf der Gerberey, in aedibus mercatoris, alias mei popularis loco satis com[m]odo. Caeterum d[omi]n[us] Cettis nunc febrilaborat, quater iam paroxismo corrept[us]. Deus benigniss[imus] ipsum liberet! Hebraeas gram[m]aticas nullas hic nancisci possu[m] praeter unam Auenarij, alioqui nullae, nisi Schindleri prostant. Porro rogo, ut d[omi]natio v[est]ra d[omi]n[o] Spangenbergio praeter salutem plurimam significet Danielem Flamin (?) mirari, quod nullas ad ipsum det literas. Et ille, si videatur, quod superiorib[us] dieb[us] per l[ite]ras ab ipso petij, huc ad me servum suum cum curru et equis mittat me petitum. Nam alias fortasse hinc nulla illuc eundi com[m]oditas dabitur. Si est missurus, velim, ut servus die Lunae saltem vesper huc veniat. Sin die Martis sequenti neminem videro, alio quoque modo mihi prospicia[m]. Hisce d[omi]n[o] Socino, d[omi]n[o] Ostorodo, d[omi]n[o] Lubienecio et d[omi]n[o] Niecicio (?) mea[m] salutem plurimam, illoru[m] amoris ac precib[us] me diligenter com[m]endans. Itemq[ue] caeteros fr[at]res meo no[m]i[n]e salutatos, volo. D[omi]no magnifico velim, d[omi]n[atio] v[est]ra praeter mea servitia significet me librum, quem petijt, emisse ligandumq[ue] dedisse. Mecu[m] una adfera[m] Deo volente. D[omi]n[atio] v[est]ra una cum

suis bene valeat meq[ue] amet et precib[us] suis com[m]endatu[m] habeat. Cracoviae 5. Martij 1603.

D[omi]n[ationis] v[est]rae in D[omi]no amantiss[imus] fr[ater] serv[us]
q[ue] deditiss[imus]
Georg[ius] Lud[ovicus] Leucssner[us]

2. Raków, 1606. február 17.

Paweł Szoman levele Valentin Radeckéhez
MUEKvGyLt. LUEL. 42.

Eruditione et pietate insigni morumq[ue] integritate ornatissimo viro, d[omino] Valentino Radecio Gedanensi, amico optatissimo ac observandissimo. Claudiopoli.

S[alutem] p[lurimam]. Mulieribus et <...> abeuntibus non potui <...> enim et meo <...> praesertim tanto temporis et locor[um] intervallo <...> diversitate solus quoddam et nefarium piaculum <...>. Volui itaq[ue] mihi et huic tam commodae occasione non deesse, nec officiu[m], quo tibi, tam iucundo amico sum obligatus, deserere, neq[ue] deniq[ue] illud a te desiderari. Licet autem, quod nunc praecipue scriberem, non esset, malui tamen aliquid scribere potius, quam alto silentio erectam expectationem tuam eludere. Domestica igitur quotidianaq[ue] illa, usitatissima familiari formula utar, qua amicissimi inter se uti consueverunt, ut ne quem cum Cic[erone] isthuc euntem sine mea schedula dimittam. Nos hic omnes, atq[ue] adeo ipsa Respub[lica] Christiana, quod Christo gratia sit, quanq[uam] in variis polithiae procellis, valemus tamen optime. Rex⁷⁷ discessum ad suos Suecos, nescio quibus consiliis, non tantum molitur, sed confidenter etiam et quidem splendido Austriaci gynaecii comitatu⁷⁸ pro viribus parat et adornat. Quod propositum utinam tam feliciter teneat, urgeat deniq[ue] ac persequatur Stronie, quam facile successit (!) et qua[m]

⁷⁷ III. Vasa Zsigmond és a nemesség közötti ellenállás 1606-ban hágott a tetőfokára. Jan Zamoyski kancellár már az 1605-ös szejmen azzal fenyegette meg a királyt, hogy Svédországba deportáltatja, ha nem veszi jobban figyelembe az ország érzéseit. Zebrydowski állítólag szintén így kiáltott fel, amikor a király elkobozta egyik házát.

⁷⁸ III. Zsigmond 1605-ben Grazban házasságot kötött Konstancia főhercegnővel. A frigy a szejm jóváhagyása nélkül jött létre, így nagy sérelem érte az ellenzékét.

ardenter omnium votis, ut promoveat, expetitur. Porro Calobus⁷⁹ noster et Josua nondum ex Arctois illis Moschoviticis paludibus, licet frigore, astrictis emerserunt. Mnisci quoq[ue] Sedomiriensis palatini⁸⁰ filia⁸¹, Moschovitico Basilidi⁸² nuptura p[ro]p[ter] nimium et exq[ui]situm ornatus luxum, cui praeter modum <...> suo sponso studere iussa est, nondum hinc in Moschoviam ad suum <...> iter aggredi potuit, sed tamen comitiis peractis et dimissis plane tunc statim discessura dicitur. Utinam hunc Josianum eius herois animu[m] Deus confirmet conataq[ue] pia et sancta ad optatum eventum perducatur. De tuo quoq[ue] illo Grobiano Ungarico tibi quam maximas gratias ago, animu[m] enim tuum, q[ui] esset erga me et quam indefatigatus in gratificando mihi, abunde testatus est. In hanc sententiam scriberem plura, quamq[ue] tandem in buccam venirent, nisi te a tuis uberiores, pleniores, suaviores, omni deniq[ue] ex parte locupletiores et accuratiores, quae tibi abunde et cumulate in omnibus satisfaciunt, epistolas acceptur[um] sperarem. Quod igitur restat, valebis mi, optime Radece, et nos, quod obnixè petimus quodq[ue] hactenus non gravate, nec illibenter fecisti, ut fratres frater, amore pristino prosequeris, mei omnes tibi salutem dicunt plurimam. Tu quoq[ue] tuos Claudiopolitanos, praesertim vero d[ominum] Paulum Götczium, si nostri adhuc immemor no[n] est, salute imperties plurima. Faxit Deus, ut tua isthac commoratio tantum apud istos proficiat, quantum ad ipsos Christo reconciliandos vitamq[ue] illam sempiterna[m] adipiscendam sufficiat. Haec enim, quod ome[n] Deus avertat, non effecto, quid <...> accedere possit praeter susceptos <...> non video. Iterum atq[ue] iterum <...> Racovia, 13. Cal[endas] Martii. Anno 1606. <...> cupidissimus Paulus Schoman.

3. Raków, 1607. szeptember 30.

Ioannes Ferberinus levele Valentin Radeckéhez

MUEKvGyLt. LUEL. 41.

Clarissimo doctissimoq[ue] viro, d[omino] Valentino Radecio, fautori meo perquam colendo.

⁷⁹ Talán Ernest Kalbra gondol. Kalb lív volt Riga városából, s a zsinati jegyzőkönyvekből megtudjuk, hogy 1608-ban csatlakozott a sociniánus egyházhoz.

⁸⁰ Sambori Jerzy Mniszek, sandomierzi vajda.

⁸¹ Mniszek Maryna.

⁸² Vaszilij Suszkij, aki 1606-ban megszerezte a cári címet.

Per <...>

At nos te potius incolumem conspexissemus, quam I[ite]ras tuas legissemus, vir clarissime. Profecto si aliquam ex tuis ad nos I[ite]ris datis cepimus voluptatem, cepissemus te praesente maximam. Quid ig[itu]r est in causa, quominus ad nos venires? Bellum fortasse! Bellum certe, quod & apud vos de integro suscitatum esse, ad nos accuratissime perscripsisti. O dolorem! Quoties & ego te I[ite]ris compellassem, quoties epistolam meam vidisses, nisi id ipsum, quod totius mundi partes personat, bellum obstitisset? Itaq[ue] & nunc sum dubius perlatas iri & hasce, & olim, quas dedi, perlatas esse. Sed quicquid fiet, sic habeto tamen, clarissime Radeci, siue belli, sive pacis tempore me semper tui amantissimum futurum. Flagitat id ille tuus toties in me collatus amor, postulat ineffabilis & semper praedicanda benevolentia, requirit etiam meus, quo erga te semper praeclare fui affectus, animus. Vixi ego tecum aliquando, & vixisse me memini, ut filius apud patrem, ut apud patronum servum (!). Nihil erat, in quo ego officium tuum desiderarem, in quo afflictas sorti meae succurrere nolles, erat nihil. Itaq[ue] non solum mihi, tecum viventi, sed etiam discendenti es opitulatus, Neq[ue] enim cuiquam, tibi soli, quod e tenebris illis cimmerijs in lucem prodierim, ascribo, hanc ego cum aspicio, cum mihi venit in mentem usum me aliquando fuisse adversa fortuna, confossum infirma valetudine in lecto iacuisse, fortunas omnes meas & diem primam accusasse, nunc vero vires meas prostratas recolligere me iterum agnosco. Eheu, in haec verba prorumpo, Deus altissime, & horum conatus benedicito, quorum ego olim sum usus auxilio, & qui me pristino officiorum & valetudinis meae vigori volebant restituere. Sed quo ego delabor, quasi putem, hac schedula beneficia tua in me collata includi posse! Praesenti igitur potius animi mei gratitudinem offeram praesens, praesens Deo volente praesentis animum colam. Illud tamen addam summo nos tui, ut initio attigi, vir clarissime, desiderio teneri eoq[ue] fuisse animo, nempe conspectu tuo dulcissimo nos frui debuisse. Sed mille sunt, ut ego quidem novi, causae, & bellum, quod attigi inprimis, quod propositum tuum retardavit. Itaq[ue] non tibi vitio damus, ardentem tamen illud optamus, ad nos quamprimum, & si fieri poterit una cum tuis carissimis, venires. Nos, ut dixi, periclitamur, & quod magis respublica. Omnis fere nobilitatis flos est in armis, editae iam aliquot cruentissimae strages, direptae quaedam civitates, vastati pagi, urbes incensae,⁸³

⁸³ Az ellenzékét érő panaszok miatt Micał Zebrzydowski 1606-ban fegyverbe hívta a nemességet, s kitört a fegyveres konfliktus. A konföderalisták kimondták a király trónfosztását, a royalisták azonban minden elképzelhető engedményt megadtak a sérelmek

de quo, ut arbitror, n[ost]ri ad te fusius, nam & ego ob angustiam temporis brevius ad te scribo, quam tua humanitas postulasset, ad tuos vero ne syllabam ob eandem causam. Rogo, ne mihi succenseant. Salutem eis defero tamen plurimam. O[mn]es, quibus tua virtus nota, te quoq[ue] salutant. Parentem fata mihi eripuerunt, si nescis, illum, quem vehementer amasti, nam admonuisti erroris, imbecillitatis, peccati. Reddat te nobis Deus! Vale! Racoviae. Ultima septemb[ris]. A[nno] D[omini] 1607.

Omnibus, qui me norunt & amarunt Transylvanis salutem.

Tui tuorumq[ue] studio[si]ssi[mus], amantiss[imus]

Ioannes Ferberinus

[...] mp.

orvoslására. Noha az ellenzék hatalmas túlerőben volt, a konföderalista csapatokat szétzúzták.

A lelkész egészségének összetevői, és lelkigondozói hivatásának veszélyeztetettsége a viszontáttétel jelensége által

Mottó: „Csak addig kísérhetünk másokat a »lélekhez vezető útjukon«, ameddig mi magunk is eljutottunk.” (H. C. Piper)

Bevezetés

A lelkigondozó² legfőbb motivációja munkájában a másokon való segítség. Hivatása betöltése során a lelkész híveivel partnerséget alkot, mely egyrészt megfelelő szakmaiságot (professzionalitást), másrészt személyes érintettséget feltételez a segítő részéről.³

A lelkész viszont megfedkezhet arról, hogy míg másokon segít, saját egészségét (a fogalom legtágabb értelmében) sem hanyagolja el. A másokon való segítség feltétele, a szakmai felkészültség mellett, a saját jóllét és egészség biztosítása. Mindezek nem csupán szakmai elvárás, hanem etikai felelősség kérdése is.⁴ A mester figyelmeztetését elsősorban nekünk, lelkészeknek kell komolyan venni. Jézusnak a Mt 23,13-ban a „...bezárdátok a mennyek országát az emberek előtt: ti magatok nem mentek be, és azokat sem engeditek be, akik be akarnak menni!” kijelentése a 21. században a saját határainak, igényeinek, emberi törekvésének és spirituális-vallásos éhségének tudatában nem levő, merev és te-

¹ Jakabházi Béla Botond lelkész, pszichológus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Ecumene doktori iskolájának diákja.

² Jelen tanulmányban a lelkigondozó, segítő, tanácsadó fogalmak egymással felcserélhetőek, és elsősorban a lelkészre vonatkoznak. A lelkész is segítő, a fogalom tág értelmében, mely mindazokra a humán foglalkozású szakemberekre utal, akik tevékenységük legelőbből kifolyólag mély érzelmi kapcsolatban állnak az emberekkel.

³ Klessmann, M.: *A klinikai lelkigondozás kézikönyve*, Debrecen, 2002, 17–19.

⁴ Wick, J. R.: *Christian Retrospection: Self-Ministry through Self-Understanding*. New York, 1983, Crossroad Book. Idézi Wick, J. R. – Parsons, D. R. – Capps, E. D. (eds.): *Clinical Handbook of Pastoral Counseling*. Vol. 3. New York, 2003, Paulist Press, 321.

kintélyelvű vallásos vezetők, azaz lelkészek szerepére utal, akik nem csupán saját (lelki-szellemi) életükre, de a rájuk bízott hívek életére is gátló hatással vannak.

Az *ép testben ép elme* ókori mondást a szervezett egyházi életre vonatkoztatva úgy fogalmazhatjuk át, hogy *ép lelkészekkel ép egyház*. Az ép, egészséges lelkülethez viszont nem elég a vágy, az elméleti tudás, a felsőbb utasítás vagy akár a hit. Tudatosítanunk kell azt, hogy a lelkészi szerep mint segítő foglalkozás társadalmunkban az elmúlt negyed században gyökeresen megváltozott. A népnevelő, nemzeti identitást őrző és erősítő pap helyett egyre inkább a lelkigondozó, tanácsadó, az emberi drámák és tragédiák között jelenlevő kísérő, az isteni szeretetet, megbocsátást és elfogadást modellező lelkészre van szükség,

A NIMH⁵ egy 1988-as felmérése szerint a személyes problémákkal küszködő amerikaiak 40 százaléka előbb vagy kizárólag csak a lelkészt keresi fel, míg a pszichiátert 25, az orvost meg 21 százalék. Az AEÁ-ban a lelkészek idejük 10–46 százalékát fordítják lelkigondozásra. Ugyancsak a lelkészek 50–81 százaléka azt jelezte, hogy a teológiai tanulmányaik, valamint a rendszeres továbbképzések nem készítik fel őket arra, hogy bánni tudjanak a súlyos lelki zavarokkal, pszichés és mentális betegségekben szenvedőkkel. Továbbmenően a lelkészeknek kevesebb mint 10 százaléka küldte tovább szakemberhez a hozzá forduló híveket, és 45–56 százalékuk nem tudta, hova és hogyan küldje szakemberhez híveit, amikor fennállt az öngyilkosság, gyilkosság veszélye, pszichotikus zavar stb.⁶ A lelkész, ha nincs is pszichoterápiás képzettsége, jelentősen hozzájárulhat a depresszió, bipoláris zavar, szorongás, szkizofrén zavarok, személyiségzavarok (pl. ocd – rögeszmés-kényszeres zavar), addikció miatt nehéz helyzetbe kerülő személy, valamint családja megpróbáltatásainak megkönnyítéséhez. Lelkigondozóként azonban ő sem immun a kimerülésre, sőt, a másodlagos traumatizáció és kiegész veszélye az ő esetében igen jelentős. Egyedül és külső segítség nélkül előbb-utóbb beleroppan a segítői szerepébe.

A lelkész, tőle független okok miatt, nem csupán azzal kell, hogy foglalkozzon, amihez küldetést nyert. A lelkészek veszélyeztettségének egyik oka a sokféle szerep, amelyet kénytelenek magukra vállalni. Nemritkán ezek a szerepek nem férnek meg egymás mellett, pl. a lelkész lelkigondozó, ugyanakkor intézményvezető, adminisztrátor, könyvelő, szociális munkás, ellenmérnök stb. A szerepek közötti váltás erőt emésztő feladat. Nemritkán azzal a nyugtalanító gondolattal kell szembesülnie, hogy a gyülekezetében vagy szolgálati helyén ő a

⁵ National Institute of Mental Health (A.E.Á-beli kormánysszervezet)

⁶ Ciarrocchi, J. W.: *A Minister's Handbook of Mental Disorders*. New York, 1993, Paulist Press, 3–4.

célok megálmodója, tervezője, szervezője, kivitelezője, számonkérője és bírálója egy személyben. A más hivatást végző vagy munkakört betöltő személyek ilyen helyzetbe nem kerülnek.

Egy szervezet számára, akár gazdasági tevékenységet, termelést vagy szolgáltatást stb. nyújtó cégekről van szó, vagy olyan intézményekről, mint amilyen az egyház is, az alkalmazottak egészségügyi állapota, munkakörülményekkel való elégedettsége, kompetencia- és megbecsültség-érzése kiemelt fontossággal bír. Ezeknek a mutatói ugyanis szoros összefüggésben állnak a hatékonysággal, végső soron a szervezet sikerességével. A legtöbb nagyvállalat nagyon komoly vizsgálatok eredményeit felhasználva igyekszik állandóan javítani az alkalmazottak egészségügyi állapotát és általános jóllétét (pl. General Electric, Ford stb.), és számos egyház (főként az AEÁ-ban) is komolyan veszi lelkészei egészségügyi állapotának kérdését, ugyanis a cégek tanúságából levont következtetéseket az egyházak sem hagyhatják figyelmen kívül.⁷ Nyilvánvaló, hogy az egészséges lelkészi kar hatékonyabban és hitelesebben tudja hivatását végezni: hirdetni Isten feltétel nélküli szeretetét az evangéliumát.

A lelkészek egészségével kapcsolatos szakirodalomban a leggyakrabban előforduló, legtöbbet vizsgált téma az egyházi/gyülekezeti és magánélet/családi élet közötti kapcsolat. Közhelynek számít, hogy a hivatás és a magánélet között egy egészséges egyensúlynak kell lennie. A probléma viszont sokkal bonyolultabb, éppen a lelkészi hivatás sajátosságára való tekintettel. Lelkészkollégák gyakran panaszkodnak arról, hogy nincs elég idejük a családra, hogy házasársuk – legjobb szándékuk és igyekezetük ellenére – nehezten amiatt, hogy a mindenki által mindig elérhető lelkész a saját családjá számára elérhetetlen. Lelkészekként jól tudjuk, mennyire nehéz meghúzni a határvonalat a hivatal és az otthon között. Ahogyan a népi bölcsesség a jó kerítésben (megfelelő határookban) látja a szomszédokkal való jó viszony előfeltételét, úgy a lelkész saját egészségének és családi élete harmóniájának kulcsa is ebben áll: a határok megszában és betartásában. Az idealizált lelkészképet fenntartó naivitás, mely alapján kijelenthető volna, hogy az egyházban nem létezik olyasmi, hogy kiégés, és hogy a lelkésznek mindig a hívei rendelkezésére kell állnia, hogy a parókia falai üvegből vannak, hogy a lelkészfeleségek (és lelkésznők férjei) ideális esetben teljes mértékben a gyülekezeti életet szolgálják stb., nemcsak erőt emésztő, de diszfunkcionális, büntudatot és szégyent keltő szlogenek.

⁷ Weems, L. H. Jr. – Arnold, E. A.: *Clergy Health – A Review of Literature*. Center for Help & Lewis Center for Church Leadership, 2009, 5.

Az utóbbi két évtizedben a társadalmi változások nemcsak városon, hanem falun is nagy hatással voltak arra, ahogy a lelkész a hivatására tekint, és híveinek egyházhoz való viszonyulása is módosult. Az új kommunikációs eszközök megkönnyítették a lelkészi munkát, ugyanakkor túl is terhelték. Egyre világosabban látjuk azt is, hogy a lelkészi munka minőségét nem kizárólag a szorgalom és az elkötelezettség határozza meg, hanem a személyiségjegyek, a kapcsolati minták, a munkakörülmények. A munkahelyi stressz és munkával való elégedettség szorosán összefügg a ledolgozott órák számával és a fizetés mértékével, viszont ennél fontosabb tényező a gyülekezet működésmódja és a híveknek a lelkészhez való viszonyulása, illetve a támogató rendszerek megléte (pl. rendszeres szuper-vízió).⁸

Amikor egy lelkész megbetegszik alkoholizmusban, családi élete tönkremegy, depressziós zavarral küzd, állandóan levert és kedvetlen, fokozottan ingerült kollégaival, civakodó vagy éppen visszahúzódik, és passzív-agresszív módon kommunikál, amikor bekövetkezik a kiégés, szélsőséges esetben pedig öngyilkosságon gondolkodik, vagy végre is hajtja, akkor a lelkésztől mind a hívei, mind a kollégái elmarasztalóan beszélnek. Meglátásom szerint túl kevés időt és energiát fordítunk azoknak az egyházi szervezeten belüli rendszerhibáknak a kiküszöbölésére, amelyek legjobb szándékaink ellenére állandó veszélyt jelentenek a lelkészi hivatás végzéséhez: túlterhelő elvárások, nehézkes kommunikáció, bizalmatlanság stb. Intézményes szinten egyházunkban történt jelentős előrelépés: a munkaköri leírások realiztikusabbak lettek, a szervezeti szabályok világosabbak. A lelkészek mentálhigiénéjére való figyelmet azonban nem pótolhatja semmilyen adminisztratív intézkedés.

Jelen tanulmány egy sorozat első része kíván lenni, mely azokat, a lelkész egészségét veszélyeztető, ennek következtében hivatását aláaknázó jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyekre eddig szervezeti szinten Erdélyben nem fordítottunk kellő figyelmet. Céлом a releváns információk közlése és végül néhány rövid, konkrét javaslat megfogalmazása, amelyeknek szorgalmazom a gyakorlatba ültetését. A lelkészek és családjaik egészségi állapota nagyon fontos, és nem nézhetjük tétlenül, hogyan lelkészi közösségünkben életek mennek tönkre.

⁸ Royle, M. H.: *Insights into Stress among Parish Clergy in the UCC*. New Jersey, 2005, Clay Pots Research, 2.)

A lelkész egészsége

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) az egészség-meghatározásában, az ember teljes bio-pszicho-szociális egységének alapján, a következőket jelenti ki: az egészség a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapota, nem csupán a betegség hiánya.⁹ A WHO meghatározását számos jogos bírálata érte, például azért, mert implicit módon feltételezi, hogy az egészségi állapot egy olyan ideál, amelyhez viszonyítva minden ember beteg lenne. Mivel az egészségi állapotnak nincsenek abszolút és objektív mutatói, és a kulturális normák és társadalmi elvárások fontos szempontot jelentek az egészségi állapot meghatározásában, javasolt inkább az optimális egészségről vagy jóllétről beszélni, végső sorban pedig az életminőségről. Az egészség egy dinamikus folyamat, és feltételezi azt, hogy képesek vagyunk „úgy irányítani az életünket, ahogyan egyénileg, érzelmileg, társadalmilag és szellemileg szeretnénk. Az, hogy egészségesek vagyunk, azt feltételezi, hogy céljaink vannak. A betegség azt jelenti, hogy elveszítjük a szabadságunkat, amely lehetővé tette a céljaink elérését.”¹⁰

Ami a lelkészek egészségi állapotát illeti, a legkorábbi vizsgálatok (18. századtól) az élettartamot tekintették a legfontosabb mutatónak. E korai vizsgálatok szerint a lelkészek (papok) az átlagéletkornál magasabb életkort értek el, amelyért az életmódjuk volt a felelős (pl. alkoholtól, dohánytól, túlterhelő fizikai munkától való tartózkodás). A mai vizsgálatok a jóllét fogalmát használják előszeretettel úgy, ahogyan a WHO is meghatározza.¹¹ Az amerikai epizkopális egyház, a mai „világi” egészség-definíciók és a lelkési hivatást végzők sajátosságait figyelembe véve (ugyanakkor más felekezeti forrásokra is hivatkozva) egy átfogó meghatározást ajánl fel a jóllét, egészség fogalmainak megragadására. Így a klasszikus WHO-definícióban felsoroltak kiegészülnek olyan elemekkel, mint a rendszeres testmozgás, ápoltság, egészséges alvási szokások. Az egészséges lelkészek ismertetőjegyei továbbá:

- jó interperszonális kapcsolatok (jó házasság/támogató élettárs, hívkekkel való jó kapcsolat stb.);
- szenvedélyes elkötelezettség a hivatás iránt;

⁹ Constitution of the World Health Organization [online] http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf, 1. oldal: „Az egészség a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota, és nem csupán a betegség vagy fogyatékosság hiánya”. [2015. 01. 16.]

¹⁰ McDermott, I. – O’Connor, J.: Az NLP és az egészség. Budapest, Bioenergetic, 1998, 17. In Vargha Jenő László: *Egészségpszichológia*. Kolozsvár (egyetemi jegyzet), 2003, 16.

¹¹ Weems – Arnold: i. m. 6.

- megfelelő stresszkezelő-képesség;
- kiegyensúlyozottságra való törekvés;
- személyes és szakmai határoknak a tiszteletben tartása és tartatása;
- jó szervezőkészség;
- elszámolhatóság.

Továbbmenően az egészséges lelkészeknek:

- elmélyült spirituális életük van;
- erős az elhivatottság-tudatuk;
- rendelkeznek mentorokkal és támogató kollégákkal;
- életre szólóan elkötelezték maguk a tanulás mellett („jó pap holtig tanul”

elve szerint);

- értékelve és értékesnek érzik magukat és munkájukat;
- elmennek pihenőszabadságra és szabadságévre (sabbat-év¹²);
- jó a humorérzékük.¹³

A fentebb felsoroltak kiegészülnek még az elengedhetetlenül fontos minőségi egészségügyi ellátás elérhetőségével.

Ami a lelkészek egészségének összetevőit illeti, ezeket két csoportra oszthatjuk: a fizikai egészségre és emocionális egészségre (lelki egészség).

A fizikai egészség (melynek mutatói: vitalitás, ellenálló képesség, rugalmasság, ügyesség) feltételeit nem célozom itt részletesen bemutatni, de röviden érintsük ez a kérdéskört is.

Haitung King 1969-ben áttekintette az amerikai lelkészek és papok egészségügyi állapotával kapcsolatos vizsgálatokat (150 év anyagát, 1969-ig), és azt találta, hogy a más hivatást végzőkkel összehasonlítva a lelkészek éltek a legtöbbit. Ez a helyzet mindenestre a 20. század közepén megváltozott, és a lelkészek várható élettartama lecsökkent a tanárok várható élettartalma alá.¹⁴ A WHO¹⁵

¹² A sabbat-év bibliai alapokon nyugvó elv, amely a megújulás és pihenés lehetőségét nyújtja a lelki vezetőknek. A nyugalomra és megújulásra való isteni felhívás és meghívás elfogadása lelkészek számára azért is fontos, mert modellértékűvé válik a gyülekezeti tagok számára is. A sabbat teológiai alapjait részletesen elemzi: Wolff, H. W.: *Az Őszövetség antropológiája*. Budapest, 2001, Harmat-PRTA, 169–177.

¹³ Halaas, G. W.: *Ministerial Health and Wellness, Evangelical Lutheran Church in America*. Chicago: ELCA, Division for Ministry, 2002, 10. Idézi Weems – Arnold: i. m. 7.

¹⁴ King, H. – Bailor, J. C.: The health of clergy: A review of demographic literature. *Demography*, vol 6. (1969). 27–43. Idézi Weems – Arnold: i. m. 16.

¹⁵ WHO – Global status report on noncommunicable diseases. 2010 [online] http://www.who.int/nmh/publications/ncd_report_full_en.pdf 1–2. [15. 02. 2015.]

által végzett felmérések szerint aránylag kevés azon egészséggel kapcsolatos tényezők száma, amelyek a felnőtt népességben a korai elhalálozást okozzák. Tulajdonképpen a korai elhalálozások 80%-áért a rizikófaktorok 20%-a felelős. A legfontosabb kockázati tényezőre érdemes odafigyelni (ezek mindenikénél, a felmérések szerint, a lelkészek rosszabbul állnak, mint az átlagpopuláció)¹⁶:

a. életmóddal kapcsolatos rizikófaktorok:

- jelentős mértékű alkoholfogyasztás (italozás);
- elégtelen testmozgás;
- egészségtelen étkezési szokások;
- személyes biztonság elhanyagolása (pl. biztonsági öv autóban);
- dohányzás.

b. orvosi jellegű rizikófaktorok: – vérnyomás;

- vércukorszint;
- koleszterin;
- trigliceridek;
- túlsúly;

Az életmódot meghatározó változók közé besorolható az emocionális egészség vagy érzelmi kiegyensúlyozottság (az ún. lelki egészség) is, az egyszerűség és átláthatóság kedvéért mégis külön csoportot alkotónak érdemes tekinteni.

Az emocionális egészség (lelki egészség) vagy érzelmi kiegyensúlyozottság főbb komponensei a következők:

- munkával való elégedettség;
- stressz mértéke – beleértve a lelkész irányában támasztott elvárások okozta nyomást;
- saját maga irányában és családja iránt támasztott elvárások vagy követelmények mértéke;
- életkor (az életkor előrehaladtával az érzelmi kiegyensúlyozottság mértéke növekedik).

A lelki egészséget veszélyeztető tényezők közül fontos kiemelni a fokozott és hosszan tartó stresszt, kiégést, kimerültséget, elvárásoknak való kényszeres megfelelést, depressziót, a megküzdési stratégiák szűk tárházát, munkával és munkakörülményekkel való elégedetlenséget stb.

Az elhivatottság, vallásos elkötelezettség nem jelenti azonnal azon képességek birtoklását, amelyek biztosítanák azt, hogy a lelkész hozzáértéssel közelítsen bármilyen szenvedő emberhez, vagy akár saját problémáihoz. Éppen ezért a

¹⁶ Weems – Arnold: i. m. 17–20.

pszichés és mentális betegségek ismerete, valamint a terápiás és lelkigondozói munka során felmerülő buktatók ismerete elengedhetetlen fontosságú a lelkészek számára. Azért is fontos ez, mert ideális esetben a vallásos közösségekben a lelkész az első ember, akit a bajba jutott emberek felkeresnek, olyan, nem banális problémákkal, amelyek meghaladják saját problémamegoldó stratégiájukat, amikor úgy érzik, hogy életük fala repedezni kezd. Ez olyan szempontból nem rendkívüli, hogy mindenki tapasztal életében kríziseket, amikor szembe kell nézni fájdalmas és ijesztő helyzetekkel, amelyek arra kényszerítik az egyént, a családot vagy gyülekezetet, hogy ráeszméljen arra, mennyire kiszolgáltatott, sérthető, „mezítelen” az ember az embertársak, Isten és önmaga előtt.¹⁷ Ugyanakkor nem csak a hívek keresik fel a lelkészt, hanem a lelkész is hasonló mértékben a híveket, és a lelkész, helyzetéből kifolyólag, a legtöbbször jelen van a hívek életének természetes krízispontjain (születés, pubertáskor, párválasztás, halál).

A lelkésznek, a saját egészségi állapota elhanyagolásán kívül, az egyéni spirituális igények háttérbe szorítása mellett, a mentálhigiéniére nézve a legnagyobb veszélyt három jelenség képezi. Mindháromra fokozott figyelmet kell szentelnünk, egyrészt azért, mert széles körben elterjedt jelenségekről van szó, másrészt azért, mert intézményes kereteink között kevés időt és energiát fordítunk a megelőzésükre (kezelésükről pedig egyáltalán nem esik szó), végül pedig azért, mert következményeikben mind az egyénre (lelkészre), mind pedig családjára és gyülekezetére nézve is rendkívül súlyosak, olykor tragikusak. A három jelenség a *viszontáttétel*, a *helfer-szindróma* és a *kiégés* (burn-out). Jelen tanulmány ezek közül a lelkigondozói helyzetekre jellemző viszontáttétel (ellenáttétel) jelenségével foglalkozik részletesen.

Viszontáttétel a lelkigondozói munkában

A lelkigondozó a mentálhigiéniés vagy terápiás munkába behozhat korai, gyermekkori, úgynevezett primitív motívumokat, és előfordulhat, hogy a boldogság keresése összemosódik a gyermekkori vágyak kielégítésére való felnőttkori, tudattalan törekvéssel. E jelenség alól a lelkész sem kivétel. Gyermekkori, és ezért felnőttkorban már diszfunkcionális szükséglet pl. a saját személyes problémák megoldására tett kísérlet mások segítése által, vagy a kényszeres vágy arra,

¹⁷ Stone, W. H.: *Crisis Counseling*. 3rd ed. Minneapolis, 2009, Fortress Press, 2.

hogy mások intim életéről tudjon, vagy az, hogy a segítői szerep által nyújtott autoritás-hatalom gyakorlásának a vágyát kiélje.¹⁸

Lelkigondozás során a lelkész tudattalanja olyan faktor, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyunk. Ezért értékelődött fel a világ e részén is, némi késéssel, a szakszerűen szervezett önismereti csoportok látogatása és az egyéni terápia a lelkészek között is, mert lelkigondozóként vagy akár intézményvezetőként is a lelkésznek jó látnia és értenie a sérthető és sérülékeny pontjait, életének megoldatlan problémáit.

A viszontáttétel, vagy ellenáttétel jelenségéről lelkészi körökben nem nagyon beszélnek, amit a szerénység hiányának és saját emberi vulnerabilitásunk letagadásának tulajdonítok. Erdélyi pasztorális körökben a viszontáttétel fogalma még mindig csak elvétve fordul elő szakmai beszélgetésekben, feltételezem, hogy elsősorban ideológiai okok és a fogalom pszichoanalitikus eredetével kapcsolatba hozható puritán ódzkodás miatt. Holott nem vitás, hogy a világot és önmagunkat, szerepünket a világban a saját személyiségünk által értelmezzük. Korai (gyermekkori) élményeink, szükségleteink és traumáink egész életünkre hatással vannak.¹⁹ Jó ezekről tudni, még akkor is, ha képtelenség minden tudattalan motivációt felszínre hozni. Az érzelmi- és viselkedésmintáink meghatározzák kapcsolatainkat (pl. a párválasztást), és hatással vannak a segítői szerepünkre is.

A lelkésznek tudatában kell lennie, hogy az áttétel és viszontáttétel jelensége a lelkigondozói helyzetekben, amennyiben rejtve vagy felismeretlenül maradnak, súlyos következménnyel járhatnak mind a lelkigondozott,²⁰ mind a lelkiigondozó esetében.

Amikor a segítséget kérő személy a lelkészt a saját kudarcaival, hiányosságaival, félelmeivel, előítéleteivel szembesíti, és a lelkész önismereti feladatát elhanyagolta, akkor fokozottan fennáll annak a veszélye, hogy lelkigondozóként nem megfelelő módon kezdjen el viselkedni, azaz saját szükségleteire és vágyaira figyeljen a kliens szükségletei helyett. Ilyenkor nagy a kockázata annak, hogy a segítő elveszíti realitásérzékét, és már képtelen lesz a valódi helyzetre reagálni,

¹⁸ Wick, J. R – Parsons, D. R. – Capps D. (eds.): *Clinical Handbook of Pastoral Counseling*. Vol. 3. New York, 2003, Paulist Press, 328.

¹⁹ Uo. 321.

²⁰ A lelkigondozott személyt, gyülekezeti tagot a továbbiakban a Rogers-i hagyományokhoz híven kliensnek is nevezem.

arra, amit a kliens tár eléje. Ehelyett a saját torz elképzeléseit viszi be a lelki-gondozói munkába.²¹

A viszontáttétel az áttétel fogalmához tartozik, mindkettő az analitikus pszichoterápiából származik (Freudtól), és mindazokra az érzelmekre vonatkoznak, amelyek a lelkigondozott és a lelkigondozó kapcsolatában felmerülnek. Amikor a gyülekezeti tag a saját szülei, jelentős mások, barátai, szerelmei, testvérei iránt táplált érzelmeit a lelkigondozóra vetíti, a lelkigondozónak résen kell lennie, és fel kell ismernie, hogy a vele szemben ülő személy a helyzethez és kapcsolatukhoz nem illő viselkedése az áttétel megnyilvánulása. Ugyanígy fordítva is érvényes: a lelkész a jelentős mások iránt érzett érzelmeit a kliensére vetítheti, ezáltal az iránta táplált ellenséges vagy éppen gyöngéd, sőt erotikus színezetű érzelmeiben a viszontáttétel nyilvánul meg. Amikor a segítő a segített érzelmeit a sajátjaként éli meg, megszűnik segítőnek lenni, ami mindkettőjük számára komoly problémát jelent.²²

Az áttétel gyakorlatilag minden érzelemnek, ösztönszerű késztetéseknek, fantáziáknak (amelyeket a személy a gyermekkorából egy jelentős személlyel kapcsolatosan megélt) az áttolása a lelkigondozó irányában. Legfontosabb jellemzője, hogy nem odaillő. Ugyanígy a viszontáttétel a lelkigondozó vagy terapeuta áttételes reakcióit jelöli, amelyek alapvetően oda nem illő és kóros reakciók. Felismerhető azokból a jelekből, amelyek arra utalnak, hogy a lelkész a gyermekkori szükségleteit, másokkal való viselkedésmintázatait beviszi a segítői kapcsolatba. A hívek, kliensek verbális és non-verbális jelzéseit könnyen félreértheti a lelkész akkor, ha nincs tisztában saját indítékaival, megoldatlan problémáival, tudattalanjának hatásával saját segítői szerepére nézve.²³

Tudnunk kell, hogy minél mélyebben érinti meg a klienst érzelmileg a lelkigondozás vagy a terápiás munka, a lelkigondozó számára a viszontáttétel megnyilvánulásának lehetősége annál nagyobb.²⁴

A viszontáttételes megnyilvánulások lehetnek pozitívak vagy negatívak, ki-mondottak vagy ki nem mondottak, tudatosak vagy tudattalanok. Továbbá ma-

²¹ James, K. R. – Gilliland, E. B.: *Crisis Intervention Strategies – Fifth Edition – Instructor's Edition*. Belmont, CA, 2005, Thomson/Brooks/Cole, 487.

²² A viszontáttételt meg kell különböztetnünk a másodlagos traumatizációtól, amely arra vonatkozik, hogy krízishelyzetben a traumatikus élményben nem résztvevő, de azt részletesen ismerő személy (pl. a lelkigondozó lelkész), olyan mértékben azonosul a traumatizált személlyel, hogy ő maga is traumatikus jegyeket kezd produkálni. A másodlagos traumatizáció a kiegészítő jelenségével áll szorosabb kapcsolatban.

²³ Wick – Parsons – Capps (eds.): i. m. 322.

²⁴ James – Gilliland: i. m. 487.

gában foglalhat fizikai, lelki, szociális, nemi, faji, erkölcsi, spirituális, kulturális jellemzőket vagy faktorokat, amelyek hatással voltak a segítőre a múltban, viszont a lelkigondozói helyzetben az „itt és most”-ban jelennek meg. Időnként a kliens érzelmei olyan érzelmeket, gondolatokat és viselkedésmódot vált ki a segítőtől, amelyek mélyen voltak beásva a lelkigondozó vagy terapeuta személyiségébe.²⁵

Az alábbi felsorolás, Menninger a *Theory of Psychoanalytic Technique*²⁶ című műve nyomán, tömören és átfogóan foglalja össze azokat a jelenségeket, amelyek a viszontlátételre utal(hat)nak:

- képtelenség az olyan típusú közlések megértésére, amelyek a lelkész személyes problémáival hozhatók kapcsolatba;
- negatív és/vagy depressziós érzelmek az egyes hívkekkel folytatott lelkigondozói, terápiás ülések alatt, valamint az ülések után;
- nemtörődomség – a klienssel megbeszélte terápiás ülésről való megfelejtkezés, késés, az ülés indokolatlan meghosszabbítása;
- tompaság és hosszan tartó álmoság a lelkigondozói beszélgetés alatt;
- túlzott gondosság, aggodalom vagy ellenkezőleg, nyilvánvaló nemtörődomség, ami a klienssel kapcsolatos pénzügyi kérdéseket illet, pl. a kliens kölcsönhöz való hozzásegítése;
- a klienssel szemben érzett erotikus vagy szeretetteljes érzelmek ismételt átélése;
- a kiélés²⁷ formájában megnyilvánuló ellenállás engedélyezése, sőt, bátorítása;
- biztonság érzésének keresése narcisztikus jellegű eljárásokkal, pl. a kliens lenyűgözésére tett kísérletekkel, vagy a kollégák előtti hengegés a kezelt kliensek fontosságának kiemelésével;
- a kliens függőségének a fenntartása, pl. a szükségtelen megerősítések által;
- késztetés a kliensről való szakmai pletykára;
- a kliens jelzéseire adott értelmezések és kommentárok kegyetlen és szükségtelenül éles megfogalmazása, illetve ennek az ellentéte;

²⁵ Uo.

²⁶ Menninger, K.: *Theory of Psychoanalytic Technique*. New York, 1958, Basic Books, 88.

²⁷ Az acting out jelensége egy elhárító mechanizmus, melyben valamilyen nem tudatos szándék, konfliktus erőteljes cselekvésben jut kifejezésre (pl. hirtelen dühkitörések, düh feletti kontroll hiánya, erőszakos cselekmények).

- „a kliensre való rácsimpaszkodás”, melynek lényege a terapeuta eltúlzott félelme attól, hogy elveszíti a kliensét;
- tudatos elégtételt lenni a kliens kéréseiben, nagyra értékelést és ragaszkodást kifejező megnyilvánulásában stb.;
- kifakadni vagy kiborulni a kliens tartós szemrehányásaitól, illetve vádaskodásaitól;
- vitázni a klienssel;
- a kliens szorongásainak elejét venni az idő előtti megelőzéssel, ami az ún. optimális frusztrációs feszültség kialakulását lehetetlenné teszi;
- a kliens mindennapi gondjainak a megoldásában aktív szerepet vállalni, pl. lakáskeresésben, pénzügyeibe való beavatkozással;
- a kliens iránti érdeklődés hirtelen fokozódása vagy csökkenése;
- a lelkigondozó visszatérő késztetése arra, hogy szívességeket kérjen a kliens-től.

Bár Menninger az analitikusok munkásságával kapcsolatosan sorolja fel a viszontáttétel jeleit, ezek rendkívül fontossággal bírnak a lelkészek tanácsadói, lelkigondozói és terápiás munkájában is.²⁸

Vannak vallásos, egyházi tanácsadók és lelkigondozók, akik úgy vélekednek, hogy a Menninger által megfigyelt és leírt viszontáttétel-jelek rájuk nem vonatkoznak, pl. azért, mert kötelességüknek tartják a kliensük anyagi helyzetével való foglalkozást. Ilyen esetben fontos tisztáznunk, hogy a lelkész a szociális munkás szerepében közelít klienséhez. Ezt azért fontos pontosítani, mert ha a lelkigondozó szociális munkás szerepben is működik (mely amúgy hozzátartozik a lelkészi munkakörhöz), az a terápiás munka kárára van.²⁹ A két szerep egy időben nem fér meg egymás mellett. A lelkésznek felelősségteljes döntést kell hoznia, hogy adott esetben milyen szerepben jelenik meg és próbál segíteni, ugyanis nem lehetséges a lelkésznek mindennek lennie egy időben. Ha a tanácsadói vagy terapeuta szerepét vállalja, annak megvannak a jól meghatározott határai, és van egy megszabott struktúrája.

Wick³⁰ arra is felhívja a figyelmet, hogy a lelkipásztori tanácsadók, lelkigondozók egy része elutasítja Menninger meglátásait, mivel úgy tartják, hogy az ők munkájukra azok nem vonatkoznak, mivel a lelkészi szerep felülír

²⁸ A viszontáttétel jeleinek gyors felismerése segíti a lelkigondozói munkát azáltal, hogy a lelkész időben felismerheti viszontáttételes viszonylását a klienséhez, azaz a kliens jelzéseire adott inadekvát válaszreakcióit.

²⁹ Wick–Parsons–Capps (eds.): i. m. 325.

³⁰ Uo.

minden, világi terapeutáknak és tanácsadóknak előírt szerepkört. Érvük az, hogy a keresztényi szeretet és nagylelkűség minden szabályt és előírást fölülír, még az etikai szabályokat is. A probléma ezzel a magatartással az, hogy gyanúsán öngazolás-jellegű. Az egészséges és szükséges határok tartása minden segítő jellegű foglalkozást folytató férfi és nő kötelessége. Aki a határait átlépi, túlhajszolja magát a keresztényi szeretet és segíteni akarás nevében, megfélekedzik arról, hogy érzelmi energiataralékai korlátozottak, és idővel akár messiás-komplexust alakít ki, és kiég. A lelkész, mivel egy egyházat is képvisel, és ennek az intézménynek tekintélye van a hívek körében, ugyanakkor a lelkészre sokan úgy is tekintenek, mint akinek közelebbi és bizalmasabb kapcsolata van az istenséggel, mint az átlagembernek, megtörténik, hogy az istenségről kialakított képet a hívek rávetítik a lelkész alakjára. Az áttételre az egyik ellenáttételes válasz lehet a már említett messiás-komplexus. Az infantilis fantáziák az istenséggel és a lelkésszel kapcsolatosan hatással vannak a lelkészi szerep megélésére. Azok a személyek, akik az istenséget egy védelmező és melegen szerető, mindent megadó anyaként látják, dühvel viszonyulhatnak a lelkészhez akkor, ha az nem felel meg ezeknek az elvárásoknak. Azok a személyek, akik az autoritáshoz való viszonyulásukban passzív-szubmisszív módon viselkednek, azok a lelkigondozó ajánlatait és javaslatait parancsként veszik tudomásul, vagy amennyiben nem kapnak világos és egyértelmű iránymutatást a lelkész részéről, dühösen és agresszíven vádolhatják. A kellő önismerettel nem rendelkező lelkész igen nagy bajba juthat, ha észrevétlenül kialakul benne az a torz meggyőződés, hogy mindenáron eleget kell tennie hívei kimondott, de főleg ki nem mondott és tudattalan elvárásainak. Aki retteg attól, hogy másoknak csalódást okoz, az mindenképpen meg fog akar ni felelni, idővel akár istenszerű lényként kezdheti látni magát.³¹ Természetesen a lelkészszeret tágabb és nehezebben körülhatárolható, mint egy pszichoterapeutának a szerepköre, és indokolt esetben átlépheti a tanácsadó és lelkigondozó szerepét, amennyiben ez kizárólag a klienst segíti, és nem a lelkész valamilyen rejtett szükségletét elégíti ki.

A viszontáttétellel szembeni ellenállás kérdése

Lelkészi körökben, különösképpen Erdélyben, ahol sokáig a lelkészképzésben a pszichológiára általában, a pszichoterápiára pedig különösképpen nem segédtudományként, hanem veszélyes rivális „vallás”-ként tekintettek, a viszont-

³¹ Pattison, E.: Transference and Countertransference in Pastoral Care. *The Journal of Pastoral Care*, 19. vol. (1965). 193–202. Idézi Wick – Parsons – Capps (eds.): i. m. 326.

áttétel témája fel sem merült, még akkor sem, amikor lelkészek hivatásuk végzése során súlyos vétségeket követtek el (pl. erkölcsi kihágásokat). A lelkészek részéről megnyilvánuló ellenállás a lelkigondozói munkában sokféle formát ölthet. Olyan torz meggyőződésekről van szó itt, amelyek a lelkészek hivatásbeli szerepükkel függnek össze. Ugyanakkor a szupervízió fontosságának a megkérdőjelezése, az intervízió hiánya, a mindentudás és mindenkinél jobban tudás illúziója a lelkészt fokozatosan olyan, saját magának és kollégáinak állított irracionális követelményeknek való megfelelési kényszerhez vezethetik, amelyek végül arra hajlamosítják, hogy híveire is úgy tekintsen, mint saját lelkészi szakmai törekvéseinek az eszközeire. A „sikeres lelkész”, „sikeres lelkigondozó” szerepben a tekintéllyel bíró lelkész erőteljes pozitív érzelmeket élhet meg, amikor hívei megfelelnek elvárásainak, ugyanakkor dühöt, haragot, gyűlöletet vagy akár verbális és tettlegességig fajuló agresszív megnyilvánulásokat produkál, amikor hívei, lelkigondozottjai nem felelnek meg elvárásainak. Ugyanakkor vannak olyan hiedelmek, amelyek arra késztetik a lelkigondozót, hogy egyes hívei vagy kliensei iránt táplált negatív érzelmeit ne akarja tudomásul venni.

Aaron T. Beck terápiás szupervíziós munkássága során figyelte fel arra, hogy a terápiás munkában a legtöbb elakadás elsősorban nem a szakember szakmai tudása hiányának, elégtelen voltának tulajdonítható, hanem túlzott elvárásainak és irracionális feltételezéseinek. Beck azonosította (a Diszfunkcionális Attitűd Skálával egyetemben) azokat az irracionális hiedelmeket, kényszerítő erejű torz elképzeléseket, amelyeknek a felismerése, azonosítása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a terapeuta, lelkigondozó, segítő foglalkozású szakember felismerhesse vakfoltjait, irreális elvárásait önmagával és klienseivel szemben. Az itt felsoroltak a diszfunkcionális hiedelmek gyűjteménye, amelynek ismerete alapján a lelkigondozó azonosíthatja, hogy melyik hiedelem jellemző rá. Hasznos eszköze lehet ez a gyűjtemény a lelkészeknek abban, hogy saját gyenge pontjaikat, önismereti hiányosságait feltérképezhessék. Íme, néhány diszfunkcionális elképzelés, kényszerítő jellegű elvárásként megfogalmazva:³²

- állandóan ragyogóan és mélyrehatóan kell tudnom értelmezni a hallottakat;
- mindig jól kell tudnom megítélnem a dolgokat;
- jobban kell segítenem a híveimen, mint ahogy most teszem;
- az én hibám, ha valamelyik hívemmel kudarcot vallok;

³² Dr. Perczel Forintos Dóra – Kiss Zsófia – Ajtay Gyöngyi (szerk.): *Kérdőívek, becslőskálák a klinikai pszichológiában*. Budapest, 2005, OPNI, 237–238.

- nem szabad, hogy kudarcot valljak, de ha mégis, akkor az azt jelenti, hogy tehetségtelen lelkigondozó és rossz ember vagyok;
  - a sikereim semmit sem számítanak, ha egyszer valóban kudarcot vallok;
  - kiemelkedő lelkésznek és lelkigondozónak kellennem, nyilvánvalóan különbnek, mint másoknak, akiket ismerek, vagy akikről hallok;
  - még lehetetlen híveimmel is boldogulnom kell;
  - minden beszélgetésnek jól kell sikerülnie;
  - híres lelkésznek kellennem;
  - nem szabadna, hogy lelkész létemre érzelmi problémáim legyenek, ha mégis előfordulnak, csalódnom kell magamban;
  - fontos, hogy minden hívem nagymértékben tiszteljen és szeressen;
  - egyetlen híveimmel szemben sem viselkedhetek ellenszenvvel, és ellenszenvemet végképp nem mutathatom ki;
  - nem szabad túlságosan sokat akarnom a híveimtől, különben biztos megutálnak;
- A fenti hiedelmek még kiegészülnek a következőkkel:
- az én felelősségem, hogy a híveim jól érezzék magukat;
  - lelkigondozóként minden egyes pillanatban tudnom kell, hogy mit kell tennem, tudnom kell, hogy mit kell mondanom;
  - nem engedhetem meg magamnak, hogy olyan helyzetbe kerüljek, hogy híveim szeme láttára tévesen cselekszem vagy ítélek;
  - sosem hibázhatok;
- Felmerül a kérdés, hogy a lelkésznek a lelkigondozói munkássága során milyen mértékben – ha egyáltalán – kell szóvá tennie, feltárnia a lelkigondozott előtt a viszontlátételes reakcióinak a tartalmát. A válasz a kérdésre az, hogy ezeket fel kell tárni, mivel ez az őszinte nyitottság nyereségekkel jár:³³
- megerősíti a kliens realitásérzékét;
  - tisztázza a kliens hatását mind a terapeutára, lelkigondozóra, mind általában az emberekre;
  - igazolja a lelkigondozó őszinteségét és „hús-vér” emberi minőségét;
  - fokozza az intimitást, és kedvező lehetőséget teremt az érzelmek kifejeződése számára;
  - megerősíti a releváns önfeltárulkozás kölcsönösségét;

³³ Livnay, S.: When Erickson meets Freud: The Therapist Trance and Countertransference as Resources for Hypnotherapist. In Vargha: i. m. 86.

A viszontáttételhez való viszonyulás

A viszontáttételre való figyelés rendkívül fontos feladata a segítő foglalkozásúnak, mert a jelenség fel nem ismerése a legenyhébb esetekben is csökkenti a lelkigondozás hatékonyságát.

Ha a viszontáttételre utaló jeleket nem ismeri fel a lelkigondozó, akkor pl. büntudata lesz amiatt, hogy negatív érzelmei vannak a kliensével szemben anélkül, hogy sejtjené, honnan erednek érzései. Mivel ezek a klienssel kapcsolatos negatív előjelű érzelmek nem illenek bele abba a képbe, amit a segítő saját magáról kialakított (pl. hogy minden kliensével szeretetteljes stb. érzelmei legyenek), ez a feszültség, a kognitív disszonancia hozzájárul a hivatással járó stressz mértékének növeléséhez oly módon, hogy végül kiégéshez is vezethet. Viszont fontos itt kiemelni Pearlman és Saakvitne meglátását, mely szerint a viszontáttétel elkerülhetetlen velejárója a lelkigondozásnak, ha a lelkész mély empátiával közeledik kliensei felé. Sőt, nemcsak elkerülhetetlen, hanem szükséges is, mivel a kliensnek olyan hatalmas érzelmi megpróbáltatásaiban való részvétel esetében, mint pl. fizikai vagy szexuális bántalmazás, halálos betegség, szuiciditás-veszély, a lelkigondozó érzelmileg elkerülhetetlenül túl fog terhelődni.³⁴ A kóros magatartás nem a túlterhelés velejárója, hanem akkor következik be, amikor ezt a túlterhelődést nem képes, vagy nem szándékszik szakszerűen föloldani.

Bár a viszontáttétel jelenségének a lelkigondozási folyamatban játszott szerepe mindmáig vitatott, mégis a legfontosabb kérdés az, hogy miképpen viszonyuljon a lelkigondozó a viszontáttételhez azért, hogy az ne érintse hátrányosan a lelkigondozói folyamatot. Nyilvánvaló, hogy szükség van a szakmailag és emberileg megfelelő tehermentesítésre. Ezt egyetemes egyházi szinten érdemes minél előbb megszervezni.

Az alábbiakban megfogalmazott javaslatok a legfontosabb módszereket tartalmazzák, amelyekkel a viszontáttétel romboló hatását kiküszöbölhetjük.³⁵ Meggyőződésem, hogy gyors, szakszerű és átfogó módon való gyakorlatba ültetésük (egyrészt a teológiai képzésben, másrészt a lelkési továbbképzés részeként) jelentős mértékben hozzájárul majd lelkésztársadalmunk lelki egészségének a javításához:

³⁴ Pearlman, L. A. – Saakvitne, K. V.: *Trauma and the Therapist*. New York, 1995, Norton, 22–24. Idézi James–Gilliland: i. m. 487.

³⁵ Wick–Parsons–Capps (eds.): i. m. 327. nyomán.

1. kötelező lelkeszi szupervízió (csoportos és/vagy egyéni) évenként legalább egyszer (az eddigi gyakorlat, mely szerint a szupervízió opcionális jellegű, azért elégtelen, mert megesik, hogy éppen azok a lelkeszek nem akarnak elmenni ezekre az alkalmakra, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá);
2. intervízió vagy kollégákkal való konzultálás a problémás és nehézséget okozó lelkigondozói helyzetekről;
3. pszichoterápia – az egyéni terápiás munkát, amelyben egy külső, nem egyházi szakember objektív visszajelzést adhat a lelkesznek saját lelki működéséről stb., nem pótolhatja semmilyen, jó szándékkal tervezett egyéni introspekció vagy önvizsgálat;
4. saját viszontáttételes esetek szakszerű elemzése;
5. a lelkeszekre vonatkozó egyházi szabályok részévé tenni a súlyos vétségek esetében (a fegyelmi eljárás részeként vagy attól függetlenül) a pszichiátriai vizsgálatra (és esetleg kezelésre) való felszólítást (olyan súlyos esetekben, mint a szexuális visszaélés, kontrollálatlan agresszió – dühkitörések, elviselhetetlen depresszió stb).

Egyházunkban a lelkeszi hivatás emberséges, szakszerű és örömteli végzéséhez lelkileg kiegyensúlyozott, képzett és önmaguk előtt őszinte lelkigondozókra van szükség. Mi is sérthető emberek vagyunk, akiket mélyen megérintenek embertársaink drámái és tragédiái. A másokon való segítséghez nem elég a szeretet vagy a segítő szándék. Ahogy a terápiás szakembernek, úgy a lelkesznek is állandóan küszködni kell az emberségét és segítői szerepét elkerülhetetlenül aláaknázó jelenségekkel. Ezek közül a viszontáttétel csupán csak egy, igaz, talán a legnehezebben megfogható. Képességeink nagyszabású alá- vagy túlbecslése, lelkigondozott híveinkkel kapcsolatos agresszív vagy túl gyöngéd érzelmeink, hivatásvégzésünk céljának és hatékonyságának a megkérdőjelezése csupán néhány komoly jelzése annak, amit híveinknek tanítunk, és amit lelkészekként nem szabad elfelejtenünk: segítség és támogatás nélkül, visszajelzés és szakszerű útmutatás nélkül, és csupán önmagunkra utalva hiteles lelki vezetők és hatékony segítők aligha lehetünk.

A firtosi bizánci éremkincs lelőhelyének azonosítása

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban 2011 augusztusában állandó numizmatikai kiállítás nyílt a magyar pénzverés történetéről. Ehhez való bevezetésként a látogató ízelítőt kap az azt megelőző történelmi korszakok helyben őrzött éremanyagából is. A kiállított antik, római és bizánci érmek között szerepel az a hét bizánci aranypénz is, amelyek eredetileg Nagykedei Fekete Sámuel (1804–1870) udvari tanácsos éremgyűjteményének azon részéhez tartoztak, amelyet a gyűjtő 1868-ban a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumnak ajánlódézott, megvetve ezzel az iskola és a később megalapítandó városi múzeum éremgyűjteményének alapját. Miként az ajándékozási jegyzékből kiderül, Fekete Sámuel eredetileg nem hét, hanem tíz bizánci aranyat adott át a Kollégiumnak.² Sajnos azonban a tízből három darab elveszett a gyűjtemény 1916-ban való menekítésekor,³ s így az udvarhelyi múzeumba már csak a most kiállított hét darab került. Feketétől tudjuk azt is, hogy ezeket az érmeket ő „a Firtos hegyén volt régi vár irányában Táborhely nevű, most zabot termő téren a Firtosvárallyaiak által szántás alkalmával világosságra került darabokból a megtalálóktól” vette,⁴ azaz ezek a bizánci aranyak a Firtosvárallya határához tartozó, a falutól északra emelkedő Firtos hegyén 1831-ben talált és Erdély-szerte elhíresült éremkincs részeként tekinthetők.

¹ Somogyi Péter PhD régész-numizmata két évtizede foglalkozik a koraközépkori, pontosabban a 6–8. századi bizánci éremforgalom kérdéseivel, különös tekintettel az érmek avaroknál, onogur-bulgároknaél és kazároknál való elterjedésére. A téma kutatásában eddig elért eredményeit két monográfiában (Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit, Innsbruck, 1997 és Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld, Budapest, 2014), valamint több tanulmányban foglalta össze. Ezek egyike a *The Other Europa in the Middle Ages* (Leiden-Boston, 2008), egy másika pedig a *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century* (Kraków, 2009) című tanulmánykötetekben jelent meg.

² Nagykedei Fekete Sámuel: *Régi római és görög pénzek, s érmek*. Kolozsvár, 1868. 17–18, 30–38.

³ Ferenczi Sándor: Firtosvár aranyéremlelete. *Székelység*, 1934/7–8.. 47.

⁴ Fekete: i. m. 1.

Egy korábbi munkámban már felhívtam a figyelmet arra, hogy Fekete Sámuel bizonyásgtétele az 1868-ban általa bírt tíz bizánci aranypézt firtosi eredete mellett az 5–6. századi érme sorát záró egyetlen 7. századi lelet, Heraclius császár (610–641) 616 és 625 között vert solidusa esetében több oldalról is megkérdőjelezhető. Hasonló okokból kétséggé vált az is, hogy egy ugyancsak Fekete által vásárolt, de azóta elkallódott Mauritius Tiberius (582–602) solidus is a kincshez tartozott volna.⁵ Mivel azóta az éremkincs összetételéhez újabb adatokra bukkanom nem sikerült, sem a korabeli, illetve közel korabeli – azaz az 1860-as évekkel bezárólag megjelent – közleményekben, sem a levéltárakban őrzött kéziratanyagokban, figyelmem a firtosi aranyak lelőhelyére vonatkozó feljegyzések felé fordult, remélve, hogy ezekből meghatározható lesz a Firtos nagyterjedésű fennsíkján belül az aranyak közelebbi előkerülési helye (2. ábra).

A firtosi aranyokról tudósító írások sorában a legelső Szentiváni Mihály (1813–1842) író-politikus úti jegyzetei között találjuk, aki 1837 májusában járta be a vidéket. Firtos várát megtekintendő május 11-én indult fel a hegyre Firtosmartonosból. Szentiváni a vár leírása után összefoglalja mindazt, amit az aranyeletről megtudott, illetve feljegyzésre érdemesnek tartott: „A vár előtt széles, egyenetlen tér terül dél felé, ma buja zab termője. Itt mintegy hat évek előtt számtalan Theodosius- s kevesebb Martianus- és Valentinianus-aranyakat találtak, mi egész széket hosszas ideig a hely turkálására csődítette, s azután többeket fárasztott gyönyörű kilátású tetejére. A pénzek alján ez van írva: Con. (stantinopoli) ob.(signata). Még mindig ásogatják az ingyennyereségre vágyók a vár helyét. Egy ily új ásást vizsgálva nagyon szép kövé vált falevelekre, csigákra, fadarabokra, etc. akadtunk, melyeket a kincsásó számba sem véve kihányt.”⁶ Szentivánit a kiránduláson a faluból származó jó barát, Gálffi Sándor kísérte. A kincseletről tőle biztosan hallhatott, de feltehetőleg Kendi Ferenctől is, Etéd „sok részben eredeti s tudományszerető” református papjától, akinél az előző napot töltötte „néha igen is komoly tárgyakkal.”⁷ Kendi ugyanis sok egyéb foglalatossága mellett gyűjtötte a környéken előkerült régi tárgyakat és pénzeket is.⁸

⁵ Somogyi Péter: Ismeretlen levéltári adatok a Firtos hegyén 1831-ben kapott bizánci aranyokról. *Hazanézó*, 2000/1. 4–8.

⁶ Szentiváni Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986, 94.

⁷ Uo. 92.

⁸ Ackner, Michael Johann: Ausflüge bei Gelegenheit der Fahrt nach Sächsisch-Reen zur Generalversammlung des Vereins für siebenbürgische Landeskunde vom 14. bis 28. August 1857. Transsilvania. *Beiblatt zum Siebenbürger Boten*, 44 vol. (1857). 173. Müller, Friedrich: Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen. *Mitteilungen der k.k. Central-Commission*, 3 vol. (1858). 257–258. 261.

Éremgyűjteményéről tudjuk, hogy az végül is vejehez, az éremgyűjtéssel ugyan-csak foglalkozó Nagykedei Fekete Sámuelhez került.⁹

A kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* 1839. október 3-ai száma közölte Pálffy János (1804–1857) író és reformellenzéki politikus *Egy nap Korondon* című, Erdődi János álnéven jegyzett írását. Az írás alcíme – *Egy régebb múlt évből* – alapján Pálffy még az 1830-as évek közepe táján látogathatott el a sósvizes fürdője miatt ez időben felkapott Korondra. Az udvarhelyszéki utak gyalázatos állapotáért felelős körülmények részletezése és Korond rövid ismertetése után következik a falu fölött emelkedő Firtos hegyének és a rajta álló váromnak a leírására: „Az egész várból jelenleg csak az egyház alapromjai s egy kápolnadüledék láthatók. Környéke sok kincset tart. Ez előtt több évvel egy firtosváralyai székely ekevasa vert aranyat fordított fel, azonnal keresésre indult, s néhány napok alatt nem csak Firtosváralya hanem az egész vidék annyira feltúrta azon szántó földet s a vele határosokat, hogy rög rögön nem maradt. Csakugyan sok aranyat is kaptak, és sokan meggazdagodtak akkor. Többnyire a Theodosius korából valók voltak.”¹⁰ Pálffy a Firtoshoz közeli Tarcsafalván született, ezért feltehető, hogy már korábban és többször is járhatott a hegyen, és a környéket is jól ismerte. Mindazt pedig, amit a vár újabb kori történetéről, valamint a kincstalálásról tudott, a vidéken közszájon forgó elbeszélésekből meríthette, akár szülőfalujában Tarcsafalván, akár Küsmődön, ahol 1835-ben telepedett meg. Egyik adatközlője lehetett a Szentmihályi Mihály úti jegyzetében említett Kendi Ferenc, akit Pálffy az Etédttől negyedóra járásra levő Küsmödről gyakran meglátogatott.¹¹

Pálffy János írása felkelthette a kronstadti, azaz brassói *Siebenbürger Wochenblatt* szerkesztőinek figyelmét, mert az újság melléklapja, a *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 1840. március 5-ei számában *Der Badeort Korond im Udvarhelyer Stuhl* címmel németre átültetett kivonatokat közölt belőle. A firtosi kincseletről írottakat a fordító így adta vissza: „Noch stehen nur die Grundmauern einer Kirche und Trümmer einer Capelle. Vor mehren Jahren wühlte die Pflugschar daselbst ein Goldstück heraus; darauf wurde der Berg von den Umwohnern durchsucht und durchwühlt, wie der Weinberg jenes Mannes in der Gellert'schen Fabel. Man fand viele Goldstücke, besonders aus den Zeiten des griechischen Kaisers Theodosius: Manche sollen dadurch wohlhabend

⁹ Fekete: i. m. 43.

¹⁰ Erdődi János: *Egy nap Korondon. Egy régebb múlt évből. Nemzeti Társalkodó*, 1839/15. okt. 10. 109–112.

¹¹ Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. 2. köt. Kolozsvár, 1939, 72.

geworden sein.”¹² Firtosváralja említését a fordító fölöslegesnek találhatta, ezért kihagyta. Ellenben a szántó feltúrásának mértékét Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német író és költő egyik, az erdélyi szász olvasók körében feltehetőleg közismert tanmeséjére való hivatkozással tette kézzelfoghatóbbá, illetve a Pálffy-nál rangrejtve szereplő Theodosiusról mint görög, azaz bizánci császárról beszél.

Az 1842. év folyamán Kolozsvárott nyomtatott könyvek között az egyik a *Székelyhonról* címet viseli. Szerzője az akkor még csak huszonhárom esztendőes Kővári László (1819–1907), akit mint történészt és Erdély első statisztikai leíróját tart számon a magyar tudománytörténet. Amint az előszóban olvasható, Kővári előtt az a cél lebegett, hogy az eddig csak latin és német nyelvű munkákból megismerhető Székelyföldre felhívja a magyar közvélemény figyelmét.¹³ Olvasmányjaiból és személyes tapasztalataiból merítve ismerteti a székeket, s azokon belül egy sor települést és természeti-történeti látványosságot, mindenkor részletezve a helyi emberek életviszonyait is. A Firtos hegyét külön fejezetben tárgyalja, amelyben természetesen szót kerít a hegyen volt vár és kolostor romjaira, valamint az ott talált aranypénzekre is: „A vár dűledékei között ma csupán egy templom és kápolna romjaira ismerhetni, mint emlékére a később szerzetesek lakhelyének. Mondják hogy farészeket a legtisztább kövecslésben találhatni itt; s hogy évek előtt a napsugára theodosi aranyok rétegében törött meg, mellyeket a nép fületlen gomboknak véelve, jó olcsón zsidóknak adogata el.”¹⁴ A hegy és a várhely leírása nem hagy kétséget afelől, hogy Kővári is járt a Firtoson, de ennek ellenére a megkövesedett fadarabokról és az aranyérmekről csak hallott. Feltehetőleg a vele jó barátságban levő Szentiváni Mihálytól, hiszen a vár helyén éppen ő figyelt a kincskeresők által kihányt megkövesedett fadarabokra, és persze a firtosi aranyokról is tudott egyet s mást. De mint láttuk, könyve írásakor Kővári már az erdélyi újságokban is olvashatott a theodosiusi aranyokról.

1840 nyarán egy francia író-arisztokrata is beutazta Erdélyt. Auguste de Gérando (1819–1849) útélményeiről könyvet írt, amely 1845-ben egyszerre két nyelven – franciául és németül – is megjelent. A parajdi sóbányák, a szovátai sós

¹² Erdődi János: Der Badeort Korond im Udvarhelyer Stuhl. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandkunde*, 1840/10. 77–78. Ezt a cikket átvette és két hét múlva, az 1840. március 19-ei számban teljes terjedelmében közölte a Bécsben vasárnap kivételével naponta megjelenő szórakoztató lap, a *Der Adler. Allgemeine Welt- und National-Chronik, Unterhaltungsblatt. Literatur- und Kunstzeitung für die Oesterreichischen Staaten*. 68 vol. (1840). 539–540.

¹³ Kővári László: *Székelyhonról*. Kolozsvár, 1842. Előszó.

¹⁴ Uo. 58.

tavak és sósziklák szemléletes leírása után Gérando röviden kitér a firtosi éremleletre is: „So fand man in dem Stuhle von Udvarhely, nicht weit von Korond, vor wenigen Jahren eine Anzahl byzantinischer Goldmünzen: sie rührten von dem an Attila von Theodosius gezahlten Tribut her, und waren von den Hunnen unter einem Berge versteckt worden. Diese Entdeckung ermuthigte die Umwohner, welche sich an die Arbeit machten und den Boden mit einem Eifer durchwühlten, welcher einer Belohnung werth gewesen wäre.”¹⁵ Amint ez az idézetből kitetszik, Gérando Korondon csak átutazott, a Firtosról, a rajta állott várról és kolostorról valószínűleg nem, csupán a falu közelében néhány évvel azelőtt, egy neki ismeretlen nevű hegyen talált bizánci aranyérmekről, meg a lelőhelynek a környékbeliek által való feltúrásáról értesült. A tulajdonképpen felszínes tudósítás jelentősége az éremkincs történeti értelmezésében van, miszerint azt a Theodosius által Attilának fizetett adóból halmozták fel, és rejtették el egy hegy alatt a hunok. A firtosi aranyakra vonatkozó történeti értelmezések között ugyanis ez a legelső.

Erdély, azon belül is elsősorban a Szászföld történelmi-régészeti emlékeinek és a földből időről időre előkerülő régiségeinek dokumentálásában és tanulmányozásában is jeleskedő hammersdorfi evangélikus lelkész, Michael Johann Ackner (1782–1862) 1846. szeptember 29-én tett pontot az elsősorban Hermannstadt, azaz Nagyszeben környékén előkerült régiségekről rendszeresen vezetett régészeti naplójában az 1836 és 1845 közötti évek feljegyzéseiből összeállított, de nyomtatásban végül is csak 1851-ben megjelent leletkrónikája végére. Ebben, az 1843. év régészeti hírei között az alábbiak olvashatók: „Von der im Udvarhelyer Stuhle bei Korond gemachten Entdeckung byzantinischer Goldstücke, deren Anzahl, wie behauptet wird, bedeutend gewesen sein soll, hab’ ich bloß gehöret; bin jedoch nicht in der Lage, von den nähern Umständen der Auffindung und des Fundes selbst Etwas mit Bestimmtheit mittheilen zu können.”¹⁶ Acknerhez ezek szerint legkorábban 1843-ban jutott el a valóban Korond közelében emelkedő Firtoson jelentős mennyiségben talált bizánci aranyérmek híre. De csak a híre, mert az aranyak közelebbi lelőhelyéről, a lelőköörülményekről, magáról a leletről már Ackner adatközlője sem tudott semmit, a lelet előkerülési éve felől pedig tévesen tájékoztatta a szász régiségbúvárt.

¹⁵ de Gérando, Auguste: *Siebenbürgen und seine Bewohner*. 2. köt. Leipzig, 1845, 128.

¹⁶ Ackner, Michael Johann: Auszug aus dem Tagebuche über neuentdeckte vaterländische, archäologische Gegenstände des letztverflossenen Decenniums. 1836–1845. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 4. régi folyam (1851). 28.

Úgy tűnik, Michael Johann Ackner nem ismerte Erdődi, azaz Pálffy Jánosnak a *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* 1840. március 5-ei számában németül is olvasható írását. Mert ha ismerte volna, akkor nyilván felfigyelt volna arra az ellentmondásra, hogy Johann Ferdinand Neugebauer (1783–1866) Erdély „klasszikus régiségeiről“ összeállított művében a „Tirtus-Varallya, oder Firtos” környékén talált aranypénzekről az áll, hogy azok abból az időből származnak, amikor ez a vidék Dacia provincia részeként még római uralom alatt állt, valamint, hogy a legtöbb közülük Aurelianus (270–275) idejéből való: „... in der Nähe eines alten Klosters sind viele Münzen aus der Zeit der Römerherrschaft gefunden worden (...) Ueber 300 Stück Goldmünzen, meisst aus der Zeit des Kaisers Aurelian.”¹⁷ S mert a sziléziai német útikönyvíró 1847-ben papírra vetett és a kiadás végett Erdélyben hátrahagyott kéziratát végül is Michael Johann Ackner fejezte be, szerkesztette és rendezte sajtó alá 1851-ben,¹⁸ ebben az esetben még arra is lett volna lehetősége, hogy utaljon a firtosi aranyak kormeghatározása – római és Aurelianus, illetve bizánci és Theodosius – körüli bizonytalanságra. Esetleg még arra is gondolhatott volna, hogy Neugebauer római érmekre vonatkozó adata téves, s akkor a leletkrónikájában az 1843. évhez bejegyzett hír a Korond közelében talált bizánci aranyokról tulajdonképpen az 1840 előtt több évvel a falu felett emelkedő Firtoson napvilágra került theodosiusi aranyakra vonatkozik.

Pálffy cikkével ellentétben Auguste de Gérando 1845-ben megjelent útleírása már biztosan nem került el Michael Johann Ackner figyelmét, annál is inkább, mert erdélyi útja során Gérando meglátogatta őt Hammersdorfban, s a francia arisztokrata könyve Neugebauer irodalomjegyzékébe is bekerült.¹⁹ Tény viszont, hogy az ott olvasható rövid beszámoló a Korond közelében talált bizánci aranyak előkerüléséről a szász régiségbúvár által feljegyzettekhez képest csak azzal a megjegyzéssel több, hogy azokat a hunok egy hegy alatt rejtették el. Ráadásul ez a többlet, noha a tényleges lelőhelyre utal, annyira meseszerűre sikeredett, hogy azt Ackner aligha vehette komolyan. Ezért aztán Gérando adatában, amennyiben felfigyelt rá, Ackner nem láthatott mást, mint a Korondnál előkerült bizánci aranyokról szóló hír megerősítését.

A Pálffy-féle – vagy valamilyen más forrásból származó, de hasonló tartalmú – tudósítás ismerete nélkül, csak az általa hallottak és esetleg még Auguste de

¹⁷ Neugebauer, Johann Ferdinand: *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*. Kronstadt, 1851, 256–257.

¹⁸ Uo. VII–X. Michael Johann Ackner előszava.

¹⁹ de Gérando: i. m. 41. Neugebauer: i. m. 304.

Gérando feljegyzése alapján Acknernek tehát semmi oka sem volt arra, hogy kétségbe vonja az általa egyébként is nagyra becsült Neigebaur híradásának hiteletét. Így aztán Neigebaur leletkatalógusában a firtosi bizánci aranyak megmaradtak rómainak, míg a Gérando-nál és Acknernél még csak Korond közelében, illetve Korondnál előkerült bizánci aranyakból egy újabb, de már közvetlenül Korondon talált éremlelet lett: „Korond, im Udvarhelyer Stuhl: byzantinische Goldmünzen.”²⁰

Az 1847-ben megjelent *Erdélyország statistikája* révén országos hírnévre jutott Kővári László 1852-ben újabb terjedelmes művel jelentkezett. „S mit ezennel feltárok, az a régiségek osztálya. A dák, romai, s hún reliquiák, őseink várai, váraink romjai, összedült oltáraink, az elvérzettek sírdombjai, miket felmutatok.” – olvasható az *Erdély régiségei* címet viselő kötet bevezetésében.²¹ Egy másik helyen, a római emlékekről szólva pedig ez áll: „Az én vizsgálódásom tárgya csak az, mi még a földhez vagyon ragadva.” Azok figyelmébe, kiket a földből kiasott római kori tárgyak is érdekelnek, Kővári Johann Ferdinand Neigebaur éppen akkor, mint láttuk 1851-ben, megjelent munkáját ajánlja.²² Viszont az építészeti emlékek leírását mindenkor igyekezett kiegészíteni „a rólok fenmaradt ismeretesebb történeti események népregék és traditiók” csokrával.²³

A rajta épült vár és kolostor okán természetesen a Firtos hegye is helyet kapott a várromokról és várhelyekről szóló fejezetben. Elveinek megfelelően a Firtos és Tartód váráról szóló monda elbeszélése után Kővári leírja a hegyet, említi a vár még látható falait és a benne állt templom romjait, valamint röviden összefoglalja az egykori jezsuita, majd ferencendi kolostor történetét úgy, hogy mindezt a tárgyhoz illő, saját maga tapasztalta vagy Korondon hallott életszerű epizódokkal tarkítja. Befejezésül, noha nem „földhöz ragadt” emlék, Kővári mégiscsak kitér a firtosi aranyleltre is, melyről a következőket írja: „A váran kívül egy kápolnácska romja pusztul. Körében, 1831-ben, egy öreg fa kidőlt, gyökereivel töméntelen régi aranyat fordíta ki. A nép, mint aminek értékét nem érté, olcsón elszórta. Mit összegyűjthetének a még fületlen gomboknak is elkelesztelt aranyokból, odamutatnak, miszerint kilencz császárnak voltak közte pénzei: legtöbb volt a Justinianus, Theodosius, Pulcheria és Marcianus korából. Ezen aranyok ismét életbe lépteték azon hagyományt, mely szerint, Ethele Udvarhelyt lakott, s ezen aranyok azok volnának, miket a neki adózó Theodosius

²⁰ Neigebaur: i. m. 292.

²¹ Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest, 1852, 1.

²² Uo. 13.

²³ Uo. Előszó.

császár Konstanczinápolyból küldte; s azt hiszik, hogy Ethele ide, mint erősségbe rejtette azokat.”²⁴

A fenti sorokat a *Székelyhonról* című művében írottakkal összevetve azonnal kiderül, hogy Kővári ismeretei a firtosi éremkincsről – mind a lelőkörmények, mind az éremkincs összetételét illetően – 1842 óta lényeges elemekkel bővültek. Míg 1842-ben Kővári még csak sejteti, hogy az aranypénzek lelőhelye a várhely közelében volt, addig 1852-ben már határozottan arról tudósít, hogy azok a tulajdonképpen már a váron kívül található romos kápolna közelében kerültek elő. Továbbá az 1842-ben még csak „évek előttiként” keltezett eseményről most már pontosan tudja, hogy az 1831-ben történt. Míg a találók által fületlen gomboknak tartott aranyak elkótyavetyélése már az 1842-es tudósításban is megtalálható, addig teljesen új elem annak a körülménynek az említése, hogy az aranyakat egy kidőlt öreg fa gyökerei között találták. Míg 1842-ben még Kővári is csak az Erdély-szerte közszájon forgó „theodosi aranyokról” beszélt, addig azóta sikerült neki az éremkincs összetételére vonatkozó, ilyen formában csak általa közölt adatokra is szert tennie. De 1842-höz képest többletet jelent a lelet történeti értelmezése is, ami egyébként egybevág az Auguste de Gérando könyvében már 1845 óta olvasható értelmezéssel.

A firtosi aranyak előkerülési évére, az előkerülésükben fontos szerepet játszó kidőlt öreg fára vonatkozó és – amint ezt ma már a kincstalálást követő hivatalos nyomozás során felvett jegyzőkönyv ismeretében tudjuk – helytálló adatokhoz Kővári se nem a Firtoson, se nem Korondon, ahol bizonyíthatóan egyébként is csak 1842 előtt járt, nem juthatott hozzá. De az aranyakból összegyűjtött és kilenc különböző császár vereteit tartalmazó részről sem hallhatott a helyszínen. Sajnos Kővári Lászlónak a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában és az Unitárius Püspökség ugyancsak kolozsvári levéltárában őrzött kéziratanyagában nem sikerült olyan dokumentumoknak a nyomára bukkannom, melyek további részleteket tartalmaztak volna az összegyűjtött aranyokról, vagy legalább arról, hogy azokat kik és milyen körülmények között szedték össze. Csupán Kővári itt-ott elejtett megjegyzései és életrajza nyújtanak némi támpontot ahhoz, hogy a könyvében olvasható adatokhoz mikor és hol juthatott hozzá.

„Tíz éve, hogy e könyvre az első papír szeletet elővettem, s hogy érdekében utazásokat teszek” – írja Kővári László az *Erdély régiségei* előszavában.²⁵ A könyv második, bővített, 1866-ban megjelent kiadásához írott előszóból pedig azt is

²⁴ Uo. 187.

²⁵ Uo. Előszó.

megtudjuk, hogy Kővári Erdély építészeti emlékeiről, így a várromokról való topográfiai ismereteinek nagy részét 1848–49-ben szerezte, amikor az erdélyi hadsereg tudósítójaként és történetírójaként alkalmá nyílt „Erdélyt szélére hosszára össze-vissza utazhatni”. De a háborús viszonyok között azok elmélyült tanulmányozására nem is gondolhatott, ráadásul akkor készült jegyzetei egy része elvesztett. A szabadságharc után 1850 szeptemberében való letartóztatásáig bujkáló, pár hónapig Kolozsváron bebörtönzött, majd Pestre internált és a könyvtárak használatától eltiltott Kővárinak további kutatásra, anyaggyűjtésre már nem, csak könyve részben emlékezetből való megírására volt lehetősége.²⁶ Ezen körülmények ismeretében firtosi aranyakra vonatkozó újabb adatokra csak 1842 és 1847 között akadhatott, amikor is *Erdélyország statistikájához* gyűjtött és kutatott. Márpedig a firtosi aranyakra vonatkozó aktákhoz, mint ma már tudjuk, akár a kolozsvári Gubernium, akár a nagyszebeni Thesaurarius, akár a marosvásárhelyi Fiscalis Directoratus, akár a székelyudvarhelyi Udvarhelyszék levéltárában is hozzáférhetett. Vagy ha mégsem, akkor értesüléseit csak a firtosi aranyakat tárgyaló levéltári aktákat jól ismerő személyektől szerezhetette be.²⁷

Akárhogy is történt, tény, hogy Kővári ismeretei a firtosi aranyokról később már nem bővültek. Noha a firtosi aranyakat még kétszer, 1859-ben, az *Erdély történelmében* és 1866-ban, az *Erdély építészeti emlékeiben* is említi, azokban csak az *Erdély régiségeiben* írottakat kivonatolja, újat már nem ad: „hogy azon Theodosius aranyok, melyeket az Udvarhelytől néhány órára fekvő Firtosvár mellett (1831) nagyszámmal találtak, azokból volnának, melyeket Theodosius byzanci császár Etelének adóba fizetett”,²⁸ valamint: „A váron kívül egy kápolnácska romja pusztul. Körében, 1831-ben, egy öreg fa kidült, gyökereivel régi aranyokat fordíta ki, melyek közt legtöbb volt a Justinianus, Theodosius, Pulcheria és Marcianus korából. Ezen aranyokról szeretik hinni, hogy azokat a görög udvar Etelének adóba adta volna.”²⁹

²⁶ Kővári László: *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár, 1866. Előszó. Márki Sándor: Emlékbeszéd Kőváry László lev. tag felett. Kőváry László emlékezete. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd*, 14. évf. (1910). 277–285.

²⁷ Azt, hogy ezekben az években Kővárit a firtosi aranyak is foglalkoztatták, jelzi, hogy azokról, ha röviden is, de statisztikai munkájában is megemlékezett: „A régi kor gazdagságát bizonyítja a sok régi arany és ezüst pénz, mit naponként kapnak földben s közelebről is találtak a Firtosan nagy mennyiségben, még pedig a legszebb aranyat.” Kővári László: *Erdélyország statistikája*. Kolozsvár, 1847, 79.

²⁸ Kővári: *Erdély történelme*. 1. köt. Pest–Kolozsvár, 1859, 24.

²⁹ Kővári: i. m. *Erdély építészeti...* 46.

Erdély római kori régészeti emlékeiről Michael Johann Ackner tollából a bécsi székhelyű császári és királyi Műemlékvédelmi Bizottság évkönyvében jelent meg egy újabb összegzés 1856-ban. Noha a Kővári László által a firtosi érme-kincsről még 1847 előtt összegyűjtött adatok már évek óta nyomtatásban is olvashatók voltak, Ackner itt még mindig csak Neugebauer alapján említi a ténylegesen létező firtosi és a soha nem létezett korondi aranyakat: „Wir bezeichnen im Allgemeinen die Orte in den Kokelthälern, wo (...) griechische und römische Münzen (...) gefunden worden sind (...) 1. Korond, an Bache gleiches Namens und einem Zweige des kleinen Kokelflusses (...) 3. Firtus-Várallya, unter dem Berge Firtus, der die grosse von der kleinen Kokel scheidet, 5 Stunden von Székely-Udvarhely...”³⁰

Ezért aztán több mint meglepő, hogy a következő év őszén, a Hermannstadtban megjelenő napilap, a *Siebenbürger Bote* melléklapjában, a *Transsilvaniában* folytatásokban közölt útjegyzeteiben Michael Johann Ackner arról tudósít, hogy 1857. augusztus 25-én Énlakából kiindulva járt fenn a Firtoson. De itt az oda vezető utat, magát a hegyet, az általa teljességében a 18. századi kolostor romjainak tartott várhelyet a helyenként ölnyi magasan álló falakkal, a templom és egyéb épületek alapfalaival és a falakon kívül álló kápolnával csak röviden írja le, utalva a kíséretében lévő barátja által ezekről készített, megjelenés előtt álló dolgozatra. Ennek megfelelően az éremleret is csak egy mondat erejéig említi: „Etliche 100 Schritte in südlicher Richtung vom Standorte des Klosters gaben die aus Enlaka mitgekommenen Begleiter die Stelle an, wo der Goldschatz der byzantinischen Kaisermünzen aufgefunden worden ist.”³¹ Noha Ackner itt már a valóságnak megfelelően bizánci császárok pénzeiről beszél, cikksorozata következő részében mégis megismétli a Neugebauer óta kísértő tévedést a Firtoson talált Aurelianus-féle és a Korondnál napvilágra került bizánci aranyokról: “... die aurelianischen und byzantinischen Goldstücke auf dem Firtos und bei Korond ...”³²

A szász régiségkutatót a Firtosra elkísérő barát nem volt más mint Friedrich Müller (1828–1915), 1893 és 1906 között az erdélyi evangélikus egyház püspöke, aki az 1850-es években még csak a később általa igazgatott schäßburgi, azaz segesvári líceum tanára, az iskola régiségtárának őre, valamint a császári és királyi Műemlékvédelmi Bizottság Segesvár környékére kinevezett felügyelője volt. A történelmi és művészettörténeti témákon túl a régiségek gyűjtése és tanulmá-

³⁰ Ackner, Michael Johann: *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*. Jahrbuch der k.k. Central-Commission I. köt. Wien, 1856. 19.

³¹ Ackner: i. m. *Ausflüge*... 174.

³² Ackner: i. m. *Ausflüge*... 187.

nyozása iránt is érdeklődő fiatal Müllert a nála csaknem ötven évvel idősebb Ackner egyenrangú kollégának tekintette, kutatómunkájában készséggel támogatta, s ez a hamarosan barátságba forduló munkakapcsolat egészen Ackner haláláig tartott. Érthető, hogy Ackner nem akarta megfosztani fiatal kollégáját attól a lehetőségtől, hogy tudományos alapossággal írja le mindazt, amit a Firtoson és a hegy környékén tett közös kirándulásuk során tapasztaltak. Sőt, mi több, az erdélyi régiségek kutatását lelkesen támogató Karl zu Schwarzenberg hercegnél (1802–1858), Erdély akkori kormányzójánál még azt is kijárta, hogy Müller dolgozata nem akárhol, hanem a császári és királyi Műemlékvédelmi Bizottság havonta megjelenő közleményeiben jelenjék meg.

A *Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen* Ackner nagy bosszúságára végül is egy év késéssel, 1858 októberében jelent meg.³³ Müller valóban nem okozott csalódást mesterének, mert tudományos igénnyel és nagy alapossággal megírt dolgozata a Firtos és környéke történeti-régészeti emlékeiről mind a mai napig haszonnal forgatható. Tudománytörténeti értékét az is növeli, hogy itt olvasható az időközben jól ismert és kutatott énlakai római katonai tábor első leírása és történeti értelmezése is.³⁴ Természetesen Müller sem hagyta említés nélkül a firtosi aranyakat, melyek közül – s ebben is ő volt a legelső – négyet pontosan le is írt.³⁵ A közelebbi lelőhelyről és a lelőköörülményekről pedig a következőket tudta meg egy váraljai öregtől, aki annak idején maga is részt vett az aranykeresésben: „Vor einigen Jahren eggte ein Knecht zwischen Péterhegye und Keselyő ein Goldstück aus, an dessen Fundort eine bald die Bevölkerung der ganzen Umgegend herbeiziehende Nachsuchung einen reichen Schatz zu Tage förderte. In einem Umkreise von etwa 30 Schritten Durchmesser fanden sich über 300 byzantinische Goldmünzen aus den Zeiten der Völkerwanderung...”³⁶ Müller persze hivatkozik Neigebaurra is, akitől azonban csak a talált érmek számára (több mint 300 darab) vonatkozó adatot vette át, korukat pedig Aurelianus római császár idejéből a valóságnak jobban megfelelően már a népvándorlás korára helyezte. Azt

³³ Müller: i. m. *Die Ruinen...* 257–263. „Nach jedem neuankommenden Hefte der Mittheilungen der k.k. Centralcommission such ich zuerst nach dem Firtos. Sehr ärgerlich ist auch für mich, daß er noch nicht publiziert wird. Manches daraus wünsche ich, meiner Zusage gemäß, an Neigebaur mitzuthemen, welches ich jedoch nicht thun will, bevor der Aufsatz nicht durch die Presse veröffentlicht ist.” – írta Ackner Müllernek 1858. július 19-én. Wollmann, Volker: *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Bucureşti, 1983/28. 64–65.

³⁴ Müller: i. m. *Die Ruinen...* 260–263.

³⁵ Uo. 259.

³⁶ Uo. 259.

viszont ő sem ismerte fel, hogy a Neigebaur és Ackner által megalkotott, korondi bizánci aranyérmekre vonatkozó adat is a firtosi aranyleletre vonatkozik: „Bei Korond endlich sind es wieder byzantinische Goldmünzen, welche gefunden wurden...”³⁷

Müller részletes írására való tekintettel Ackner a firtosi aranyakról is csupán annyit közöl a *Transsilvaniának* leadott cikksorozatában, hogy azok a kolostortól délre, attól néhány száz lépésre kerültek elő. Míg ebbe a meghatározásba kis jóakarattal a Müller által feljegyzett, a Firtos középső (Péterhegye vagy Péterhegyese) és déli (Keselyű-tető vagy Keselyő) csúcsa közötti pont is belefér, addig az már nehezen képzelhető el a mindkét szerző szerint közösen tett kirándulással kapcsolatban, hogy a lelőhelyet Ackner szerint énlakai kísérlők, Müller szerint pedig egy váraljai öreg mutatta meg nekik. De a legáruklodóbb az, hogy Ackner szerint augusztus 25-én Énlaka felől, onnan való kísérlőkkel, Müller szerint pedig már augusztus 24-én Etédrről kiindulva Szász Károly, a tarcsafalvi jegyző vezetésével mentek fel a Firtosra.³⁸ Úgy tűnik tehát, hogy Ackner és Müller állításukkal ellentétben mégsem együtt, hanem két egymást követő napon, külön-külön járta be a hegyet. Ennek okát persze csak találgatni lehet, mint ahogy azt is, hogy akkor az énlakai római castrumot Müller augusztus 25-én vagy egy későbbi kirándulás alkalmával fedezte-e fel? Anélkül, hogy ennek az érdekes tudománytörténeti adaléknak a további részletezésébe bocsátkoznánk, most röviden csak annyit, hogy a rejtély megfejtésére tett könyvtári és levéltári kutatásaim során akadtam azokra a dokumentumokra, melyekből egyértelműen kiviláglott, hogy Michael Johann Ackner és Friedrich Müller hirtelen támadt érdeklődését a Firtoson és a környékén található történeti-régészeti emlékek iránt egy harmadik személy, Karl Fabritius (1826–1883) – ezekben az években segédlelkész és gimnáziumi tanár Segesvárott – keltette fel.

Amint ezt Karl Fabritiusnak a Román Nemzeti Levéltár nagyszebeni fiókjában őrzött kézírathagyatékában felfedezett feljegyzése bizonyítja, Fabritius 1855 nyarán hallott először a firtosi vár- és kolostorromokról, valamint a hegyen talált nagymennyiségű régi aranypénzről, méghozzá Székelykeresztúron. A hallottak érdekelhették, mert szeptember 3-án apósa, a keresztúri körzet elöljárója ajánlásával Csehétfalván át Firtosváraljára szekerezett. A faluba érve, a helység elöljárója vezetésével rögtön nekivágott a hegyre vezető, igencsak meredek és egyenetlen útnak: „Bei meinem Aufenthalte von einigen Tagen in Sz.Keresztúr während der Ernteferien d.J. erfuhr ich, daß in der Nähe des im Sz.Keresztúrer Bezirke

³⁷ Uo. 261.

³⁸ Ackner: i. m. *Ausflüge...* 174. Müller: i. m. *Die Ruinen...* 257.

gelegenen Dorfes Firtos-Varallya auf der Höhe des Firtosberges sehenswerthe Burg- u. Klostertrümmer sich befänden u. daß vor etwas mehr als 20 Jahren daselbst eine sehr große Menge antiker Goldmünzen gefunden worden. Ich bestimmte dafür den 3. Septemb. nachdem zuvor durch meine Empfehlung an den Ortsvorstand von Firtos-Varallya seitens meines Schwiegervaters für einen guten Führer gesorgt worden, zu einem Ausfluge auf den Berg u. fuhr längst dem Bach Fejerniko aufwärts eine zeitlang auf derselben gebahnten Straße, die nach Parajd führt, darauf über Csehédfalva auf steinigem und bergigem Wege in das hochgelegene Firtos-Varallya, das mit seinen weit auseinander stehenden Häusern ganz den Charakter eines Gebirgsdorfes an sich trägt. Es hat nach der Volkszählung von 1850 bloß 299 Einw., die sich größtenteils von Viehzucht u. Haferbau nähren. Nach einer Fahrt von 4 1/2 Stunden traf ich in dem Dorfe ein u. begab mich darauf, geführt von dem Ortsvorstand, auf den Firtos, auf welchen ein sehr jäher, holpiger Fahrweg hinaufführte.”³⁹

Sajnos a feljegyzés itt megszakad, de mert Fabritius az erdélyi szászok honismereti egyesülete a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* segesvári tagozatában az 1855–56-os egyesületi év folyamán többek között előadást tartott a firtosi várromról és az ott talált régiségekről is („über die Burgruine Firtos und die daselbst gemachten antiquarischen Funde”),⁴⁰ az egyesület tevékenységét öszszegző jelentésben maradt némi nyoma annak, hogy végül is mit végzett a hegyen, illetve Firtosváraán. Ezek szerint Karl Fabritius a várhelyet nemcsak megtekintette, hanem a romokról egy térképvázlatot („eine Aufnahme der Burgruinen auf dem Firtos”) is készített, és még egy firtosi aranypénzhez („eine wahrscheinlich auf dem Firtos gefundene Goldmünze”) is sikerült hozzájutnia.⁴¹ 1856 nyarán Fabritius ismét a Firtos környékén járt, mert az 1856–57-es egyesületi évről szóló jelentésben az olvasható, hogy ezúttal két aranyérem lenyomatát („Abdrücke zweier Goldmünzen von Valentinianus und Marcianus”) és egy a Tordátfalva határában felfedezett halomsírokról készített vázlatot („eine Aufnahme der Heidengräber bei Thordátfalva”) mutatott be.⁴²

³⁹ Plan zu einem geogr.-historischen Werk über Siebenbürgen. Archivele Naționale Sibiu, Karl Fabritius kéziratgyatéka, Y1-5 253. jelzet, 1.

⁴⁰ Müller, Friedrich: Bericht über die Wirksamkeit des Schäßburger Zweigvereins für siebenbürgische Landeskunde im Jahre 1855/6. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 2/3. új folyam (1855). 443.

⁴¹ Uo. 442.

⁴² Müller, Friedrich: Bericht über die Wirksamkeit des Schäßburger Zweigvereines für siebenbürgische Landeskunde im Jahre 1856/7. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 3. új folyam (1858). 159.

Friedrich Müller tehát tanár- és egyesületi tagtársa érdeklődése és igyekezete révén jutott a várhelyről készült vázlat és néhány firtosi aranypénz formájában konkrét ismeretekhez a Firtos történeti-régészeti emlékeiről, melyekről korábban csak Johann Ferdinand Neigebaur és Kővári László könyvében olvasható. Mivel a Firtos környékén, annak ellenére, hogy az is az általa felügyelt műemlékvédelmi területhez tartozott, még soha nem járt, megszületett benne a kirándulás terve, amelyhez nem volt nehéz megnyernie a Firtost szintén csak hallomásból ismerő mentorát, Michael Johann Acknert: „Der vorgeschlagenen Route stimme ich durchaus bei: 21. und 22. Aug(ust) Generalversammlung, 23. Aufbruch über Vécs, Firtos, Udvarhely, Schäßburg.”⁴³ Mivel 1857-ben a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* éves közgyűlését Sächsisch-Reenben, azaz Szászrégenben tartották, melyen nem csak Ackner és Müller, hanem Karl Fabritius is részt vett, a végül is Székelykeresztúrig közösen megtett visszaúton került sor az Ackner és Müller által is megörökített firtosi kirándulásra. De nem csak arra, hanem a Tordátfalván Fabritius által még az előző évben felfedezett kerek halmok egyikének megásására is, amelynek során kiderült, hogy azok az előzetes vélekedéssel ellentétben nem halomsírok, hanem természetes geológiai alakzatok. Az ásatáshoz szükséges munkásokról Fabritius apósa, a keresztúri körzet elöljárója gondoskodott: „Bei Gelegenheit einer frühen Wanderung auf dem Firtos hatte unser dermalige Reisegefährte von Reen bis Keresztur, Herr K. Fabritius, in der Nähe von Tordatfalva eine Anzahl runder Hügel, etwa 15 bis 20, ganz ähnlich jenen heidnischen Grabhügeln, wie wir sie im Eichenwald zwischen Kastenholz und Girelsau gefunden, bemerkt. Diese zu durchforschen standen wir im Begriffe. Durch den bereits gelobten Herrn Bezirksvorstand waren im Voraus 25 Arbeiter mit Grabwerkzeugen angeordnet worden.”⁴⁴

Friedrich Müller Michael Johann Acknernek és Karl Fabritiusnak is köszönetet mond ugyan a Firtoson és Énlakán található régészeti emlékeket bemutató munkája megírásához nyújtott támogatásért, de annak mibenlétét nem részletezi. Mint láttuk, a figyelemfelkeltésen túl Fabritius érdeme volt a számára időközben alaposan ismerté vált Firtos környékén régészeti kutatással eltöltött két nap megszervezése is, amiben apósa, a körzet elöljárója támogatta. S amint ez a Fabritius-féle kéziratanyag átnézése során kiderült, neki köszönhette Müller a munkájában közölt négy firtosi aranynak, III. Valentinianus, II. Theodosius, Marcianus és I. Leo egy-egy solidusának leírását is.⁴⁵ Sőt, mi több – s írásom té-

⁴³ Wollmann: i. m. *Briefe zur Geschichte...* 55, 15. sz.

⁴⁴ Ackner: i. m. *Ausflüge...* 174.

⁴⁵ Müller: *Die Ruinen...* 259.

mája szempontjából most ez a legfontosabb – Müller megkapta tőle azt a térkép-vázlatot is, amelyet még 1855. szeptember 3-án készített a firtosi várhelyről.

A nagyszombati Brukenthal Múzeum könyvtárában, az ott őrzött Müller-féle kéziratanyag átnézése során legnagyobb meglepetésemre ugyanis egy, a Firtos fennsíkját ábrázoló térképvázlatra bukkantam.⁴⁶ Mivel a vázlat feliratai egyértelműen két személytől, – amint ez az írásképek összevetése és a feliratok rendszerének elemzése során kiderült – az elsődlegesek Karl Fabritiustól, az utólagos kiegészítések és javítások pedig Friedrich Müllertől származnak, bizonyossá vált, hogy ez csak az a Fabritius által készített, a honismereti egyeletben bemutatott, majd Müllernek átadott, de korábban csak az irodalomból ismert térképvázlat lehet, amelyet Friedrich Müller a Firtosról írt cikkéhez nemcsak felhasználott, hanem ezek szerint élete végéig meg is őrzött (9. ábra). De Müller nem csak ezt őrizte meg, hanem azt a füzetecskét is, amelybe többek között a firtosi kirándulása során jegyzetelt (1. ábra), valamint egy, az énlakai római castrumról készült térképvázlatot is (10. ábra).⁴⁷

Friedrich Müller Firtos-tanulmánya több helyen is megemlékezik Szász Károly tarcsafalvi jegyzőről: egyszer mint az őt a Firtosra kalauzoló vezetőről, más-szor mint egy a Firtoson, illetve Énlakán talált kelta, illetve római ezüstérem tulajdonosáról, harmadszor pedig mint az énlakai castrumról neki adatokkal szolgáló személyről.⁴⁸ Ez utóbbi okán, s mert a térképvázlat szövegét, a Friedrich Müller által utólagosan rávezetett német nyelvű megjegyzések kivételével, magyarul írta egy mind Karl Fabritius, mind Friedrich Müller kezétől különböző kéz, a vázlatot csak a tarcsafalvi Szász Károly készíthette, akitől az aztán Friedrich Müllerhez került. Müller azon túl, hogy munkájába átvette a térkép adatait, a vázlat egy másolatát mellékelte a *Central-Commission* szerkesztőségébe elküldött kéziratához. De az végül is, amint ezt Ackner 1858. október 24-én Müllerhez írott leveléből tudjuk, nyomtatásban sajnos nem jelent meg: „Über die endliche Erscheinung des Firtos, welcher mir viele Sorgen verursachte, freue ich mich; doch bedauere ich den Abgang des nettgezeichneten Situationsplanes,

⁴⁶ Siebenbürgische Landeskunde. 1. Archäologie. Biblioteca Brukenthal, Muzeul Național Brukenthal Sibiu, Friedrich Müller kéziratgyűjteménye, 144. jelzet, 1. *Ungefährer Plan der Burg auf dem Firtos*.

⁴⁷ Siebenbürgische Landeskunde. 1. Archäologie. Biblioteca Brukenthal, Muzeul Național Brukenthal Sibiu, Friedrich Müller kéziratgyűjteménye, 144. jelzet, 169–170, 179–180.

⁴⁸ Müller: i. m. *Die Ruinen...* 257, 259, 260.

wofür ich lieber ein Dutzat Marien[...] Heiligenbilder vermißt hätte in den Mittheilungen der kk. Centralcommission.”⁴⁹

A másik, a Fabritius-féle térképvázlat a Firtos fennsíkján akkor még látható történeti-régészeti emlékeket tünteti fel. A hegytető északi végén a várhelyet a várfalakkal, a várárokkal, a váron belüli templom és kolostorépület, a vár bejárata előtti kápolna méreteivel ellátott alaprajzával, egy mészegetőnek tartott mélyedéssel, valamint a várhelytől délre – tévesen – a Firtos legmagasabb csúcsának tartott Péterhegyét, rajta egy négyszögletes, kápolnaként feltüntetett épület alapját és két, kereszttel megjelölt kötömböt. A Péterhegyétől délre jelöl a vázlat egy árkot is, amelyben a Földhídnak nevezett, a nyugati hegyoldalon lefutó földsánc árkára lehet ismerni. A várhelytől délre és a Péterhegyétől keletre a térképvázlat már csak egy tagolatlan, kelet felé enyhén lejtő („Abdachung”), külső várnak („Außere Burg”) nevezett térséget tüntet fel, melynek határát, tulajdonképpen a meredékes hegyoldalak („steile Senkung”) kezdetét egy, a várhely keleti sarkából kiinduló és a hegy nyugati meredékét a Földhidat jelző árok végénél elérő szabálytalan körív jelöli. Ez a terület pedig a tényleges topográfiai viszonyok ismeretében a várhelytől délkeletre, a Péterhegyétől északkeletre fekvő Játszóhely, valamint az Óvár és Lapossa nevű dűlőkkel azonosítható. Ennek középtáján egy kis kör jelöli az aranypénzek lelőhelyét („Fundort der Goldmünzen”), amelyet 1855. szeptember 3-án az öt Váraljáról a hegyre kalauzoló falusi előljáró mutatott meg Fabritiusnak. Ezt Müller azután áthúzta, és feltehetően a váraljai öreg útmutatása nyomán a Péterhegye és a térképvázlaton már nem szereplő Keselyűtető közötti pontra pedig bejegyezte: „Goldfund” (9. ábra).

Egy évvel a szász régiségkutatók nevezetes kirándulása után, 1858. augusztus 31-én az erdélyi történészként a Magyar Tudós Társaság tagjai közé választott Nagyajtai Kovács István (1799–1872) is ellátogatott a Firtosra. A hegyre, a várhelyig egy Pálfalván fogadott ember vezetésével ment fel. De a vár történetéről már a váraljai unitárius lelkésztől értesülhetett, aki – miután Kovács még Pálfalváról üzent neki, kérve, hogy találkozzanak, mert a várról és a Firtoson talált érmekről szeretne nála tudakozódni – a tudós történészt még a várban találta. A lelkész arra is fölhívta Kovács figyelmét, hogy Énlakán is volt egy vár, Jenő asszony vára. De ezt a Friedrich Müller által már a múlt évben felfedezett és leírt római castrumot Kovács idő hiányában már nem tudta megtekinteni.⁵⁰ A hunszékely rokonság egyik bizonyítékának tartott firtosi aranyak után többek között

⁴⁹ Archivele Naționale Sibiu, Friedrich Müller kézírathagyatéka, HH 1-5 92. jelzet, 73–74.

⁵⁰ Nagyajtai Kovács István: Firtos vára. Augusztus 31-én 1858. *Hazanézó*, 1997/2. 26.

Nagykedei Fekete Sámuel segítségével már évek óta sikerrel nyomozó történész természetesen kíváncsi volt a kincs lelőhelyére is: „Oda hagyván Firtos várát megmutattam magamnak a lelkész úr által azon helyet, hol 1831-ben az elhírhedett régi arany pénzeket találták. A megmutatás könnyű volt. Éppen ott és rajta jöttünk vissza. A hely most szántóföld, az említett első védsánczárkon kívül; de a pénztalálásra mutató minden legkisebb jel nélkül. Azon innen elváltunk. A lelkész úr egy úton betért Váralja felé; én pedig a két székellyel lejtettem a bér-
cen le szekerünkhöz.”⁵¹

Orbán Balázs báró (1829–1890) ma már klasszikusnak számító néprajzi-történeti-földrajzi munkájának, *A Székelyföld leírásának* első, Udvarhelyszéket bemutató kötete 1868-ban jelent meg. Ebben Orbán külön fejezetben foglalja össze a Firtos hegyről és a rajta állott várról való ismereteit, mely utóbbiakhoz egy, a várról készített alaprajzot is mellékelte.⁵² Mivel a Karl Fabritius által még 1855-ben készített vázlat létezése feledésbe merült, a tudománytörténet a firtosi várhely legelső felvételeként Orbán Balázs alaprajzát tartja számon. Kővári Lászlóval ellentétben Orbán az aranyakról nem, csupán a lelőköriülményekről és a lelőhelyéről ír, de azokról is csak röviden: „Keselyütető keletre lankásodó fennlapján, a most szántóföldekkel borított Felső tetőn, találták egy kidölt öreg bükkfa aljában az ismeretes firtosi aranyokat, tehát nem a várnál, mint Kővári mondja. Hogy Nagy Sándor utódjának aranyai hogyan kerültek ide, bajos meghatározni. Azt minden esetre mutatják, hogy e hegyen az ember nagyon rég idő óta lakozik.”⁵³

Udvarhely vármegye 1893 szeptemberében szerződést kötött Jakab Elek történész-levéltárossal (1820–1897) a vármegye történetének megírására. Jakab levéltári kutatásai és a vármegyében szétküldött kérdőíveire kapott válaszok alapján fogott hozzá a mű megírásához, amely azonban a szerző halála miatt befejezetlen maradt. Ezért a vármegye Szádeczky Lajos történészt (1859–1935) bízta meg a még hiányzó, az 1690-től 1848-ig történt eseményeket bemutató fejezetek megírásával. Így esett, hogy az eredetileg az 1896-os Milleniumra tervezett *Udvarhely vármegye története* csak évekkel később, 1901-ben jelenhetett meg.⁵⁴

⁵¹ Uo. 26.

⁵² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Udvarhelyszék.* 1. köt. Pest, 1868. 127.

⁵³ Uo. 129.

⁵⁴ Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig.* Budapest, 1901. Előszó.

Noha korábban Jakab Elek is bejárta, és ezért nyilván jól ismerte a Firtost és környékét,⁵⁵ történeti munkájában a firtosi várról és persze az aranyakról szólva nem helyszíni tapasztalataira, hanem levéltári dokumentumokra, nyomtatásban megjelent forrásközlésekre, esetleg még a kérdőíves anyaggyűjtésére támaszkodott. Így aztán az éremkincsről is, melyben Jakab is a hun–székely rokonság egyik bizonyítékát vélte felismerni, korábban még sehol nem közölt részletek olvashatók, többek között az aranypénzek előkerüléséről és arról, hogy a kincstálás ügyében hivatalos vizsgálat indult: „Bálint Péter firtos-váraljai szabad székely kis fia és Bálint István kis szolgája egy nyári délután, csaknem este felé Firtoson levő földjük ugarszántása felszínén találtak legelébb két-három darab aranyat, a mi a faluban hirül menvén, a nép azonnal ásóval, kapával a hely színére sietett s világlónál [vékony faforgács], mécsnél és gyertyánál folytatták az aranykeresést; másnap kimentek a szomszéd faluk lakosai, s úgy feltúrták Bálint István szántóföldét, hogy falu pecsétével volt kénytelen eltiltani a népet, hogy egészen semmivé ne tegye szántóját. Ez a kincstárnak is tudomására jutott, s minthogy a törvények szerint a talált kincsből a fiskusnak is része van, a kir. közügyigazgatóság nyomozó irnokokat küldött ki, a mi kiderítette, hogy hir szerint 5000 drb aranyat találtak az emberek; de mindenik titkolván a dolgot és sajnálván szép pénztől megválni, csak 237 darabnak jutottak nyomára, abból is csak 61 darab volt egyiknél-másiknál megtalálható.”⁵⁶

A nagy jelentőségű forrásközlés egyetlen szépséghibája, hogy Jakab elfelejtette vagy nem tartotta fontosnak megemlíteni, hogy hol is bukkant rá a pontos lelőköörülményeket, még a földtulajdonos nevét is megörökítő vizsgálati jegyzőkönyvre. Ennek felkutatására az *Udvarhely vármegye története* megjelenése után eltelt közel száz évben csak Ferenczi Sándor régész–numizmata (1894–1945)

⁵⁵ Jakab Elek: A korondi fürdő Erdélyben. *Vasárnapi Ujság*, 13. évf. 1866/26–28. 313–314, 327, 339. Ebben a korondi fürdőt bemutató újságcikkében Jakab Elek ötvözi az éremkincsről Kővári László munkájában olvasható adatokat, a Nagykedei Fekete Sámuelnél látottakkal-hallottakkal: „a harmadfél órára levő Firtos-hegy, a tövében levő felséges forrás és rajta épült régi vára romjai, a hová gyűjtötte – a monda szerint – Atilla hun király kilencz görög császár adóba fizetett aranyait, melyekből a Firtos váraljai székelyek 1831-én a külső várfalak közötti térségen különböző időkbeli sok görög és római pénzt kaptak, kapnak ma is koronkint. Volt ezek közt: Justinianus, Theodosius, Pulcherio és Marcianus korabeli; én is láttam udvari tanácsos, Fekete Sámuel urnál Nagy Sándor-, Lysimachus-feliratu és más ritka régi pénzeket, melyeket szintén ott találtak; némely pénzdarabért 100 frtot is elkérnek a székelyek; sokan meggazdagodtak már az itt talált aranyokból, a vidéki főbb birtokosok aranyul és pecsétgyűrűibe foglalva nem keveset birnak.”

⁵⁶ Jakab–Szádeczky: i. m. 141.

gondolt, még az 1930-as években, de akkoriban Udvarhelyszék levéltára, ahol ő a dokumentumot sejtette, éppen nem volt hozzáférhető.⁵⁷ Mint azóta kiderült, ha hozzáférhető is lett volna a levéltár anyaga, Ferenczi akkor sem találta volna meg benne a vizsgálati jegyzőkönyvet, mert azt ott időközben kiselejtezték. Ellenben, s Ferenczi ezt sem tudhatta, az erdélyi közigazgatás berkeiben is nagy port felvert ügygel foglalkozó akták csatolmányaként mind a Gubernium, mind a Thesaurarius Magyar Országos Levéltárban őrzött anyagában fennmaradt a jegyzőkönyv egy-egy másolata.⁵⁸ Noha ezekhez Jakab az erdélyi főkormányzáséki levéltár munkatársaként, al- majd később főigazgatójaként minden további nélkül hozzáférhetett volna, ő mégsem ezekből, hanem az időközben elhunyt Nagyajtai Kovács István azon feljegyzéseiből, kéziratban maradt tanulmányaiból dolgozott, melyekben Kovács a firtosi éremkincsről még az 1850-es és 1860-as években szerzett ismereteit összegezte.⁵⁹ Kutatásai során Kovács valamelyik erdélyi hivatal levéltárában a vizsgálati jegyzőkönyvre is rábukkant, amelyből a lelőköriülményekre vonatkozó részeket ki is másolta. Egyik kéziratban maradt tanulmányában ezek alapján így írja le a kincstalálás történetét: „Kívül a váron, sőt kívül annak legkülsőbb elővéd árkolatán is, egyik pontja, mely Felső Firtos tetőnek neveztetik, régen parlagban hevert, egy nagy bikkfa állván területén. Ennek aljában a marhákat legeltető Firtos Váraljaiak szokás szerint tüzet gyújtogattak, s általa a fát emésztették, gyengítették, minek következtében a szélvihar letörte s döntötte. Századunk első negyede végén a bikkfa föld tulajdonos birtokosa Firtos Váraljából szántás alá fogta addig parlagon állott földét, hanem közepéhez a még mind mutatkozó biktuskó gyökerei miatt ekéjével nem igen közeledhetett; mindamelllett ötszöri szántása napfényre derítette az ott rejtett kincset. Gyermeckseléde egy más társával ott barmot legeltetvén Felső Firtos tetőn, 1831-ben júliusban a tuskó körül aranypéncz darabokat leltek, s délestén visszatérvén Firtos Váraljára elbeszélétek a különös esetet és már következett éjjel több falubeliek mécs, gyertya, lámpa világ mellett vaskalán, kapa, ásó segítségével nagy szorgalommal keresték jelölt helyen az aranyat.”⁶⁰

⁵⁷ Ferenczi: i. m. *Firtosvár...* 60, 1. j. Uő: Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 62. vol. (1939). 59, 2.j.

⁵⁸ Magyar Országos Levéltár Budapest, az Erdélyi Gubernium Levéltára, F 46, 1832.2976. akta, valamint az Erdélyi Thesaurarius Levéltára, F 200, 1831.14535. akta.

⁵⁹ Somogyi Péter: Előszó Nagyajtai Kovács István Firtos vára c. kéziratához. *Hazanéző*, 8. évf. (1997). 24.

⁶⁰ Székelyek, avarok, gepidák, hunok, rómaiak története a székelyekre vonatkozóan. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Nagyajtai Kovács István kézirat-hagyatéka, UnitKtár MsU 1179. jelzet, 12. kötet, 16.

A véletlen úgy hozta, hogy az aranyak előkerülése után hetven évvel megjelent Jakab-féle tudósítás révén vált csak ismertté az a körülmény, hogy a kincstálalást rögzítő legkorábbi feljegyzés, a marosvásárhelyi Fiscalis Directoratus két írnoka által még 1831 augusztusában Firtosváralján és több szomszédos faluban felvett vizsgálati jegyzőkönyv, de melynek létezéséről Jakab Elek is csak Nagyajtai Kovács István feljegyzéseiből értesült. S mert Jakab ezt a körülményt elfelejtette megemlíteni, az *Udvarhely vármegye története* megjelenését követően közel száz évnek kellett még eltelnie ahhoz, hogy sor kerüljön a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában és az Unitárius Püspökség ugyancsak kolozsvári levéltárában őrzött Kovács-féle kéziratanyagokhoz e szempontból való átvizsgálásra. Ennek során kerültek azután elő a firtosi várra és a firtosi aranyakra vonatkozó, már Jakab Elek által is használt jegyzetek, egy a hun-székely rokonság mellett lándzsát törő történelmi tanulmány, valamint az éremgyűjtő Nagykedei Fekete Sámuel által e tárgyban Kovácshoz írott levelek, melyekből kiderült, hogy Kovács éveken keresztül tervszerűen kutatott a firtosi aranyak után. Azon túl, hogy rátalált a lelőköörülményekről tudósító legkorábbi forrásra, a vizsgálati jegyzőkönyvre, Fekete Sámuel segítségével sikerült neki az 1850-es és 1860-as években – mint ma már tudjuk, az utolsó pillanatban – több tucat firtosi vagy firtosinak mondott aranyérmét dokumentálnia leírás, ceruzadörzsölet vagy viaszlenyomat formájában.⁶¹

A firtosi éremkincsleletre vonatkozó elsődleges források sorát ezek szerint a „Nemes Udvarhely Anya Székben, Firtus-Várallyán, és több szomszédos Hellységekben, nem különben Ns Marus Székben, Mvásárhellyen, a´ Firtus Várallyai Határon, a´ Firtus felső tető nevezetű helyen talált Kintsnek Tárgyában, ezen folyó 1831-ik Esztendőben, Augustus Holdnapja 18-án, és több ahoz megkivántató szükséges napokon folytatott Investigatio”⁶² jegyzőkönyve nyitja meg, és Orbán Balázs, valamint Nagykedei Fekete Sámuel 1868-ban nyomtatásban megjelent adatai zárják. A firtosi aranyakat említő későbbi munkák, s ez alól a fentiek alapján persze Jakab Elek tudósítása sem kivétel, már csak ezek, pontosabban Johann Ferdinand Neigebaur, Kővári László, Michael Johann Ackner, Friedrich Müller és Orbán Balázs munkái alapján ismertetik a lelőköörülményeket, és adják meg az aranyak közelebbi lelőhelyét. Következőleg azokra nézve önálló forrásértékkel nem bírnak.

⁶¹ Somogyi: i. m. *Ismeretlen levéltári adatok...* 6.

⁶² Magyar Országos Levéltár Budapest, az Erdélyi Thesaurariatus Levéltára, F 200, 1831.14535. akta, Investigatio, 1.

Amint ez az elsődleges források áttekintéséből kitűnik, a kincslet közelebbi lelőhelyéről 1868-ig bezárólag négyféle nézet alakult ki. A helyszínen soha nem járt Auguste de Gérando, Johann Ferdinand Neigebaur, valamint a Firtos 1857-ben való bejárásáig Michael Johann Ackner is Korond közelében talált bizánci aranyakról tudósítanak, amiből aztán idővel a Korondon a valóságban soha nem létezett bizánci éremkincsről szóló legenda keletkezett. Szentiváni Mihályt, Pálffy Jánost, Kővári Lászlót, Michael Johann Acknert, Karl Fabritiust és Nagykedei Fekete Sámuel a helybeli vezetők úgy tájékoztatták, hogy az aranyak a várhely közelében, az attól délre elterülő síkon kerültek elő (2. ábra, 1.). Ezzel szemben Friedrich Müllernek a Péterhegye és a Keselyű-tető között mutatta meg egy Szederjessi Zsigmond nevezetű váraljai öreg⁶³ az aranyak előkerülési helyét (2. ábra, 2.). Orbán Balázs és Nagyajtai Kovács István pedig arról számolnak be, hogy az aranyakat a Firtos Felső-tetőnek nevezett részén találták (2. ábra, 3.). Mint tudjuk, Kovács erre vonatkozó ismereteit Péterfi Miklóstól, a váraljai unitárius paptól, illetve egyenesen a vizsgálati jegyzőkönyvből szerezte. A Firtoson szintén megfordult Orbán arról ugyan nem szól, hogy neki ki mutatta meg a kincs lelőhelyét a Felső-tetőn, de adatközlője hitelességében feltétlenül bízhatott, különben nem utasította volna el olyan határozottan, a persze nem csak Kővári László által képviselt felfogást arról, hogy az aranyak a várhely közelében kerültek elő.

Noha Nagyajtai Kovács István a lehető leghitelesebb forrás, a vizsgálati jegyzőkönyv alapján foglalta össze a firtosi aranyak előkerülési körülményeit, az abból, illetve a jegyzőkönyv Kovács által kimásolt részleteiből dolgozó, és így a lelőkörülményeket is minden 1901 előtt nyomtatásban megjelent tudósításnál részletesebben elbeszélő Jakab Elek éppen azt az adatot nem vette át, hogy Bálint István aranyos szántóföldje tulajdonképpen a Firtos fennsíkjának Felső-tető nevezetű dűlőjében feküdt. Ez az apró figyelmetlenség közel száz évre, egészen a vizsgálati jegyzőkönyv 1994-ben való felfedezéséig konzerválta az aranyak közelebbi lelőhelye körül még 1868 előtt kialakult bizonytalanságot. Persze ezt a bizonytalanságot az éremkinccsel a 20. század folyamán ilyen-olyan okból foglal-

⁶³ Müller: i. m. *Die Ruinen...* 259: „Wir empfangen die darauf bezüglichen Mittheilungen durch einen alten Bewohner von Firtos Várallya, der selbst mitgegraben hatte.” A váraljai öreg nevét Müller csak a naplójában jegyezte fel (1. ábra). „Szederjessi Zsigmond der alte” azonos lehet azzal a Szederjessi Zsigmonddal, aki az 1840-es évek első felében az unitárius egyházközség gondnoka volt és 1839-től egy kemény táblába kötött nyolcadrét nagyságú füzetbe jegyezte fel az eseményeket, így a váraljai templom tornyának építését. Vö. Molnár István: A firtosváraljai torony építésének verses krónika-töredéke az 1840-es évek elejéről. *Keresztény Magvető*, 79. évf. (1973). 88–91.

kozó kutatók többsége nem is igen érzékelt, mert nekik tökéletesen megfelelt a Firtosra vagy Firtosváráljára való hivatkozás is, azon kevesek pedig, akiket az aranyak közelebbi lelőhelye is érdekelt, vagy Friedrich Müllernek a Péterhegye és a Keselyű-tető közötti pontra, vagy Orbán Baláznak a Felső-tetőre vonatkozó adatát vették át. Az elsődleges források túlnyomó többségében szereplő adatra a vár előtti lelőhelyről érdekes módon senki sem hivatkozik, vélhetőleg Orbán Balázs határozott kritikája okán. Néhány szerző említi ugyan, de idővel a Neigebaur és Ackner által alkotott korondi bizánci aranyéremlelet kikopott a kutatás köztudatából.⁶⁴ Érdekes tudománytörténeti adalék még, hogy a neves erdélyi szász régész, Kurt Horedt (1914–1991), aki 1959-ben Székely Zoltánnal (1912–2000), a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatójával és Molnár Istvánnal (1910–1997), a székelykeresztúri Tájmuzeum alapító igazgatójával közösen, az Orbán Balázs által megnevezett Felső-tető középső részén kutatott esetleg még ott kallódó firtosi aranyak után,⁶⁵ a *Reallexion der germanischen Altertumskunde* 'Firtosch' címszavához közölt térképén, feltehetőleg mert a Felső-tetőn végzett hitelesítő ásatásuk eredménytelen maradt, az aranyak lelőhelyét, ha feltételesen is, de már Friedrich Müller után jelölte be.⁶⁶

A vizsgálati jegyzőkönyv, az *Investigatio* ismeretében ma már nem kérdés, hogy a kincslelet lelőhelye nem a Firtos északi végén, a vár előtti téren, se nem a Péterhegye és a Keselyű-tető közötti nyeregben, hanem a Firtos déli csúcsához, a Keselyű-tetőhöz keletről csatlakozó, Firtosvárálja felett emelkedő Felső-tető nevű fennsíkron keresendő, amely a vártól délkeletre, attól légvonalban úgy 600 méterre terül el, és onnan egyáltalán nem látható. Ennek bizonyosságául álljon itt Györffi István, akkor hatvankét esztendőös váráljai lakos vallomása: „Igaz Lelkemre Mondom: hogy semmit elnem tagadok, hanem igazán megvallom, hogy: Minekutánna ide valo lakos Bálint Péternek fiatskája, a ' mult Julius Holdnapja elein, ezen Falu Határának, Firtus felső tető nevezetű helylén ugyantsak ide valo nagyobb Bálint Istvánnak, azén, és Bálint György Szántó földé között levő Szántó Földébe, fellyül, az Ugar tetején egy a ' fé arany Pénzt talált volna, és annak utánna, a következett Éjjel ide valo lakosok (amint hallottam) Iffjabb Déák János, Déák István, Déák György, Nagy Bálint Mihállynak két fiai, András Mihállynak

⁶⁴ Utolsó említése: Wollmann, Volker: *Johann Michael Ackner (1782–1862). Leben und Werk*. Cluj-Napoca, 1982, 146.

⁶⁵ Horedt, Kurt – Székely Zoltán – Molnár István: *Săpăturile de la Porumbenii Mici. Materiale și Cercetări Arheologice*, 8. vol. (1962). 638–639, Abb. 7.

⁶⁶ Horedt, Kurt: Firtosch. In Beck, Heinrich et al (eds.): *Reallexion der germanischen Altertumskunde*. 9. köt. Berlin, 1995, 119, 21. ábra.

két fia, Márton Joseff, Márton Ferentz, és több Mások a' Firtusra kimentek, ottan Gyértya Világnál vagy Métsnél keresgéltek, és aféle arany Pénzeket találtak is volna, el-futamodott a' Hir az egész Faluba, arra, más nap, az egész Falu ki ment oda ahelly színére, azokkal együtt, az én 15. Esztendős Jutrika Leányomis kiment, és őis ottan Keresgélvén, és az Ugart Mindenfelé Vájkálván, 3 darabb aranyokat kapott. és azokatis el adtam Medgyesen, Mező Bodonba lako Márton János Atyámfjának 46. Ezüst Huszasokon.⁶⁷

A firtosi éremkincs lelőhelyére vonatkozó elsődleges források kritikai áttekintése során egyértelműen bebizonyosodott tehát, hogy a bizánci aranyak a Felső-tetőn, s azon belül is a hetvenhat esztendős Bálint István szántóján, méghozzá a tulajdonos elmondása szerint annak is a közepe táján kerültek elő: „Igaz ugyan, hogy amiolta azon Földeket Szántás alá vettük, én már ötödik versen Szántottam fel, de én bizony soha sem kaptam semmit is, nem is kaphattam én Uraim! - mert azon Földemnek közepe táján volt egy nagy Bikfa, mely miatt a középit soha fel nem Szánhattam. - Ezen Bikfát a marhákkal ottan járok annyira elégették, hogy le esett, le esvén ezen Fa, annak Gyükerei gyengülni kezdettek annyira, hogy közelebb, közelebb estem hozzája az ekével - és epen ezen Fának még meg maradt gyökerei körül kezdették kapni az arany pénzeket, az Ugar tetején, és már az egész Csutakot is kiásták, és az egész földemet elpusztították.”⁶⁸ Az a kérdés azonban továbbra is nyitott maradt, hogy Bálint István szántója a nagykiterjedésű Felső-tetőn belül hol helyezkedett el.

Noha megfelelő telekjegyzőkönyvek és kataszteri térképek segítségével a névről ismert birtokosok telkeinek egykori fekvése általában gond nélkül meghatározható, esetünkben ez az egyenes út sajnos nem volt járható, mert Firtosváralja kataszteri felmérésére csak valamikor az 1875 előtti években került sor,⁶⁹ így a Székelyudvarhelyi Földhivatalban őrzött, a firtosi határra, így a Felső-tetőre

⁶⁷ Magyar Országos Levéltár Budapest, az Erdélyi Thesaurarius Levéltára, F 200, 1831.14535. akta, Investigatio, 2–3.

⁶⁸ Magyar Országos Levéltár Budapest, az Erdélyi Thesaurarius Levéltára, F 200, 1831.14535. akta, Investigatio, 8.

⁶⁹ Az első kataszteri felmérés idejére vonatkozó közvetett adatok hiányában arra abból az öt, még eredeti felvétel után keletkezett telekjegyzőkönyvből lehet következtetni, melyek tulajdonlapjaira 1875-ben jegyezték be az első változásokat. Ezek között is a legkorábbi 1875. január 30-án kelt: „Érk. 1875. Január 30: ikt.sz. 585. Firtosváralján 1875 január 28: Deák Josef által hiteles alakban kiadott nyilatkozat alapján a tulajdonjog innen az A+14 rdsz. 2082/1 helyr. sz. a. birtokra nézve a firtosváraljai 64 telekjegyzőkönyvbe átjegyzéssel firtosváraljai id. Jánosi Miklós javára birtokigazítás képpen bekebeleztetik.” (Deák József és neje Kisfaludi Borbála nevére kiállított 34. betétszámú telekjegyzőkönyv, Birouri de Cadastru și Publicitate Imobiliară, Odorheiu Secuiesc, a továbbiakban BCPI).

is vonatkozó legkorábbi telekjegyzőkönyvek és a kataszteri térkép is már csak a kincstalálás után mintegy negyven évvel fennálló birtokviszonyokat rögzítik, amikor is az aranyos szántó tulajdonosa már régen nem Bálint István volt. Szerencsére a Firtosváralján kikérdezett személyek között akadt egy, a fentebb már idézett Györffi István, aki még a Bálint István földjét közrefogó két szántó birtokosait is megnevezte. Feltehetően azon okból, mert az egyik telekszomszéd ő maga volt, míg a másikat bizonyos Bálint Györgynek hívták. Ezek szerint Bálint István szántóját csak két oldalról határolták egyéni gazdák által bírt és ugyancsak szántóként használt telkek, azokon túl tehát közösen birtokolt és használt területekkel, dűlőúttal vagy közlegelővel lehetett szomszédos. Így a három telekszomszéd és a három telek fekvésére utaló adatok ismeretében már nem tűnt annyira reménytelen vállalkozásnak, hogy megkíséreljem meghatározni a Bálint István szántójával azonosítható területet, illetve területeket.

A jelenleg érvényes jogszabályok szerint a romániai földhivatalok tudományos kutatásokhoz nem szolgáltathatnak ki adatokat. Ezért a Székelyudvarhelyi Földhivatalban a firtosváraljai telekjegyzőkönyvek birtokállási és tulajdoni lapjairól, valamint a Firtos helyrajzi térképéről készített másolatokhoz végül is Sófalvi Andrásnak, a Haáz Rezső Múzeum régészének közbenjárásával sikerült hozzájutnom 2013 februárjában.⁷⁰ Amint azt a helyrajzi térkép mutatja, a Felső-tető nagyjából kelet-nyugat irányban átszelő, és azt egy nagyobb északi és egy kisebb déli félre osztó dűlőút már 1875 körül is megvolt (11. ábra). S mivel a Felső-tetőn át a kolostor felé vezető utat már a Habsburg tartományok első katonai felmérése során, 1769 és 1773 között rajzolt térképszelvény is feltünteti (3. ábra), nyilvánvaló, hogy a dűlőút a két időpont közötti több mint száz évben is létezett, így természetesen 1831-ben is.

A térképről az is kiderült, hogy az erdőszélek és közbirtokban levő legelők által határolt zömmel téglalap alakú földek a Felső-tető úttól délre, illetve az attól északnyugatra eső részén kelet-nyugati, míg a tető úttól északkeletre eső részén észak-déli irányban nyúlnak el. Továbbá azt sem volt nehéz megállapítani, hogy

⁷⁰ A helyrajzi térkép egy másolatát a firtosváraljai Dömötör Ferencnél már 1997 májusában alkalmam volt megtekinteni. Mivel a korondi Ambrus Lajos közbenjárásával a már eleve sötét tónusú térképről készített majdnem fekete másolattal érdemben dolgozni nem lehetett, felmerült a Székelyudvarhelyi Földhivatalban őrzött eredeti térképhez való hozzájutás gondolata. Az arról készült másolatokat végül is Újvári Mária kolozsvári könyvtáros kérésére a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár vezetője, Róth András szerezte be, és juttatta el hozzám 1999 őszén. Segítségükért fogadják hálás köszönetemet. A telekjegyzőkönyvek átnézésére és másolására akkoriban persze még gondolni sem lehetett.

a Györffi István vallomásából valószínűsíthető helyrajzi állapot csak a Felső-tető északkeleti részére illik rá, ahol az észak-déli irányban elnyúló, enyhén ívelt hosszoldalú, eredetileg tíz egymással határos, keskeny szántóföldet délről a dűlőút (2073. és 2081. hrsz.), északról pedig közlegelő (2068. hrsz.) határolja. Míg a csoportot keletről záró telek (2061. hrsz.) szélső helyzete miatt egyértelműen kiesik, a csoportot nyugatról záró telekkel (2071. hrsz.) még számolni kell, mert azt 1875 táján nyugat felől is egyéni birtoklású telek (2072/1., 2072/2/1., 2072/2/2. és 2072/2/3. hrsz.) határolták, melyek 1831-ben még könnyen egy kézben lehettek. De a formális feltételeknek négy részre való felosztása előtt még maga a 2072. hrsz. telek is megfelelne, amennyiben északról azt erdő, délről a dűlőút, keletről az északkeleti telekcsoport legnyugatibb telke (2071. hrsz.), nyugatról pedig az időközben ugyancsak felosztott, de 1831-ben esetleg még egy tagban levő 2082. hrsz. parcella határolja. Ezzel szemben a 2072. hrsz. telek ellen szól az a körülmény, hogy meredeksége miatt szántóként nemigen használhatták. Tehát a telek 1875 előtti években rögzített elhelyezkedése alapján a 2062–2067. és a 2069–2071. hrsz. földek között érdemes keresni Bálint István egykori szántóját, feltéve persze, hogy a telekfelosztás rendszere a Felső-tetőn 1831 óta lényegében nem változott (4. ábra).

A térkép helyrajzi számai alapján kikeresett, a felső-tetői telek jelenlegi és korábbi birtokosait feltüntető tizenkilenc telekjegyzőkönyv között sajnos csak öt eredeti felvételű, de még az ezekben bejegyzett hat szántó közül is csak a 2078–2079. hrsz., illetve a 2082/1. hrsz. esetében ismerjük azok 1875 előtti birtokosait, András Ferenc, illetve Deák József személyében. A 2069. hrsz. szántót 1875. október 23-án Bálint Zsigmond, a 2070. és 2076. hrsz. szántókat 1875. október 22-én András Mózes, míg a 2082/2. hrsz. telket 1892-ben ifj. Jánosi Ferenc vásárolta meg. Hogy kik voltak az eladók, azaz az 1875, illetve 1892 előtti tulajdonosok, azt a telekjegyzőkönyv birtokállási lapja sajnos nem tünteti fel. Azon csak azoknak a telekjegyzőkönyveknek a száma szerepel, amelyek birtokállási lapjáról az ingatlan átírásra került. Ismert tehát, hogy 2069. hrsz. szántó korábban az 51., a 2070. és a 2076. hrsz. szántók az 52., a 2082/2. hrsz. pedig a 147. betétszámú telekjegyzőkönyv birtokállási lapján volt feltüntetve.⁷¹ Amennyiben tehát a Székelyudvarhelyi Földhivatalban ezek a már régen aktualitásukat veszített telekjegyzőkönyvek is meglennének, akkor a többi tizennégy, nagyrészt már a 20.

⁷¹ L. a Bálint Zsigmond és neje, Györffi Klára, András Mózes és neje, Jánosi Rozália, András Ferenc és neje, Bálint Zsuzsánna, Deák József és neje, Kisfaludi Borbála, valamint ifj. Jánosi Ferenc és neje, András Judit nevére kiállított eredeti felvételű telekjegyzőkönyveket (BCPI).

század első felében felfektetett telekjegyzőkönyv tulajdoni lapjáról is vissza lehetne keresni a felső-tetői földeket feltüntető legkorábbi, azaz eredeti felvételű telekjegyzőkönyveket, s azokból megállapítani az 1875 körüli birtokosok nevét. Mivel ilyen kutatómunkára, amint már utaltam rá, a romániai földhivatalokban nincs lehetőség, jobb híján a már most is rendelkezésemre álló telekjegyzőkönyvek adataiból tettem kísérletet az 1875 körüli tulajdonviszonyok részleges rekonstrukciójára.

A telekjegyzőkönyvek tanulmányozása során feltűnt ugyanis, hogy a 212. betétszámú telekjegyzőkönyv tulajdonlapján a 2071/2. hrsz. telek a 6. betétszámú telekjegyzőkönyvből átruházás útján, a 135., 391. és 393. betétszámú telekjegyzőkönyvek tulajdonlapján a 2074/2–2080., 2072/2/1., és 2072/2/3. hrsz. telkek a 7., illetve a 8. betétszámú telekjegyzőkönyvekből örökség útján kerültek András Mózes, András Lajos, Boros Pálné született András Anna, valamint Pál Péterné András Zsuzsánna tulajdonába. Ezért, s mert az 5. betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyvet András Ferenc részére állították ki, nem kétséges, hogy a 6–8. betétszámú telekjegyzőkönyvek is eredeti felvételűek voltak, és mert az örökhagyás és átruházás kedvezményezettjei kivétel nélkül Andrásiak, joggal feltehető, hogy azokon is egy-egy András volt bejegyezve. Ugyanezen okból a 234. betétszámú telekjegyzőkönyv tulajdonlapján a 2063. hrsz. telek átírásakor hivatkozott 17. betétszámú telekjegyzőkönyv is eredeti felvételűként határozható meg, amit egy Bálint nevű gazda számára állítottak ki.⁷² A Deák József nevére szóló, 34. betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyv tanúsága alapján a Deákok már a harminc körüli számokat kapták.⁷³ Mivel a 438. betétszámú telekjegyzőkönyv tulajdonlapján a 2075. hrsz. telek az 50. betétszámú telekjegyzőkönyvből ajándékozás útján került egy bizonyos Györfi Márton tulajdonába, az ajándékozó feltehetőleg ugyancsak egy Györfi volt.⁷⁴ A Györfieknek tehát az ötven körüli betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyvek jutottak, melyeket az ifj. Jánosi Ferenc nevére szóló, 58. betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyv tanúsága alapján a Jánosiak számára felfektetett telekjegyzőkönyv követett. Ugyanis a 2072/2/2. és a 2065. hrsz. telkek örökség és ajándék, valamint a 2082/1. hrsz. telekről egy bizonyos Jánosi Miklós javára történt lemondás végett történt

⁷² 234. betétszámú telekjegyzőkönyv (BCPI): „Érk: 1895 február 9-én iktsz. 538. A sz.keresztúri kir. Járásbíróságnak 2837/94 polg.sz. alatt hozott végzése alapján a 17. sz. tljkból ide A+1-50. rdsz. alá áthozott ingatlanokra a tulajdonjog Bálint Domokos kiskorú Bálint Mária kiskorú javára egyenlő arányban bejegyeztetik.”

⁷³ L. a 34. betétszámú telekjegyzőkönyvet (BCPI).

⁷⁴ L. a 438. betétszámú telekjegyzőkönyvet (BCPI).

átírás okán a Jánosiakhoz rendelhetőek az 59., 61. és 64. betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyvek is.⁷⁵ A vizsgálható anyagban bizonyosan kimutatható eredeti felvételű telekjegyzőkönyvek sorát a 79. betétszámú zárja, amelyre a 190. betétszámú telekjegyzőkönyvben a 2084/1. hrsz. telek Márton Sándor javára ajándékozás végett történt átírása miatt hivatkoznak,⁷⁶ azaz a Mártonoknak Firtosvárálján a nyolcvan körüli betétszámok jutottak.

A fenti példákból egyértelműen kitűnik, hogy az 1875 előtti években végrehajtott kataszteri felmérés során a tulajdonosokat névsorba vették, majd e névsor után kezdték meg a telekjegyzőkönyvek kiállítását. Ezért kapták a névsor elején álló Andrásiak az egyjegyű betétszámokat, az utánuk következő Bálintok egyike a 17, míg a névsor derekán elhelyezkedő egyik Márton a 79. betétszámot. S mert a névsor szerint számozott eredeti felvételű telekjegyzőkönyvekből a Györfiek, illetve a Jánosiak névsoron belül elfoglalt helye is jól meghatározható volt, ennek alapján a Györfiekhez lehetett sorolni az 51. és 52. betétszámú eredeti felvételű telekjegyzőkönyveket is, melyekből a Bálint Zsigmond által vásárolt 2069. hrsz., illetve az András Mózes által vett 2070. és 2076. hrsz. telkeket írták át, de mindkét esetben adásvételről lévén szó, az eladó családneve – az örökségi és ajándékozási esetekkel ellentétben – a vásárló családnevéből nem volt levezethető.⁷⁷

Ezek szerint a dűlőúttól délre fekvő szántókat az 1875 előtti években Andrásiak és Györfiek (2074/1. hrsz.: András Mózes, 1916, vétel, 1875 előtti birtokosa ismeretlen; 2074/2–2080. hrsz.: András Lajos, 1944, örökség, 1875 előtt egy Andrásié; 2075. hrsz.: Györfi Márton, 1911, ajándék, 1875 előtt egy Györfié; 2076. hrsz.: András Mózes, 1875, vétel, 1875 előtt egy Györfié; 2078–2079. hrsz.: András Ferenc, 1875 előtt már birtokos),⁷⁸ míg az attól északnyugatra elterülő földeket ugyancsak Andrásiak (2072/1. hrsz.: András Mózes, 1890, átruházás, 1875 előtt egy Andrásié; 2072/2/1. hrsz.: András Anna, 1907, örökség, 1875 előtt egy Andrásié; 2072/2/3. hrsz.: András Zsuzsanna, 1907, örökség, 1875 előtt egy Andrásié), továbbá Jánosiak (2072/2/2. hrsz.: Jánosi Ferenc és Jánosi Jenő, 1947, örökség, 1875 előtt egy Jánosié; 2082/2. hrsz.: ifj. Jánosi Ferenc, 1892, vétel, 1875 előtti birtokosa ismeretlen), egy Deák (2082/1. hrsz.: Deák József, 1875

⁷⁵ L. az 58., 245., 130. és 34. betétszámú telekjegyzőkönyveket (BCPI).

⁷⁶ L. a 190. betétszámú telekjegyzőkönyvet (BCPI).

⁷⁷ L. a Bálint Zsigmond és neje, Györfi Klára, valamint az András Mózes és neje, Jánosi Rozália nevére kiállított eredeti felvételű telekjegyzőkönyveket (BCPI).

⁷⁸ L. a 187., 135., az András Mózes nevére kiállított eredeti felvételű, a 438. és az 5. betétszámú telekjegyzőkönyveket (BCPI).

előtt már birtokos) és egy Márton (2084/1. hrsz.: Márton Sándor, ajándék, 1875 előtt egy Mártoné) bírták.⁷⁹

Bálint nevű birtokosokat csak a dűlőúttól északkeletre fekvő szántók (2061–2067. és 2069–2071. hrsz.) tulajdonosai között találunk (2061. hrsz.: Bálint Domokos, 1944, örökség, örökhagyó Bálint János, 1875 előtti birtokosa ismeretlen; 2062. hrsz.: Bálint Domokos és Mária, 1895, örökség, 1875 előtt egy Bálinté; 2066. hrsz.: Bálint Domokos, 1944, örökség, örökhagyó Bálint János, 1875 előtti birtokosa ismeretlen; 2067/1. hrsz.: Bálint Simeon, 1948, 1875 előtti birtokosa ismeretlen; 2067/2. hrsz.: Bálint Luiza, 1937, 1875 előtti birtokosa ismeretlen; 2069. hrsz.: Bálint Zsigmond, 1875, vétel, 1875 előtt egy Györfié).⁸⁰ Vagyis Bálintok csak azok között a szántók között mutathatók ki, amelyek – a dűlőúttól délre és északnyugatra levő földekkel ellentétben – megfelelnek a Györffi István vallo-másából rekonstruálható helyrajzi képnek is. A kérdés most már csak az, hogy melyik lehetett Bálint István aranypénzeket rejtő szántója?

Bálint István szántójának meghatározásához döntőnek tűnik az, hogy a 2066. hrsz. szántó 1944-ben Bálint János hagyatékaként került annak a Bálint Domokosnak tulajdonába,⁸¹ aki az 1930-as években a családi hagyomány alapján mesélt a firtosi aranyakról az azokat akkor feldolgozó Ferenczi Sándornak. Ebből tudjuk, hogy Bálint Domokos dédapját Bálint Györgynek hívták, akinek egyik, György Zsiga nevű fiáról tudott volt, hogy „suhancként ő is a Felső-tetőn őrizte a marhákat és eközben a kidőlt bükkfa tövében talált sárga kövekkel pitykézének.”⁸² Mivel Bálint István egyik telekszomszédja szintén Bálint György volt, feltételezhető, hogy az *Investigatio* Bálint Györgye a telekjegyzőkönyvből ismert Bálint Domokos dédapjával azonos, aki a Felső-tetőn található szántóját második fiára, a szintén Bálint Domokos elbeszéléséből ismert Bálint Istvánra, Bálint Domokos nagypajára hagyhatta. Tőle aztán annak fia, a telekjegyzőkönyv szerint 1941-ben elhunyt Bálint János örökölhette, akiről azután a Ferenczi Sándortól idézett Bálint Domokosra szállt.

⁷⁹ L. a 212., 391., 393., 245., 58., 34. és 190. betétszámú telekjegyzőkönyveket (BCPI). A 2082/3–2084. hrsz. ingatlan telekjegyzőkönyvének nem sikerült a nyomára akadni.

⁸⁰ L. a 405., 234., 405., 481. és a 175. betétszámú telekjegyzőkönyveket, valamint a Bálint Zsigmond és neje, Györfi Klára nevére kiállított eredeti felvételű telekjegyzőkönyvet (BCPI).

⁸¹ L. a 405. betétszámú telekjegyzőkönyvet (BCPI).

⁸² Ferenczi: i. m. *Firtosvár...* 48. Uő: i. m. *Der Firtoscher Fund...* 59, 2. jegyzete Bálint Domokost hibásan tünteti fel az aranyakat rejtő szántó tulajdonosának, Bálint Istvánnak a dédunokájaként.

Mivel a 2066. hrsz. szántót keletről határoló 2065. hrsz. területet az 1879 előtti években Jánosi János bírta,⁸³ feltehető, hogy ez a földdarab már 1831-ben is a Jánosiak kezén volt. Amennyiben tehát a 2066. hrsz. szántó gazdája 1831-ben valóban Bálint György volt, akkor Bálint István szántójaként csak az azt nyugatról határoló 2067. hrsz. parcella jöhet szóba. Sajnos ennek a többiekhez képest kétszer olyan széles, és a kataszteri térkép tanúsága szerint valamikor 1875 után megosztott földterületnek a tulajdonosait csak 1937-től, illetve 1948-tól ismerjük, Bálint Luiza (2067/2. hrsz.), illetve Bálint Simeon (2067/1. hrsz.) személyében.⁸⁴ Ebből a túlságosan késői adatból pedig nem következtethetünk arra, hogy az eredetileg egy tagban levő szántó már 1831-ben is a Bálintok kezén volt, és hogy azt Bálint István birtokolta volna. Szerencsére a telekjegyzőkönyvek elemzése során többek között arra is fény derült, hogy az ezzel a szántóval nyugatról határos, 2069. hrsz. szántót Bálint Zsigmond 1875-ben egy Györfitől vásárolta meg. Mivel Bálint Zsigmond neje Györfi-lány volt,⁸⁵ feltehető, hogy az ügyletre az eladó és a vevő sógorsága okán került sor. Ha pedig a földdarab 1875-ig Györfi, azaz Györffi kézen volt, akkor bizony könnyen lehet, hogy azt 1831-ben az *Investigatio* Györffi Istvánja bírta. S ha ez a következtetés is helyénvaló, akkor Bálint István aranyos szántója egyértelműen csak a 2067. hrsz. parcellával azonosítható (4. ábra). Emellett szól az is, hogy a helyrajzilag szóba jöhető keskeny szántók között csak ezen a kétszeres szélességűn volt elég hely ahhoz, hogy a közepén álló nagy bükkfát „határsértés” nélkül körbe lehessen szántani.

Miután a telkek helyrajza és az 1875 körüli birtokviszonyok alapján megbízhatóan vissza lehetett követni a Bálintok földjeinek helyét a Felső-tetőn, sőt még azt is sikerült valószínűsíteni, hogy a dűlőúttól északkeletre elterülő szántók (2061–2067. és 2069–2071. hrsz.) közül Bálint István aranyos szántójával a 2067. hrsz. szántó lehet azonos, felmerült az ezek által lefedett terület műszeres leletfelderítésének gondolata. Azt reméltük ugyanis, hogy az *Investigatio* lapjain oly életszerűen megörökített alapos és hosszas aranykeresés,⁸⁶ valamint a Felső-tető

⁸³ 130. betétszámú telekjegyzőkönyv (BCPI): „Érk. 1879 márt. 11-én 1819 sza. Az 1879 márt. 10-én kelt ajándékozási okmány alapján, a tulajdonjog a Jánosi János 61 tjből ide A+1-25 rdsza. birtokra Jánosi Mózes javára békebeleztetik.”

⁸⁴ L. a 175. és 481. betétszámú telekjegyzőkönyveket (BCPI).

⁸⁵ L. Bálint Zsigmond és neje, Györfi Klára nevére kiállított eredeti felvételű telekjegyzőkönyvet (BCPI).

⁸⁶ „Másokis [...] estve oda kimentek a Firtusra, és az említett Szántó Földnek nagy részit elfogván, ki Gyertya, ki Méts világánál, Ki pedig Fenyőviláglo mellett Némelly kapával, más Ásoval, és Vaskalánnal piszkáltuk, vajtuk, turtuk az Ugart, egyik itt, másik amott, Ki ahol helyett foglalhatott, és amillyen Szerntséje volt, ki egyett, ki kettöt, hármat,

közelmúltig tartó folyamatos művelése ellenére is lappang még ott egynéhány bizánci aranypénz, amelyre a fémdetektor azután rá is akad. Az ügynek sikerült megnyernünk Bacskai István műszeres leletfelderítőt, aki három munkanapban határozta meg a dűlőúttól északkeletre elterülő, kb. 1,5 hektáros terület műszeres felderítéséhez szükséges időt.

Miután Sófalvi András beszerezte a kutatáshoz szükséges engedélyeket, és megszervezte a vizsgálandó terület kitzűzését, 2014. április 15-től április 17-ig sor került a kutatásra is.⁸⁷ Sajnos az időjárás nem fogadott a kegyeibe bennünket. Az első napon az eső, a hó és a metszően hideg szél miatt csak néhány órát dolgozhattunk a Felső-tetőn (5. ábra), így a kijelölt terület egészének átkutatására vonatkozó tervem már a vállalkozás kezdetén meghíúsult. A kutatást a Bálint István szántójaként azonosítható 2067. hrsz. parcellával kezdtük. Csak ennek eredménytelen bejárása után került sor a hozzá nyugatról csatlakozó 2069–2071. hrsz. telkek, majd már a harmadik, szerencsére már esőmentes, de még mindig nagyon szeles napon a vele keletről szomszédos, a 2066. hrsz. telek átvizsgálására. Az első napon elvesztett idő hiánya miatt az elméletileg még szóba jöhető 2062–2065. hrsz. telkekből csak a 2065–2064. hrsz. telkek középső részét kutattuk, mert a még hátralevő időben inkább a már egyszer bejárt 2067. hrsz. telek közepét, a bizánci aranyak vélhető lelőhelyét fésültük át ismét, ezúttal az első bejárás irányára merőlegesen (6–7. ábra).

A műszeres leletfelderítés eredményét Bacskai István jelentésében így foglalta össze: „Mintegy 80%-os biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a megkutatott területen nem található bizánci aranyérem, amelyet részben magyarázhatunk azzal, hogy a XIX. századi aranyászás során az összes érmet feltalálták, azonban nem zárhatjuk ki, hogy egy-két érme található még a területen, csak azok a detektor számára érzékelhetetlen helyzetben, mélységben helyezkednek el. A területen mindösszesen két darab régészeti tárgy került felszínre, egy keltának

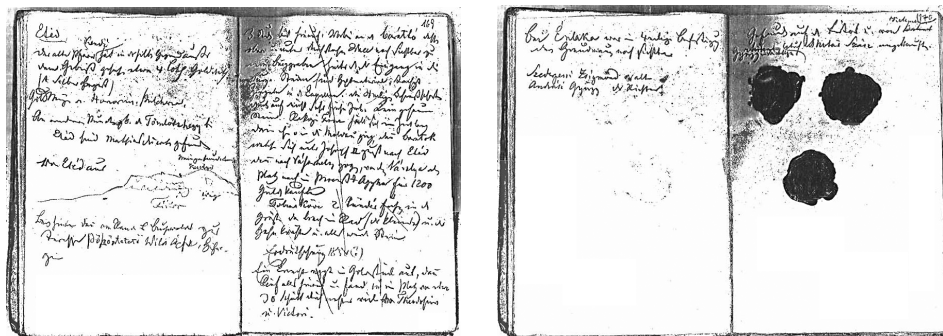
négyet, ötöt, Ki pedig hat darab szép Aranyot kapott. Másnap reggel az egészsz Falu kijött, és az egészsz Szántó Földöt ellepvén, azt ásták, turták a földöt kezek között morzsálták, el futamodván pedig annakutána tsak hamar a Hir a Vidékbe, hogy tudniillik a Firtuson Aranyokat találtak az egészsz környékbe, ide hozzánk közelebb fekvő Faluknak, ugymint: Pálfalva, Csehifalva, Martonos, Ketséd, Agyha, Korond, Tordátfalva, Énlaka, és még több Isten tudgya mitsoda Faluknak Lakossi Seregestül oda todultak, ugyhogy, két, három Száz Ember is volt egyszerre ottan Ásoval, Kapával, nem tsak vajták, ásták hanem Némelly egy egy darabot felis szántot, mások Kezeikkel dörzsölték, és rostáltákis a földöt, és ugy keresték az Aranyot.” Magyar Országos Levéltár Budapest, az Erdélyi Thesaurariusus Levéltára, F 200, 1831.14535. akta, Investigatio, 35–36, Márton József vallomásából.

⁸⁷ A telkek kimérését a székelyudvarhelyi CONUS Kft. végezte. A kutatásban részt vett Bálint Marianna hajdúböszörményi régész is.

meghatározható vas tokos balta” (8. ábra) „és egy bronz öntési hulladék...”⁸⁸ Hasonlóan összegezte a kutatás eredményét a régész, Sófalvi András is: „Néhány szórványleleten kívül – melyek a közeli késő vaskori (kelta) lelőhely vonzáskörzetét jelölik –, leszámítva az elmúlt évszázadok földművelési tevékenységének nyomait, más fémtárgyat nem jelzett a műszer. További bizánci érmék nem kerültek felszínre, és elég nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy 1831-ben és ezt követően a környék lakói alapos kutatást végeztek a Firtoson, így a tudománynak továbbra is a meglévő érmék ismeretében kell értelmeznie a történelmet.”⁸⁹

Bacsikai István és Sófalvi András tárgyilagos összegzését a magam részéről annyival egészíteném ki, hogy az általuk rajzolt képen a mostoha időjárás miatt végül is kutatatlanul maradt 2062–2065. hrsz. telkek esetleges műszeres leletfelderítése sem igen változtathat, mivel a rendelkezésemre álló telekkönyvi adatok alapján ezek egyike sem jöhet szóba Bálint István bizánci aranyakat „termő” szántójaként.

Ábrák

1. ábra. Friedrich Müller jegyzetei az 1857. augusztus 24–25-i kirándulásról. Az utolsó, a negyedik lapon a Szász Károlynál megtekintett kelta ezüstéremről (Müller: i. m. *Die Ruinen...* 259.) vett viaszlenyomatokkal

⁸⁸ Bacsikai István: *Műszeres leletfelderítés. Firtos-Felső-tető. 2014. április 15–17. kézirat. Hajdúnánás, 2014, 5.*

⁸⁹ Sófalvi András: *Bizánci solidusok nyomában a Firtoson.* Haáz Rezső Múzeum honlapja [online] <http://www.hrmuzeum.ro/muzeum~hu~17~3~aktualis.html> (2014. 02. 12.)

2. ábra. A Firtos fennsíkja a Google Earth térképén.

Az aranyérmek közelebbi lelőhelye az elsődleges források szerint: 1. A várhely előtti lapos térség; 2. A Péterhegye és a Keselyű-tető közötti pont; 3. A Felső-tető

3. ábra. A Firtos és környéke az első katonai felmérés (1769–1773) 160. szelvényén

4. ábra. A Felső-tető az 1875 előtt felvett kataszteri térképen. A sárga vonal jelöli azt az úttól északra elterülő részt, ahol a Bálintoknak szántói voltak a Felső-tetőn. A zöld vonallal körülírt terület lehetett Bálint István szántója 1831-ben

5. ábra. A Felső-tető a Keselyű-tetőről nézve. Sófalvi András felvétele

6. ábra. A Felső-tetőn kutatott terület tracklog térképe.
Kék: első nap; zöld: második nap; bíbor: harmadik nap. Bacskai: i. m.

7. ábra. A Google Earth térképére vetített tracklog. Bacskai: i. m.

8. ábra. A vas tokosbalta, amely az 1857-ben Szász Károly által bírt kelta ezüstéremmel (Müller: i. m. *Die Ruinen...* 259.) és az 1959-es szondázás során talált két cseréptöréddel (Horedt–Székely–Molnár: i. m. 689. 5/24–25. ábra) együtt egy késő vas-kori kelta lelőhelyet jelez a Felső-tetőn

MŰHELY

Littasi Gyula

Köszöntő a Berde-serleggel¹

„Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.” (Lk 2,14)

Főtisztelendő Püspök úr, tisztelt főtanácsi tagok, kedves vendégeink!

Ez alkalommal én kaptam a felkérést, hogy pohárköszöntőt mondjak a Berde-serleggel.

Kedves, szép szokás, hogy minden év főtanácsi ülésének alkalmával kegyeletes érzésektől fűtött beszédekben idézik fennkölt szellemét.

Nagyon sokszor elhangzott, hogy mikor született, hol tanult, milyen volt gyerekkora, milyen tevékenységet fejtett ki élete során, hogyan élt, és mit hagyott ránk. Vajon tudok-e újat mondani?

De ki is vagyok én, hogy őt méltassam?

Amikor gondnokká választottak, talán egyetemes egyházunk legfiatalabb gondnoka voltam, és azóta már 24 év telt el. Fiatalságomat templomunk építésének szenteltem. Nem érdekeltek az anyagiak, sem a karrier. Kőbe véstem, nem a nevemet, hanem a sáncot: a villanyvezetéshez. A teljes villanyszerelést egyedül végeztem el az egész templom-együttesünkön. Több mint 10 évig részt vettem a templomépítés munkálataiban. Pénzt nem hagytam egyházamra, azonban templom-együttesünk értékének közel 20%-a nekem, valamint feleségemnek köszönhető, és mindezt osztrák barátainkkal közösen valósítottuk meg. Hosszú évek során, mint főtanácsi és zsinati tag, egyházam érdekeit tartottam szem előtt.

¹ Elhangzott december 5-én a főtanácsi ebéden. Littasi Gyula a Székelyudvarhelyi 2. számú Unitárius Egyházközség gondnoka.

Ne értsen félre senki sem, nem dicsekvésnek szántam a magamról elmondottakat, csupán, hogy mindenki olyannak ismerjen meg, amilyen vagyok.

Ezek után mit is mondhatok: ki vagyok én?

Talán egy morzsa a „kis cipóból”.

És ki ő? Ki Berde Mózes?

Egy igazi ember, akit egyszerűsége, céltudatos kitartása, szeretete, áldozatkészsége, kitartó küzdelme, népe és nemzete szeretete, elkötelezettsége, egyház-szeretete és takarékosága jellemez.

Így vall magáról:

„Egész életemben, úgyszólván gyermekségem óta, egy szent célért küzdöttem, sokszor gúny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csak hogy az élembe tűzött nagy célt megközelítsem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal.”

Tóth Árpád költő segítségével folytatnám gondolatomat: „Egy életcél követni nemes gondolat, / S mi kell hozzá; Csupán akarat, / Mely minden ifjú szívében él, / Küzdeni bátran egy új életért.”

Berde Mózes egy igazi keresztény volt, aki Jézus tanításait követte:

„Ti azért legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes.” (Mt 5,48)

„Ha valaki énutánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel a keresztjét, és kövessen engem!” (Mt 16,24b)

„Ne vigyetek magatokkal se aranyat, se ezüstöt, se rézpénzt az övetekben, se tarisznyát az útra, se két felsőruhát, se sarut, se botot...” (Mt 10,9–10b)

A régiek úgy emlékeztek rá, mint a mindenki által lesajnált, kigúnyolt, fakó, kopott ruhában járó zsugori vénemberre. Mára azonban alakja megváltozott: megnőtt!!! Egészen a halhatatlanságig emelkedett egyszerű kopottas alakja. Bertartotta az ige szavát: „Mert ahol a ti kincsetek van, ott lesz a ti szívetek is.” (Lk 12,34)

Végrendeletében csaknem egymillió forintot hagyott egyházának egyházi és iskolai célokra. Ebből kiténik az egyháza, népe iránti szeretete. Igaz, hogy az egyházunkra hagyott „értéket” meghagyással tette. Meghagyásaiból néhányat említenék:

- nagy pontossággal határozza meg a búza mennyiséget, amelyből cipót kell sütni minden „jó érzésű, igazán szegény, jó tanuló, a törvényeket tisztelő, unitárius tanuló részére”. Innen ered a Berde-cipó elnevezés;
- a tőkepénzek és papírok „nagy óvatossággal kezeltesenek”;
- a vagyona „célszerűen jól kamatoztassék”.

Véleményem szerint a ránk hagyott igazi kincs az ő példaképe és erényei: céltudatos kitartó munkája, áldozatkészsége, szerénysége, takarékosága, egyházunk iránti szeretete. Ezen erények kell képezzék egyházunk alapját, ami által egyházunk megmaradhat, megerősödhet és azon az úton haladhat előre, melyet ő is elképzelt.

Arany János szavait idézem:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi / Dús élte kincsét, ámbár napja múl; / Hanem lerázván, ami benne földi, / Egy éltető eszmévé finomul, / Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, / Amint időben, térben távozik; / Melyhez tekint fel az utód erénye: / Óhajt, remél, hisz és imádkozik.”

Hogy mi is az emlékezés? Shakespeare-t idézem:

„Az emlékezéshez nem emlék, hanem szeretet kell, / S akit szeretünk, azt nem feledjük el.”

„Hol hit, ott szeretet, / Hol szeretet, ott béke, / Hol béke, ott áldás, / Hol áldás, ott Isten / Hol Isten, ott szükség nincsen. Ámen!”

Kedves, szép szokás, hogy évente a főtanácsi ülés alkalmával kegyeletes érzésektől fűtött beszédekben idézik fennkölt szellemét, de ne csak évenként emlékezzünk Berde Mózesre, hanem példaképe, szelleme és meghagyásai hassák át minden egyes napunk.

Nagy Z. László soraival zárom mai elmélkedésemet: „Nehéz volt a szavakkal játszani, / Nehéz volt olyat mondani, / Ami kell, ami szép, s amit szabad, / Valamit, ami örökre megmarad benned, / S talán bennem is.”

Lakatos Sándor

Unitárius egyházi anyakönyvek a Kovászna megyei Állami Levéltárban

A Keresztény Magvető korábbi számaiban közöltük a Brassó, Hargita, Maros és Kolozs megyék Állami Levéltárban fellelhető unitárius egyházi anyakönyvek listáját.¹ Jelen dolgozatban a Kovászna megyei Állami Levéltár² fondjában található unitárius anyakönyvek jegyzékét tesszük közzé. Az összegző táblázat a sepsiszentgyörgyi levéltár egyházi anyakönyveit összesítő katalógus³ alapján készült. Fontosnak tartjuk, hogy ezen összesítő táblázatok révén, a gyülekezeti lelkészeknek is tudomása legyen azon anyakönyveknek a hollétéről, amelyek az államosítás előtt az egyházközségek tulajdonát képezték. Az anyakönyvek fontos adatokat tartalmaznak gyülekezeteink és erdélyi településeink népesedési folyamatairól, illetve fontos adatokat nyújthatnak azoknak is, akik az elődök megismerése céljából családtörténeti kutatásokat folytatnak. Ezeket az egyedi fontosságú dokumentumokat egyházi közösségünknek számon kell tartani, és a lehetőségekhez mérten igyekeznie kell a kutatók rendelkezésére bocsátani, akár digitalizálás által, akár fellelhetőségük ismertetése révén.

Kovászna megyei adathalmazról lévén szó, az anyakönyvek felől érdeklődők figyelmébe ajánljuk a sepsiszentgyörgyi Kocs János világhálós honlapját és mángyűjteményét, aki az Erdélyi Geneológiai Társaság⁴ alapítójaként a szóban forgó anyagok jó ismerője, és a családfakutatás elkötelezettjeként számos anyakönyv digitális másolatával rendelkezik.

¹ Lakatos Sándor: Unitárius anyakönyvek a Brassó és Hargita megyei állami levéltárakban. *Keresztény Magvető*, 2010/4. 435–451; Lakatos Sándor: Unitárius egyházi anyakönyvek a Maros megyei Állami Levéltárban. *Keresztény Magvető*, 2011/3. 341–348; Lakatos Sándor: Unitárius egyházi anyakönyvek a Kolozs megyei Állami Levéltárban. *Keresztény Magvető*, 2012/2. 170–171.

² Direcția Județeană Covasna a Arhivelor Naționale, Sf. Gheorghe, b-dul Gen. Grigore Bălan nr. 12, cod 520013, jud. Covasna

³ Catalogul colecției de registre confesionale și de stare civilă.

⁴ Postacím: Asociația Transilvană de Genealogie, 520089 Sfântu Gheorghe, str. N. Iorga nr. 59, 10F/26 jud. Covasna, Romania. Honlap: www.erdelygen.ro

A korábbiakban közölt anyagok módszeréhez hasonlóan, az alábbiakban a Kovászna megye területén található településeket betűrendi sorrendben mutatja a táblázat. A tájékozódás könnyítése céljából a települések magyar megnevezése mellett található a román településnév is. A sepsiszentgyörgyi anyag unitárius vonatkozásban keresztelési, esketési és halotti anyakönyveket tartalmaz. Kivételt képez a 11 oldalas kilyéni egyházközségi családkönyv-töredék. Az összesítésben az anyakönyvek kezdő és bezáró évszámai mellett közöljük a régi és újabb levéltári azonosító számot, az anyakönyv terjedelmére (oldalszám) és nyelvére (latin, magyar, vagy vegyes) vonatkozó tudnivalókat. A megjegyzéseknél jelezzük azokat az anyagokat, amelyek az eredeti anyakönyvek alapján készült másolatok.

Felhívjuk a figyelmet, hogy az árkosai anyakönyvek sepsiszentgyörgyi, kálnoki és kilyéni; a kálnoki anyakönyvek kilyéni és zaláni; a kilyéni anyakönyvek kálnoki és sepsiszentgyörgyi, végül a szentivánlaborfalvi anyakönyvek sepsiszentgyörgyi, komollói, kovásznai, lisznyói, maksai, szászmagyarósi, rétyi és uzoni adatokat is tartalmaznak. Az összesítő végén sorakoztatjuk fel a katalógusban szereplő leányegyházközségeket, és jelezzük, hogy a Kovászna megyei leányegyházközségek adatai melyik anyaegyházközségek anyakönyveiben szerepelnek.

Jelen adatközléssel segíteni kívánjuk egyházközségeink elöljáróit és a levéltári kutatókat a tárgyalt anyag megismerésében. Tekintettel arra, hogy ma már az állami levéltárban őrzött egyházi anyakönyveink mindenki számára elérhetőek és kutathatóak, feltételezzük, hogy esetenként az érdeklődők digitális felvételeket is készítenek a kutatott levéltári anyag részeiről. Éppen ezért jelen írással ismételten kérjük és biztatunk minden jószándékú egyháztagot, vagy kutatót, hogy amennyiben rendelkezik digitális anyakönyvi anyagokkal, juttasson másolatot a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári székhelyű Gyűjtőlevéltárának is.

Helységbeli unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldalszám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Nagyajta (Aita Mare)	Keresztelési	1768	1828	88 old.	8		2/1
	Esketési	1768	1830	latin és magyar nyelven			
	Halotti	1768	1828				
	Keresztelési	1829	1849	92 old.	9		2/2
	Esketési	1830	1852	magyar nyelven			
	Halotti	1829	1851				
	Keresztelési	1852	1880	126 old.	10		2/3
	Esketési	1852	1898	magyar nyelven			
	Halotti	1852	1897				
	Keresztelési	1881	1922	102 old. magyar nyelven	11		2/4

Helységbeli unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldal- szám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Árkos (Arcuș) sepsiszentgyörgyi és kilyéni adatokat is tartalmaznak (14)	Keresztelési	1765	1828	103 old.	65		14/1
	Esketési	1765	1828	magyar			
	Halotti	1765	1828	nyelven			
	Keresztelési	1772	1785	18 old.	66		14/2
	Esketési	1772	1789	magyar			
	Halotti	1772	1785	nyelven			
	Keresztelési	1829	1883	157 old.	67		14/3
	Esketési	1829	1883	magyar			
	Halotti	1829	1883	nyelven			
	Keresztelési	1883	1908	151 old.	68		14/4
	Esketési	1884	1909	magyar			
	Halotti	1884	1908	nyelven			
	Keresztelési	1886	1895	94 old.	68/a	másolatok	14/5
	Esketési	1886	1895	magyar			
Halotti	1886	1895	nyelven				
Bölnön (Belini)	Keresztelési	1739	1837	159 old.	105		24/1
	Esketési	1742	1905	magyar			
	Halotti	1739	1836	nyelven			
	Esketési	1886	1894	19 old. magyar nyelven	105/a	másolatok	24/5
	Születési	1837	1883	141 old. magyar nyelven	106		24/2
	Születési	1884	1926	201 old. magyar nyelven	107		24/3
	Halotti	1837	1905	125 old. magyar nyelven	108		24/4
	Halotti	1886	1894	21 old. magyar nyelven	108/a	másolatok	24/5
Bodok (Bodoc)	Keresztelési	1876	1954	49 old. magyar nyelven	137		31/1
	Esketési	1876	1949				
	Halotti	1877	1954				
	Konirmálás	1918					
	Keresztelési	1887–1889, 1893, 1894		15 old. magyar nyelven	137/a	másolatok	31/2
	Esketési	1890	1894				
	Halotti	1889–1890, 1893, 1894					

Helységbeli unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldal- szám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Kálnok (Calnic) kilyéni és zaláni adatokat is tartalmaznak (42)	Keresztelési	1782	1843	46 old.	186		42/1
	Esketési	1792	1843	magyar nyelven			
	Halotti	1818	1843				
	Keresztelési	1844	1877	55 old.	187		42/2
	Esketési	1844	1879	magyar nyelven			
	Halotti	1844	1878				
	Keresztelési	1878	1931	126 old.	188		42/3
	Esketési	1878	1950	magyar nyelven			
	Halotti	1878	1939				
Keresztelési	1886	1895	64 old.	188	másolatok	42/4	
Esketési	1886	1895	magyar nyelven				
Halotti	1886	1895					
Kökös (Chichiș)	Keresztelési	1785	1855	84 old.	234		51/1
	Esketési	1785	1855	magyar nyelven			
	Halotti	1785	1855				
	Keresztelési	1856	1888	104 old.	235		51/2
	Esketési	1856	1888	magyar nyelven			
	Halotti	1856	1888				
	Keresztelési	1886	1888	25 old.	235/a		51/4
	Esketési	1886	1888	magyar nyelven			
	Halotti	1886	1888				
	Keresztelési	1888	1950	239 old.	236		51/3
	Esketési	1889	1950	magyar nyelven			
	Halotti	1889	1950				
Keresztelési	1889	1895	42 old.	236/a		51/4	
Esketési	1889	1895	magyar nyelven				
Halotti	1889	1895					
Kilyén (Chilieni) kálnoki és sepsiszentgyörgyi adatokat is tartalmaznak (53) árkosi anyakönyvkeben is találunk kilyéni adatokat (14)	Keresztelési	1843	1892	89 old.	242		53/1
	Esketési	1843	1892	magyar nyelven			
	Halotti	1843	1892				
	Keresztelési	1886	1892	25 old.	242/a	másolatok	53/4
	Esketési	1886	1892	magyar nyelven			
	Halotti	1886	1892				
	Keresztelési	1893	1942	16 old.	243		53/2
	Esketési	1893	1948	magyar nyelven			
	Halotti	1893	1949				
	Családkönyv			11 old. magyar nyelven	244		53/3
Keresztelési	1883	1895	9 old.	245		53/4	
Esketési	1895	1895	magyar nyelven				
Halotti	1893	1895					

Helységi unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldal- szám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Felsőrákos (Racoșul de Sus)	Keresztelési	1827	1875	97 old.	531		114/1
	Esketési	1827	1875	magyar nyelven			
	Halotti	1827	1875				
	Keresztelési	1876	1950	180 old. magyar nyelven	532		114/2
	Keresztelési	1885–1887, 1891–1894		29 old. magyar nyelven	532/a		114/5
	Esketési	1876	1950	70 old. magyar nyelven	533		114/3
	Esketési	1885–1887, 1891, 1893		14 old. magyar nyelven	533	másolatok	114/5
	Halotti	1875	1950	150 old. magyar nyelven	534		114/4
	Halotti	1885–1887, 1891–1893		21 old. magyar nyelven	534/a	másolatok	114/5
Sepsiszentkirály (Sâncraiu)	Keresztelési	1769	1860	121 old.	547		120/1
	Esketési	1787	1878	magyar nyelven			
	Halotti	1769	1860				
	Keresztelési	1837	1878	34 old.	548		120/2
	Esketési	1837	1878	magyar nyelven			
	Keresztelési	1878	1934	105 old.	549		120/3
	Esketési	1878	1934	magyar nyelven			
	Halotti	1878	1934				
	Keresztelési	1886	1895	62 old.	549/a	másolatok	120/5
	Esketési	1886	1888, 1895	magyar nyelven			
	Halotti	1886	1895				
	Keresztelési	1933	1950	134 old.	550		120/4
	Esketési	1933	1950	magyar nyelven			
Halotti	1933	1950					

Helységbeli unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldal- szám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Szentivánlaborfalva (Sântionluca) sepsiszentgyörgyi, komollói, kovásznai, lisznyói, maksai, szászmagyarósi, rétyi és uzoni adatokat is tartalmaznak (122)	Keresztelési	1845	1940	166 old. magyar nyelven	555		122/1
	Esketési	1845	1939				
	Halotti	1845	1939				
	Keresztelési	1886	1894	53 old. magyar nyelven	555/a		122/2
	Esketési	1886, 1888	1894				
Halotti	1886, 1888	1894					
Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe)	Keresztelési	1893	1950	101 old. magyar nyelven	589	árkosi, kilyéni és szentiván- laborfalvi anyaköny- vekben van korábbi adat Sepsiszent- györgyről	128/1
	Esketési	1893	1950				
	Halotti	1893	1950				
Sepsikőröspatak (Valea Crișului)	Keresztelési	1842	1886	93 old. magyar nyelven	663		142/1
	Esketési	1844	1887				
	Halotti	1855	1887				
	Keresztelési	1886		6 old. magyar nyelven	663/a	másolatok	142/3
	Esketési	1886					
	Halotti	1886					
	Keresztelési	1886	1950	162 old. magyar nyelven	664		142/2
	Esketési	1887	1950				
	Halotti	1887	1949				
Keresztelési	1888	1894	40 old. magyar nyelven	664	másolatok	142/3	
Esketési	1888	1893					
Halotti	1888	1894					

Helységbeli unit. anyakönyvek		Kezdő év	Bezáró év	Oldal- szám	Régi szám	Megjegyzés	Sor/ poz.
Vargyas (Várghiș)	Keresztelési	1839	1863	135 old.	688		147/1
	Esketési	1839	1884	magyar			
	Halotti	1839	1865	nyelven			
	Keresztelési	1864	1896	115 old. magyar nyelven	689		147/2
	Keresztelési	1885, 1891, 1893	1894	28 old. magyar nyelven	689/a		147/5
	Esketési	1884	1943	91 old. magyar nyelven	690		147/3
	Esketési	1885, 1891, 1893	1894	10 old. magyar nyelven	690/a	másolatok	147/4
	Halotti	1885, 1891	1894	24 old. magyar nyelven	691		147/5
Kovászna megyei lányegyházközségek adatai az anyaegyházközségek anyakönyveiben							
Komolló (Comolău)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Kovászna (Covasna)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Lisznyó (Lisnău)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Maksa (Moacșa)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Szászmagyarós (Măieruș)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Réty (Reci)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Uzon (Uzun)				A szentivánlaborfalvi anyakönyvben (122)			
Illyefalva (Iieni)				A szentkirályi anyakönyvben (120)			
Hídvég (Hăghig)				A szentkirályi anyakönyvben (120)			
Szotyor (Coșeni)				A szentkirályi anyakönyvben (120)			
Gidófalva (Ghidfalău)				A kálnoki anyakönyvben (42)			
Zalán (Zălan)				A kálnoki anyakönyvben (42)			

Józsa István Lajos¹

Az igaz ember hitből él!

„Az én igaz emberem pedig hitből fog élni, és ha meghátrál, nem gyönyörködik benne a lelkem.« De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk.» (Zsid 10,38–39)

„Igyekezz kipróbált emberként megállni Isten előtt, mint aki nem vall szégyent a munkájával, hanem helyesen fejtegeti az igazság igéjét.» (2Tim 2,15)

Kedves keresztény Testvéreim!

Előljáróban hadd mondjam el, nagy megtiszteltetés számomra, hogy ezen a főtanácsi istentiszteleten én prédikálhatok. Köszönöm Istennek és egyháznak a felkínált lehetőséget.

Adventben vagyunk. A természet már nyugszik, erőt gyűjt a majdani újjászületéshez. Az ember keresi a csendet, azt a mély, lélektisztító csendet, amely szembesíti önmagával és hozzásegíti gyarlóságai, gyengeségei, rossz szokásai és rossz tulajdonságai elhagyásához, levetkezéséhez. Segít Istennel való kapcsolata elmélyítésében, intenzívebb megélésében. Hiszem, hogy minden karácsonyban újrafényeződik bennünk a megkopott jézusi szeretet, újjászületik bennünk az emberiség, a fény és a hit. Hamarosan az idei esztendőnek is a végéhez érünk, és meggyőződésem, hogy továbbra is a hit kell legyen a mi legjobb útítársunk, mert csak ez adhat elég erőt mindennapi küzdelmeinkhez, életvezetésünkhöz, egyszóval: életünkhöz.

¹ Elhangzott 2014. december 5-én a Főtanács ülésén Székelyudvarhelyen.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a keresztény ember a hit embere, ezért minden élethelyzetben bizakodó életszemléletű kell maradjon, hinnie kell a dolgok kedvező alakulásában és jóra fordulásában. Nem lehet folyton panaszkodó, zsörtölődő, békétlenkedő, perlekedő avagy éppen zúgolódó. Életének középpontjában Istennek kell állania és nem a megbénító félelemnek, szorongásnak és tétovázó bizonytalanságnak. A keresztény ember lelkébe nem fészkelheti be magát az életből való keserű kiábrándulás, reményvesztettség, csüggedés és lemondás. Szeretném, ha nyitott lélekre találna a felolvasott bibliai buzdítás: „Az én igaz emberem pedig hitből fog élni, és ha meghátrál, nem gyönyörködik benne a lelkem.» De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk.” (Zsid 10,38–39)

Keresztény Testvéreim! Vajon miért lényeges figyelmeztetés ez? Úgy gondolom, azért, mert a hitnek és az igazságnak egymással karöltve kell járnia. Az igaz embernek hitből kell élnie, és a hit emberének az igazsághoz kell igazodnia és ragaszkodnia. Az igaz ember nem fordulhat el Istentől, mert az igazság megismerésének forrásául elsősorban Isten törvénye szolgál. Csak úgy maradhatunk meg igaznak, ha feddhetetlenül élünk, és hűségesek maradunk Isten parancsolataihoz és rendelkezéseihez.

A Zsidókhoz írt levél szerzője tisztában volt azzal, hogy a mózesi törvények értelmében az bizonyult igaz embernek, aki betöltötte a törvényt. Mégsem a törvényre hívja fel a figyelmet, hanem a hitre. Vajon miért? Azért, mert a mózesi törvények egyedül üdvözítő voltát valló zsidók életébe befészkelte magát a törvény betöltéséből fakadó önelégültség és önteltség. Sőt, ami ennél is rosszabb volt, a farizeizmus: a vallási törvények látszólagos, formális gyakorlása.

Isten törvényével összeegyeztethetetlen mind a felfuvalkodottság mind a tettetett, színlelt vallásosság, egyszóval a képmutatás. Jézus a legkíméletlenebbül bírálta ezeket. Az őszinte hit nem engedi, hogy befészkelje magát életünkbe a képmutató, megjátszott, tettetett, színlelt vallásosság.

Azt olvastam fel, hogy az igaz ember hitből él. De milyennek kell lennie ennek a hitnek?

Mindenekelőtt Istenből táplálkozáson és élőnek kell lennie. Az igaz ember tudja, hogy a nálánál nagyobb valóságnak, Isten valóságának elfogadása és az övénel különb igazságnak, Isten igazságának elismerése nem kisebbé, hanem ellenkezőleg, nagyobbá teszi őt.

A valódi hitnek szüntelenül jobbra és többre ösztönözni kell lennie, mert alacsony követelményekhez nem lehet felnőni. Csak a magasra állított mérce növelhet.

A valódi hit meg kell tanítson önfegyelmre és fegyelmezett életvezetésre is. A költő, Babits Mihály sorai így vallanak erről: „Lássátok, a korlátokat dicsérem: / a korlát a legbiztosabb valóság. / Tövis tart ébren rózsaittas éjen, / lévén biztosabb való, mint a rózsák. / Szoros formából születik az érem, / formának zord acél kell, nem nyúlós zsák. / Élet s lélek szétomló pára volna, / hogyha nem lenne száz korlátja forma.” (*Hadjárat a semmibe*)

Az igaz hit meg kell tanítson gyarlóságaink, gyengeségeink, rossz szokásaink leküzdésére is, mert sokszor „kiűzzük” életünkben Istent, vagy csak éppen hallgatólagosan tűrjük meg, hogy helyet adhassunk életünkben gyarlóságainknak, gyengeségeinknek, rossz szokásainknak. Ezt fogalmazta meg okulásunkra igen találóan Augustinus egyházatyja is: „Uram, szívesebben győztelek le önmagamban, a magam vesztére, mintsem Te győztél volna le engem a magam javára és üdvösségére.”

A valódi hit meg kell tanítson önmagunkban is bízni, hogy tekintsük magunkat olyanoknak, amilyenek képességeink alapján lehetnénk, mert sokkal többre vagyunk képesek, mint azt gondolnánk! Az igaz, hogy Isten gondoskodik rólunk, hogy az Ő gondviselése valós, ez azonban nem teszi fölöslegessé az öngondoskodást.

Az igaz hit soha nem lehet fanatizmustól fűtött, türelmetlenségtől izzó hit, hanem türelmes, mások hitére is tekintettel lévő, a másként gondolkodást elfogadni segítő kell legyen. Szomorú, hogy a legtöbb ember hite csupán a másik felekezet gyűlöletére elég, de szeretetére már kevés. A felekezetieskedő hit nem szolgálja az egymás felé közeledést. Józanítsanak ki minden felekezetieskedőt Weöres Sándor gondolatai: „Sokan vannak lelkes és harcos katolikusok, protestánsok, izraeliták, kik Istent csak félig-meddig hiszik, és vallásuk dogmaiban egyáltalán nem tudnak hinni, mindamellettt ököltre mennek felekezetükért. A mozdonyból csak a kazánt vállalják, mely robbanékony, de a kerekeket nem, melyekkel járni lehet.” (*Felekezetiesség*)

A valódi hitnek nemcsak Istenre kell figyelnie, hanem Isten gyermekére, az emberre, a felebarátra is. Meg kell tanítson emberszeretetre is, mert Isten szeretete nem teszi fölöslegessé embertársunk szeretetét, hanem ellenkezőleg, kötelezővé teszi azt számunkra! Hamisnak tűnik minden olyan önigazoló és önáltató istenszeretet, amely kirekeszti, kizárja a felebarátot szeretetünkben.

A valódi hit nem a gondolkodásról leszoktató, elcsépelte teológiai fogalmakat szajkózó, egy kaptafára húzó, mindenkire kötelező módon érvényes hit, hanem gondolkodásra ösztönző, az egyéni véleménynek is helyet adó hit kell legyen.

Az igaz hit meg kell tanítson embertársainkban is bízni, mert a hit és a bizalom egy „anyaméhben” fogant ikertestvérek, amelyek egymás nélkül értelmetlenek.

A valódi hit nemcsak földi életünk irányítója kell legyen, hanem túl kell mutasson azon, és meg kell ajándékozzon az örökélet hitével is. Meg kell szabadítson végességünk nyomasztó érzésétől, hozzá kell járuljon egy földi életünkön is túlmutató reménység felismeréséhez és elfogadásához. Egyik költőnk megfogalmazásában: „A hűségnek nem veszhet el jutalma / S szívnek, kit a sors összevisszazúz; Pálmánkért a hit menny felé utalva: / Nem lenne csak sírunkig kalauz? / A vágy jobbat lel, mert jobbat keres.” (Tompai Mihály: *Halottak emlékezete*). Én ezt azzal egészítem ki, hogy: a hit jobbat lel, mert jobbat remél.

A valódi hit meg kell tanítson az összefogásra is, mert az azonos irányban tartó, összetartozásukat érző emberek könnyebben és gyorsabban célhoz érnek, mert egymást tolják előre. Hadd szemléltessen ezt egy érdekes és tanulságos felismeréssel:

„A téli szálláshelyükre tartó vadludak mindig egy kötelékben, ék alakban repülnek. Nem nehéz rájönnünk, hogy miért. Azért, mert az egyes madarak szárnycsapásai felhajtó erőt gerjesztenek nyomukban haladó társuk röptéhez. Az ékalak következtében a madárkötelék legalább 70 százalékkal nagyobb távolságra juthat el, mint külön-külön.

Azonban, ha egy madár kitér az alakzathoz hirtelen megérzi a légellenállást és siet visszaigazodni. Amikor az élen haladó elfárad, helyet cserél egy társával, aki átveszi a vezetést. Az ékben hátul haladók kiáltozva bátorítják az élen repülőket, hogy ne lankadjanak.

Végül, ha valamelyiküket elfogja a rosszullét, vagy lövés éri és kihull a sorból, két társa vele együtt kiválik, és követi, hogy segítséget és védelmet nyújtson neki. Vele maradnak addig, amíg visszanyeri röpképességét, vagy elpusztul. Csak azután indulnak tovább saját csapatuk után vagy más csapathoz csatlakozva erednek övéik nyomába.”

Lám, az okatlan vadludak leckét adnak nekünk összefogásból! Ismerjük be, hogy rá vagyunk utalva egymásra, az összefogásra, az együttműködésre. De jó lenne végre megérteni azt is, hogy együtt könnyebb végezni a kimerítő feladatokat, mint külön-külön és előnyösebb is.

A felolvasott bibliai versek arra is ráirányítják figyelmünket, hogy a hit emberének nem szabad meghátrálnia, mert Isten nem gyönyörködik a meghátráló vagy visszakozó magatartásban. Bármit hozzon a jövő, szembe kell néznünk vele és a hit emberéhez méltó elszántsággal és bátorsággal kell küzdenünk. Julius

Caesar rendíthetetlen elszántságára van szükségünk ma is. Isten az övéhez hasonló bátor kiállást és elszántságot vár tőlünk is.

A történet szerint a nagy hadvezér egy alkalommal áthajózott légiójával a La Manche csatornán, és megérkezett Galliából (Franciaország) a mai Anglia területére. Miután partra szálltak, katonái szeme láttára felgyújtotta azokat a hajókat, amelyeken átszelték a csatornát. Az ellenség földjén, a szárazföldtől végképp elszakítva, a meghátrálás utolsó lehetőségétől is megfosztva egyetlen választásuk maradt: az előrenyomulás, a hódítás. És pontosan ezt tették. Ebben a szellemben cselekedett a halhatatlan Caesar. (Dale Carnegie).

A hit emberének is tűzbe kell vetnie a pesszimizmus legapróbb morzsáját is, és fel kell égetnie minden „hidat” maga mögött, mely a meghátráláshoz vagy a megfutamodáshoz utat kínál.

A hit embere számára azonban nem csak a győzelem fontos, hanem annak mikéntje is. Nem folytathatunk nemtelen harcot. Nem folyamodhatunk tisztességtelen eszközökhöz csak azért, hogy mindenáron győzhessünk, mert a győzelemhez való görcsös ragaszkodás gátlástalanokká, lelketlenekké, csörtetőkké, keresztényekhez méltatlanná tehet. A győzelem keveset ér, ha nem az igazságosság követelménye szerint történik.

Azt is felolvastam a Bibliából, hogy: „Igyekezz kipróbált emberként megállni az Isten előtt, mint olyan munkás, aki nem vall szégyent, hanem helyesen fejtegeti az igazság igéjét.” // „...helyesen hasogatja az igazságnak beszédét.” Károli Gáspár fordításában (2Tim 2,15). A Szentírás szerint Istennek „kipróbált” emberekre van szüksége. „Kipróbált ember” pedig az, aki bebizonyította hűségét, rátermettségét, a próbákon bevált és megbízhatónak bizonyult. Kipróbált ember az, akinek az alkalmasságáról meggyőződtek, aki nem vallott szégyent Isten előtt.

Életünknek célja kell legyen. Nem bolyonghatunk céltalanul. Nem rögtönözhetjük napról napra életünket. Nem bízhatjuk életünk alakulását a vak véletlenekre. Ne felejtjük el, hogy csak „az a hajós talál kedvező szelet, aki tudja, hogy milyen irányban tart”. Mi kell irányt szabjunk életünknek. Legtöbbször rajtunk múlik minden. A környezet állandó vádolója, az önfelmentő okok keresése szolgálhat ideig-óráig mentségünkre, de nem életre szólóan. Nem hibáztathatunk mindig másokat, avagy a rendszert életünk vakvágányra jutásáért. Lássuk be, hogy legtöbbször mi hibáztunk. Mi voltunk könnyelműek, belőlünk hiányzott az önfegyelem, az akaraterő, az elszántság és a kitartás.

Vessünk számot önmagunkkal minél előbb. „Az önismeret akkor is nagy áldás, ha csupán korlátainkra tanít meg.” (Németh László). A kudarcok miatt

azonban nem kell végképp lemondani a sikerről. Aki hittel küzd, az előbb vagy utóbb győzni is fog.

„Ne legyünk a meghátrálás emberei, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk”. Ámen.

Vigyázzon mindenki, hogyan épít

„A mi Urunk Jézus Krisztus nevére kérek titeket, testvéreim, hogy mindnyájan egyféleképpen szóljatok, és ne legyenek közöttetek szakadások, hanem gondolkodásokban és meggyőződéseitekben jussatok egyetértésre! Mert azt a hírt kaptam rólatok, testvéreim, Khloé embezeitől, hogy viszálykodások vannak közöttetek. Úgy értem ezt, hogy mindenki így beszél köztetek: Én Pálé vagyok, én Apollósé, én Kéfásé, én pedig Krisztusé.” (1Kor 1,10–12)

„Én ültettem, Apollós öntözött, de Isten adta a növekedést. Aki ültet és aki öntöz: egyek, és mindegyik a maga jutalmát kapja majd fáradozásához méltóan. Mert mi Isten szolgálatában állunk, ti pedig Isten szántóföldje, Isten épülete vagytok. Az Istentől nekem adott kegyelem szerint, mint bölcs építőmester, alapot vetettem, de más épít rá. Vigyázzon azonban mindenki, hogyan épít rá.” (1Kor 3,6–10)

Ünneplő gyülekezet, kedves Testvéreim!

Az autentikus páli levelek sorába szokás sorolni a korinthusiaknak írt leveleket. A bibliatudomány többnyire egyetért abban, hogy az apostol időszámításunk szerint 56–58 körül Efézusból írta leveleit. Ebben az időben Korinthus a legjelentősebb görög városok egyike volt, mint ilyen, páratlanul fontos kulturális központ. A vegyes lakosságú kereskedővárosban Pál talán 18 hónapot töltött, együtt élt a korinthusiakkal, együtt dolgozott velük, és szervezte őket gyülekezetté, aztán elment a városból és aggasztó híreket kapott. Kloé arról tájékoztatta, hogy széthúzás pártoskodás van a gyülekezetben.

Ez bizony régi történet, minden közösségben vannak konfliktusok, nincs olyan család, nincs olyan gyülekezet, ahol ne lennének súrlódások, összekocca-

¹ Elhangzott 2014. december 6-án a Székelyudvarhelyen tartott Zsinaton.

nások. Ha hirtelen csak saját családukra, rokonainkra gondolunk, eszünkbe jut jó néhány megoldásra váró probléma. Azt szoktuk mondani, hogy az ember nem válogatja meg, hanem ajándékba kapja rokonait. Az egyháztagság is kicsit hasonló ehhez, egyházközségünket sem választjuk, hanem az unitárius predestináció jegyében kötelességünk ahhoz az ekléziához tartozni, amely lakóhelyünkön szerveződött. Ha nagyon balszerencsések vagyunk, és településünkön nincs unitárius egyházközség, akkor eldönthetjük hová akarunk tartozni. Ilyetén nincs is különösebb gond ekléziáinkkal, s többé-kevésbé rendben anyaszentegyházunk háza tája is.

Az unitárius egyház a világban él, emberek és érdekek vezetik, ezért egyházunkban is van pártoskodás, nézeteltérés, és nincs is ebben semmi rossz, még mi is olyanok vagyunk, mint a korinthusiak: kiskorúak a Krisztusban. Nem vagyok sem próféta, sem vátesz, ezért nem tudom megmondani, mikor érjük el a nagykorúságot; azt tudom, hogy erőnk és tehetségünk szerint dolgozunk azért, hogy jobbak, kicsit tökéletesebbek legyünk, mint eddig voltunk. Zsinati prédikációm-ban megkísérlem felvázolni azt, hogy milyennek képzelem én a Krisztusban nagykorú unitárius embert.

Kezdjük a legelején: hírt kaptam rólatok, Testvéreim, hogy viszálykodások vannak közöttetek – a formális köszöntés után ezzel kezdődik Pál levele is. Bár csak megcáfoltatok, felugranátok a padokból és azt mondanátok, hamis, valótlan hírek jutottak el hozzám – gyülekezeteinkben vasárnapról vasárnapra zsúfolásig megtelt templomokban elégedettségtől ragyogó arccal prédikáló lelkészek tesznek tanúbizonyságot arról, hogy közöttünk a békesség és jóakarát szelleme. A keblitanácsi gyűlések angyali hangulata, a nemrég lezajlott köri közgyűlések és választások békessége, az egymás iránt érzett tisztelet, megbecsülés, kölcsönös segítőkészség jellemez bennünket. Közöttünk nincs irigység, harag, féltékenység, rosszindulat, pletykálgodás – mindez a kiskorúak jellemzője, mi pedig felnőttek, nagykorúak vagyunk, de felnőttünk-e ahhoz, hogy szembenézzünk önmagunkkal?!

1. Pál apostol arra *kéri* a korinthusiakat, hogy ne legyenek szakadások közöttük, hogy ugyanazzal az érzéssel és meggyőződéssel igazodjanak egymáshoz. Az apostol kér; milyen jó lenne újra megtanulni kérni testvéreim, utasítani, előírni, kötelezővé tenni már tökéletesen megtanultunk, ideje újra megtanulni kérni. Arra kérlek én is, Testvéreim, hogy tegyünk félre minden versengést, ellenségeskedést és pártoskodást, hivatásunk teljesítése érdekében próbáljunk meg nagykorúvá lenni. A Főtanácson és Zsinaton forgolódva úgy éreztem magam, mint Pál érezhette Efézusban a korinthusiakról kapott hírek hallatán, hiszen magam is hallottam az elmúlt napokban, hogy „én a Pálé vagyok, én Apollósé, én

Kéfásé, én pedig Krisztusé?” és mindenki választottja mellett érvelt, dicsérte Pált és magasztalta Apollóst, de hallottam a Kéfás nevét és kvalitásait is emlegetni. Olyan hírek is eljutottak hozzám a zsinat előtt, hogy a köri közgyűléseken nem történt minden a legjobb rend szerint, hogy a Pálra, Apollósra, Kéfásra leadott szavazatok megzavarták és megosztották közösségeinket.

Testvéreim, a korinthusiak is megosztottak voltak, viszálykodtak, az apostol nagy bánatára. Hiába fáradozott majdnem két évig körükben, nem sikerült egyesíteni a gyülekezetet, pedig Pál tanítása világos volt, fellépése első pillanatól kezdve az evangéliumot prédikálta, és bizonysgot tett arról, hogy a keresztre feszített Jézus a Messiás. De a korinthusi zsidóknak megütözés, a görögöknek pedig bolondság volt az efféle prédikáció. Már az első Jézus-közösségek sem alkottak egyetlen jól körülhatárolható egyházat, és Korinthusban Pál, Apollós vagy éppen Kéfás tanítását részesítették előnyben a hívek. Pál zseniális szervező volt, úgy tudta újrafogalmazni célját és üzenetét, hogy a különféle frakciók nem hulltak szét elemeikre. *Kérni és újrafogalmazni.* Az apostol nyomán először kérételek, ne legyen széthúzás és viszálykodás köztetek, most pedig megfogalmazom, hogy miért.

2. Pál önérzetesen kijelenti, hogy Korinthusban ő volt az, aki ültetett, azaz aki elsőként hirdette az evangéliumot. Apollós csak utána érkezett, őrá az öntözés feladata hárult.

Testvéreim, furcsa fülünknek ez a bizonysgtétel, mi nem ehhez vagyunk szokva, különösen az ifjabb nemzedék. Szeretjük elhitetni magunkkal – és talán nem is egészen alaptalanul –, hogy az a munka, amit mi végzünk, fontos, és hogy jobban végezzük azt, mint közvetlen elődeink, akik dolgoztak, ahogy lehetett, de belefáradtak a szolgálatba. A rommá tett paplak alattunk virágozott fel, mi szerveztük újjá az ekléziát, támasztottuk fel a nőegyletet, az ifúságot, mi tettük rendbe és transzparenssé a szétzilált pénzügyeket, és még ki tudja mi mindet. Eldicsekedjük, milyen nagyszerű emberek vagyunk, hogy mennyit építettünk, hogy hány könyvet és tanulmányt írtunk, hogy milyen sikeres előadásokat tartottunk, közben néhány jól irányzott oldalgáccsal lusta, tehetségtelen, csaló, hazug kollégánkra, elődünkre, szomszédünkra is utalunk. Bizony kiskorúak vagyunk, Mécs Lászlót parafrázálva „emberek, aranymosók vagyunk az egyház folyójában”. Tehetségünk és képességeink szerint merítünk mi is embernyt az Istenből!

Pál apostol egyetlen rossz szót sem szólt Apollósról. Nem vádolta meg a társát semmivel, nem gyanúsította lélekhalázzal vagy népszerűség hajhászással, nem ítélte el, és nem mondta, hogy Apollós a szavak embere, hogy tudományát Alexandriában szedte össze, hogy szándékai a korinthusi gyülekezetet illetően

tisztességtelenek. Pál ültetett, Apollós öntözött, de a növekedést az Isten adta! Erről szoktunk megfélemlkezni nagyon gyakran testvéreim, a társadalomban és az egyházban is, mert kiskorúak és hiúk vagyunk, ahogy találóan írta Mécés László *Alázat* című versében: „Aranymosónak álltam életem folyójába: // mégis hiú vagyok, mint a többiek, // szeretem, ha szemet hűnynek hibáimra, // örülök a tömjénezésnek.”

3. A harmadik dolog, amit az apostol tesz, az az egyenetlenségek elsimítása: „Aki ültet és aki öntöz: egyforma, és mindegyik a maga jutalmát fogja megkapni fáradozásához méltóan.” Alapvető Pál megállapítása: nem csak az ÉN munkám a fontos, hanem a MI közös erőfeszítésünk. Gyakran szoktuk szeretettel azt mondani: a papom, az esperesem, a püspököm, az egyházközségem, keblitanácsosom, kántorom, diákjaim, tanárait – mintha mindannyian tulajdonunkban lennének. Balgán azzal dicsekszünk, ami nem a miénk, megfélemlkezve az apostol tanításáról: „senki se fuvalkodjék fel egyik tanítóval dicsekedve a másik ellen. Mert ki tesz téged különbbé? Mid van, amit nem kaptál? Ha pedig kaptad, mit dicsekszel, mintha nem kaptad volna?” (1Kor 4,6b–7). Nem az ÉN munkám a leglényegesebb, nem csak ÉN fáradoztam Isten szántóföldjén, hanem rajtam kívül nagyon sokan, és mindenki megkapja jutalmát fáradozásához méltón. Ma a Zsinat keretében lelkészszentelésre kerül sor. Eszetekbe szeretném juttatni, Testvéreim, hogy nem is olyan régen a lelkési eskü szövegében benne volt a következő mondat: „minden erőmből arra törekszem, hogy tisztemet lelkiismerettel, igaz tiszta szeretettel végezvén be, egykor méltónak ítéltessem meghallani Jézus ama szózatát: Jól vagyon jó és hű szolgálóm, a kevesen hű voltál, többre bízlak ezután.” 1976-ig még hittünk a mennyei jutalomban, azóta közösségeinkben is felütötte fejét a korinthus-szindróma: az ecclesiát, a gyülekezetet összemostuk a démoszal, a népközösséggel, a vallást elegyítettük a politikával, a szent tudományt, a teológiát az ideológiával. Demokratizálódtunk. Pál azonban valamiféle más demokráciáról beszél, és két metaforát használ ennek bemutatására: az egyik a szántóföld, a másik az épület. Isten mindenkori munkatársai az evangélium elültetésében, öntözésben és az anyaszentegyház építésben foglalatoskodnak.

4. Remélem, érzitek a súlyát annak testvéreim, mit jelent Isten munkatársának lenni. Ez a viszony csak ránk, emberekre érvényes. Köztünk lehet versengés és rivalizálás, mert tetőtől talpig emberek vagyunk, és magunkat is szeretni kell, de mi nem csak emberek mögé, hanem Isten mögé sorakozunk fel, ezért a pártoskodás, az ellenségeskedés és haragvás ideje lejárt, dolgozni kell, ki-ki ott, ahol ezt elvállalta. Isten munkatársai, titkainak sáfárai nagykorúak Krisztusban – nem azt nézik, ami elválaszt, hanem ami összeköt. Mindannyiunk munkájára egyformán szükség van, ültetni és öntözni kell, a növekedést pedig rá kell bízni

az Úristenre, neki gondja lesz szántóföldjeire. Ne azzal törődjünk, hogy mit mondanak, és hogyan ítélkeznek felettünk az emberek, Isten nagykorú munkatársai ismerik önmagukat és képességeiket, ha valamit elvállaltak azt nagykorúságuk és hitük aranyfedezete mellett vállalták. Földi egyházunk alapjait nem mi vetettük meg, hanem azok, akik előttünk jártak. Mint inasok és építőmesterek csak folytatói vagyunk, de nem befejezői a munkának. Más alapot a meglévőn kívül nem vethetünk, de hogy mit építünk erre az alapra, az már tőlünk függ, és rajtunk kérjük számon munkánk eredményét.

5. Kedves Testvéreim, úrvacsoravételre készülünk, adventben a várakozás mindannyiunkat reménykedéssel tölt el. Hamarosan felszentelik a szolgálatra készülő ifjú lelkészeinket, sokunknak könnyes lesz a szemünk. Ne szégyelljük, hagyjuk, hogy „Könnyeink varázslatos vegyi vize végigcsurogjon lelkünkön, mert csak így lesz láthatóvá az a titkos írás, melyet »Valaki valamikor titok-tintával írt a lelkünkre.«” Ültetők, öntözők, építők, aranymosók vagyunk valamenyien egyházunkban, munkánkat nem emberek, hanem az Örökkévaló ítéli meg. Nem az számít, aki ültet, és nem az, aki öntöz, hanem egyedül az, aki a növekedést adta. Minden áldás adója, a növekedést adó Isten tegye eredményessé a mi aranymosó munkánkat, hogy sokszor – bár sárban, iszapban állva – megtaláljuk az egyházunkba és közösségünkbe beépítendő aranyat.

Ámen.

Váltságdíj hitünkért: a csoda művelése

„Ekkor magához hívta a sokaságot tanítványaival együtt, és ezt mondta nekik: »Ha valaki énutánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel a keresztyét, és kövessen engem. Mert aki meg akarja menteni az életét, az elveszti, aki pedig elveszti az életét énértem és az evangéliumért, megmenti azt. Mit használ ugyanis az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelkében pedig kárt vall? Mert mit adhat az ember váltságdíjúl a lelkéért?«” (Mk 8,34–37)

Kedves Testvéreim!

Amikor valaminek az elkerülhetetlen közelsége megérinti az embert, azt szoktuk mondani: benne van a levegőben! Benne volt ezen a télen is a levegőben a régi nagy telek szaga, a közeledő hófelhők gomolygása s végre, a hideg és a hó! Benne volt a levegőben 25 évvel ezelőtt is a politikai és társadalmi változás szükségese, és sokkal erősebben érződött a végét járó zsarnokság szagánál, majd a puszkapor füstjénél is! A régiek még jobban érezték e jelzéseket: akkor több minden benne volt a levegőben, talán azért, mert az ember érzései akkor figyelmesebbek voltak, talán mert az ember jobban együtt élt a természettel, talán mert többet törődött lelke, szelleme, hite dolgaival... Úgy emlékszem teológiai tanulmányaimból, hogy ahogy a 16. századi Európában benne volt a levegőben a törődés a vallás dolgainak megváltoztatásával, ugyanúgy a *transzilván ájéban* is benne volt az érdeklődés, a készség e változások meghonosítására. Sőt, benne volt egy máshol nem látott lelkület is a mikéntre, hogy hogyan történjen mindez: pl. emberien, erőszak nélkül, türelmesen! Ami pedig minket, unitáriusokat illet, ez a levegőben benne levő, átforgató, újat teremtő lehetőség 1568. január 13-án Tor-dán egy csodában valósult meg: az erdélyi országgyűlés határozatában a lelkiismereti és vallásszabadság kimondásáról, aminek nyomán a csoda testet öltött egyházunk szervezetének, földi leképezésének megformálásában!

¹ Elhangzott 2015. január 13-án a kolozsvári belvárosi templomban.

447 év alatt sok minden történt e csodával is, Egyházunkkal is, némelyek a javára, mások a rovására fordultak. És mégis, én ma is azt érzem, az Isten iránti hála és őseink iránti elismerés mellett, hogy számunkra ma is sok jó munka lehetősége van benne a levegőben! Az egységes Magyar Unitárius Egyház szervezeti valósága, a nemzeti és nemzetközi csillagok kedvező állása, a régi és új vezetői készségek tudása, a sok jó munkás beállása Isten aratásába azt sugallja, hogy az unitáriusok számára nemcsak folytatódik, de fokozódik a hűséges evangéliumi élet, a jobb szolgálat, az eredményesebb hivatás-betöltés lehetősége! Ma e jobb szolgálathoz szeretnék 1568 örökségéből erőt meríteni, s ama januári csoda fényénél és melegénél rávilágítani mai lehetőségeink és tennivalóink útjaira.

Az evangéliumból, Jézustól, a mi tanítómesterünktől ma is arra hallunk biztatást, ami a 447 év alatt útmutatás, megtartás, áldás volt számunkra: az unitárius mivolthoz való hűségre, vallási sajátosságaink vállalására, egyedi értékrendünk megőrzésére, sőt: felkínálására a levegőben levő sok keresés, szükséglet és lehetőség számára. Én is úgy értékelem, hogy ha a múltban nem tudtunk volna unitáriusul élni, ha nem ragaszkodtunk volna meghatározó értékeinkhez, ha nem éltük volna meg a sajátosság életét, miközben nyújtottuk, védtük és vártuk a másság elfogadását, már rég eltűntünk volna az egyházi térképekről.

Ezért én ma is úgy hallom, hogy Jézus a mi sokaságunkat is magához hívja, és nekünk is ezt mondja: Ha valaki énutánam akar jönni, tagadja meg gyarló, gyenge, gyáva, tudatlan, jellegtelen, arctalan önmagát, vegye fel sajátos, jellemző, egyedi, nehéz-de-gyönyörűségeket keresztyét, és kövessen engem, mindenki a maga módján: az unitáriusok unitáriusul, mások pedig másként. Mert aki meg akarja tartani az életét – úgy, hogy célá teszi és nem lehetőséggé, úgy, hogy feladja lényegét, sajátosságait, jellemzőit –, az elveszti. Egy lesz a sok közül, jellegtelen, arctalan sorozatrésze lesz az általánosnak. Aki pedig nem félti az életét, mert tudja, hogy az magában nem ér eleget, aki annál fontosabbnak tartja a tartalmát, az értékeit, a szolgálatot, Jézus követését, az evangéliumot, aki meg van győződve, hogy életének értelme a sajátos értékek hétköznapi, kézzelfogható, dolgos szolgálata, az megmenti azt. Mert az egész világ megnyerése sem használ semmit, ha az ember lelkében kárt vall: nem hű ahhoz, aki, nem vállalja fel azt, amilyen, nem fejezi ki a nevét, nem éli meg az üzenetét – szíve, szava és szolgálata nincs összhangban. Mert az ember, és az egyház, váltságdíjul a lelkéért nem adhat oda semmi mást.”

Hogy ki vagyok én, mint személy, hogy kik vagyunk mi, mint közösség, néha nehéz megválaszolni. E talánnyal kapcsolatban már Apollón isten is segíteni akart a régi görögöknek a delphoi szentély bejárata fölé írt útbaigazítással:

„Gnóthi szeautón – ismerd meg önmagadat!” Elsőnek Platón idézi Kharmidész című munkájában e feliratot, mint ami az emberi sors megjelenítése: aki nem érti vagy félreérti a sorsát, az elveszíti – mondja. Apollón intése szerint az ember sorsa kifürkészhetetlen, az ember maga a rejtvény, amelyet csak úgy fejthet meg, ha megismeri énjét. „Ismerd meg valódi énedet!” Hérakleitosz szerint ez az én az éthoszt, az ember lelkét, szellemét jelenti. Valódi énünk a jellemünk, erősségeink s gyengeségeink gondolkodásunk és cselekedeteink által mutatkozik meg: „Kinek-kinek éthosza a sorsa” – olvassuk egy másik Hérakleitosz töredékben. Az „Ismerd meg önmagad!” parancsa hát erről szól: tudatlan, titokzatos, gyenge, gyarló lényedben is értsd meg, fogadd el, fedezd fel jellemző, legbelső, erényes mivoltodat, és állítsd vissza a vezetését életed felett.

Kedves Testvéreim! Én ma délelőtt Tordán a főtéri katolikus szentély bejárata felett egy unitáriusoknak és másoknak szóló üzenetet olvastam: „Estini szeautón – vállald fel önmagad!” E vállalás, e megélés nélkül az ismeret nem ér eleget. Az évenként Tordára, Dévára zarándoklásnak, a méltató istentiszteleteknek és ünnepélyeknek, sőt az év többi egyházi munkájának is csak akkor van értelme, ha valónk lényege: éthoszunk meg tud mutatkozni a gondolatokon, beszédeken és cselekedeteken. A tordai országgyűlésnek, Dávid Ferenc könyveinek és mártír-halálának, hitvalló őseink áldozatának és építkezésének is csak akkor volt értelme, ha az általuk kiszenvedett, felvállalt s mindennél fontosabbnak tartott értékek a mai szolgálatunkon is meglátszanak. Ez unitárius értékeket, személyi és közösségi erényeinket ismerni ismerjük: a szabadságot és a szabadelvűséget, a nyitottságot és a türelmességet, a rugalmasságot és a sokszínűséget. A kérdés, az hogy vállaljuk-e őket, és védjük-e őket ma is? Megéljük-e, és éltetjük-e őket ma is? Ezek alapján döntjük-e el, hogy mit mondunk, és mit cselekszünk? Ezek-e forrásai, táplálói vallási és erkölcsi, személyi és szervezeti tetteinknek?

Kedves Testvéreim! A kolozsvári és erdélyi és Kárpát-medencei levegőben ma az van benne, hogy mi is az unitárius erények újraélesztésének új lehetőségéhez értünk. Az erények, és harmóniájuk: a jellem azok ma is, amelyek a jó életre s a jó szolgálatra segítenek. A mai korban, amely a személyt isteníti, az erény mint az erkölcsös élet elérésének eszköze, a vallás mint az önmegvalósítás erőforrása egyénnek és közösségnek igenis jó lehetőség! A sajátosságok kifejezésre segítése és védelme, a lelkiismereti és vallási meggyőződés szabadságának hirdetése ma jó lehetőséget teremt válaszolni egy olyan világ kihívásaira, ahol sok kereső személy a lelkéhez illő közösséget várja, ahol sok önmagát vállaló embert a másságáért megtorlás ér, ahol a sajátosságok megmutatására üldözés a válasz. Sőt ott is, ahol ma is tízeztől, százaktól, ezrektől veszik el a sajátosság, a véle-

mény, a meggyőződés kimondásának jogát... Mert a világban nem csak látványos fegyveres erőszak létezik, pl. Párizsban, Nigériában, Ukrajnában, hanem csendesebb, de annál alattomosabb házi erőszak is, lelki elnyomás is, hitbéli zsarnokság is, véleményelfojtás is. Az önmagunkká levéshez szabadságot kérő nyelvezet fontos eszköz lehet azon próbálkozásban, hogy segítségül kínáljuk a hit erőforrását, az elfogadás magatartását, a szeretet irányítását.

Unitárius vallásunkat 447 éve úgy jellemezzük, mint amely a jellem általi üdvözülésben hisz, és nem a hit vagy a kegyelem általi megváltásban. Nekünk ma is hinnünk kell a jellem s az erények erejében, az értékek szolgáló mivoltában! Ezt jelentse ma is a Jézus-követés, ez unitárius életeszemély: a félnék én megtagadását, a sajátosság kereszttjének bátor felvételét, és az egyedül a lelkiismeretnek megfelelő szolgálatot. Ezáltal az egész világot nem nyerjük meg, csak esetleg egy részét, de elnyerjük annak dicséretét, aki e szolgálatra elhívott: Istenét. A lelkünkért váltságdíjat neki nem adhatunk, de életünkért háladíjat jó szolgálatban igen!

Hogy hogyan, azt Nagy Lászlónál – a költőnél – találóbban nem tudnám én sem elmondani, aki 1973-ban ezt írta *Hegy-i beszéd* című versében: Műveld a csodát, ne magyarázd /sehova kacsázik minden út / jobban tudjuk a jövőt a múltnál! / válasszuk a villám jelenét, / különben tyúktetű-borzalom / fut föl a lábodon agyadig, hajad gyökeréig / mintha párban láncolva lennénk baromfiólrá, / pedig ülünk a bazalthegyen // Ne félj te a sorstól, én se félek / mélyek a mi kútjaink s mennyi / ér tölti fel újra a villám / állhat beléjük s nem lesz aszály / csodában élünk: az édes nyálat / fűszálak ablakká húzzák körénk / s ne félj a sorstól, ne félj a rongytól / gúnyánkat megtermi ránk a fény / jussunk a szegények leleménye / s lesz a babáknak télre cipő / (...) műveld a csodát ne magyarázd...”

Kedves Testvéreim! A lelkiismereti és vallásszabadság vállalása és védelme ezért egy unitárius csoda! A kimondására emlékező napon, a mindenkori január 13-án a mi dolgunk az, hogy ne csak magyarázzuk, hanem bátorítást kapjunk a művelésére. Utána pedig, az ünneptelen időkben, a hétköznapi csodálatos lehetőségeiben éljük is meg azt, hogy közünk van ehhez a csodához! Mert az igazi csoda akkor történik meg velünk is, ha a mában mi is kimondjuk, mi is biztosítjuk és mi is védjük a szabadságot. Azt, hogy az embernek joga van lelkiismerete szerinti meggyőződéssel irányítani életét, benne hitéletét is. Azt, hogy a vallás választása ma is szabad, s e szabadság elleni bűn és vétek erőszakkal, korlátozással vagy rejtettebb eszközökkel, pl. a családi hagyományra, vagy az egyházatyák írásaira való hivatkozással útját állni a szabadságnak. A január 13-ának csak akkor van értelme, sőt a tordai 1568-ának is csak akkor volt, ha naponta megélünk, ha szolgálatunkban megmutatunk valamit az örökségéből. Ezáltal fogjuk

csak jobban tudni a jövőt a múltnál: hiszen alakítjuk és formáljuk, nem csak elismerjük és méltatjuk, és ezáltal tudjuk a villám jelenét választani: hitünk fényénél megmutatni jó szándékú, felelős, szeretetteljes sajátosságainkat.

Kedves csodákra képes Testvérem! Ne félj a sorstól, én sem félek, mert erősebb annál a Gondviselés! És erősebb a tudatunk is, az elhívásunk, hogy minket, magyar unitáriusokat jó szolgálatra, emberek és közösségek építésére, csodák művelésére hívott el Isten. Sehova kacsázik minden út, mert minden utat nem lehet, és nem kell bejárni, csak a magunkét. Mi a sok közül azokat keressük, és azokra álljunk rá, és azokat egyengessük, amelyeken szabadon, méltósággal, szeretettel lehet járni. Ezen az úton mi ne versengjünk senkivel, nekünk ne a nyereség legyen a cél, hanem a haladás, ehhez pedig csak önmagunk kell lennünk, legjobb önmagunk!

Ne láncoljuk hát magunkat félelemmel, kishitűséggel baromfiólakra, hiszen bazalthegyen ülünk ma is, megvannak a jó szolgálathoz a tartalékaink, az erőforrásaink, a készségeink. Mélyek a mi kútjaink, s mennyi ér tölti fel újra és újra, nap mint nap: mennyi segítő, jó szándékú hozzájárulás, mennyi áldozat, mennyi törődés, mennyi munka! Nem lesz aszály, ha a kevésen is hüen gazdálkodunk, ha erőinkkel jól sáfárkodunk, ha a szegények leleményét használjuk, ha a Gondviselés áldását kamatoztatjuk: termésre visz a szolgálatunk! Ne félj a sorstól, s ne félj a rongytól se, gúnyánkat megtermi ránk a jó élet fénye, s lesz a babáknak télre cipő! Csak műveld, műveld a csodát, ne magyarázd!

Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Gaal György: *A múzsák és erények kertjének öre: dr. Gál Kelemen kollégiumigazgató pályarajza.* Kolozsvár, 2014, Magyar Unitárius Egyház (Keresztény Magvető Füzetek, 48.) p. 256

Vannak emberek, akiknek élettörténete összefonódik egy intézmény vagy közösség életével, oly meghatározó módon, hogy lehetetlen eldönteni, hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik. Ezt az érzést erősíti dr. Gaal György irodalom- és művelődéstörténetész monográfiája dr. Gál Kelemen kollégiumigazgató életéről, pályájáról és munkásságáról.

Gál Kelemen élete és szolgálata betekintést nyújt az unitárius egyház, a kolozsvári kollégium, a kisebbségi oktatás küzdelmes mindennapjaiba egy tanári, igazgatói, emberi sorson keresztül. Azonban a sok összefonódó szál közül kiemelkedik egy: a kollégium.

A kollégium, melynek először diákja, aztán tanára és igazgatója, majd történetének krónikása és megtartásának elszánt harcosa. A kollégium, melynek szolgálatában lemond egyéni vágyairól, a tudományos pályáról, és amelynek századokra visszamenő történetét két hatalmas kötetben írja meg. Ez a munka a kolozsvári unitárius oktatás történetének bemutatásán, a mindenkori kollégium fizikai megjelenítésén túl annak a szellemiségnek,

harcnak és kitartásnak a története, mely elődeinknek az oktatás és nevelés fontosságáról vallott meggyőződésében gyökerezik, és amely elválaszthatatlan az unitárius egyház történetétől. Ezt fogalmazza meg az író is az Előszóban: „...a kolozsvári Unitárius Kollégium a magyar unitarizmusnak központi szerve, szíve, szemefénye és fókusza.”

Gál Kelemen életútjának és pályájának bemutatásán keresztül elevenednek meg a kollégium mindennapjai, az egyházi élet és kolozsvári közélet.

A tizennégy fejezet, melyhez hozzátartozik a bevezetés és összegzés, nyomon követi Gál Kelemen életét a kezdetektől az utolsó évekig: a szentgericei indulástól az egyetemi éveken át a kollégiumi tanári és igazgatói munkásságát, egyháza és a magyar oktatás érdekében kifejtett tevékenységét, az elért sikereket és a keserű lemondások idejét. Minden fejezet életének vagy tevékenységének egy meghatározó részét mutatja be a publikációi, valamint az egyházi levéltárban és a kolozsvári könyvtárakban fellelhető anyagok alapján.

Talán feltevéődik a kérdés az Olvasóban, hogy a kerek évfordulón (2015-

ben van halálának hetvenedik évfordulója) és az utódok enyhe lelkiismeret-furdalásán túl van-e ma szükség ilyen monográfiára, és ha igen, mi célt szolgál?

Véleményem szerint az egyházi és világi közvélemény előtt ismertté tenni és feleleveníteni alakját és munkásságát nem pusztán egy hatalmas adósság lerovása, hanem figyelmeztetés és útmutatás is. A belső egyházi közvélemény számára erősítés és biztatás a mindenkori unitárius oktatás kérdésének a felvállalására és támogatására. Unitárius kollégiumaink csak addig maradnak/maradhatnak fenn, amíg él közösségünkben a tudat, hogy szükségünk van tanintézményeinkre, és ezért áldozatot is vállalunk. Az ún. iskolaalap, melyet gyülekezeteink lélekszám szerint fizetnek, mára már csak szimbolikus jelleggel bír, de emlékeztet arra, hogy valamikor iskoláink túlélését biztosította. Valamikor szükség által kirótt „szent adó” volt, ma inkább a gyülekezetek felelősségét kívánja tudatosítani. Ez azért is lényeges, mert, a nagy mecénások adományain túl, iskoláinkat székely unitárius apák és anyák elkötelezettsége és áldozatvállalása tartotta meg. Mindkettő fontos ma is, hiszen az anyanyelvű iskoláinkat fenyegető veszélyek nem sokat változtak Gál Kelemen ideje óta. A tanügyi törvények és előírások állandó változása, a gyermekeinkre nehezedő elvárások, az érettségi feszültsége mit sem változott, és a szülők öntudatos választásá-

tól függ, hogy a múzsák és erények kertjét vagy a könnyebbnek és előnyösebbnek tűnő utat választják.

A külvilág számára a kötet egy rendkívüli ember életsorsán keresztül betekintést nyújt az unitárius egyház történelmének egy szeletébe, a felekezeti oktatás szépségeibe és nehézségeibe, és a múltbeli küzdelmek bemutatásával útmutatást ad a jövőre nézve. Ezek közül az egyik legfontosabb következtetés az, hogy a magyar anyanyelvű oktatás ügye a felekezetek és magyar közösségek közös ügye. Megoldást találni gondjainkra és sérelmeinkre, sikerre vinni a kisebbségi oktatás kérdését csak közös fellépéssel és együttműködéssel lehetséges.

A Székely Mikó Kollégium ügye nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar oktatás, és ezen belül a felekezeti iskolák ügye, nagyon törekeny lábbon áll. Máiig vissza nem szolgáltatott ingó és ingatlan vagyonunk mellett aggódnunk kell a visszaszolgáltatottak sorsát illetően is. Egyházaink és politikusaink e kérdésben megteszik a szükséges lépéseket, de az igazi küzdelem nem a külvilágban dől el, hanem belül: magyar közösségünkben, gyülekezeteinkben, a családban, a fejben és szívben. Ilyen körülmények között Gál Kelemennek, a pedagógusnak és a kisebbségi tanügyi kérdés szakavatott ismerőjének és védelmezőjének cikkei, munkássága megérdemlik az erdélyi magyar köztudatban való nagyobb népszerűsítést.

Összegzésként szeretettel ajánlom a kötetet az unitárius és nem unitárius olvasóközönségnek azzal a reménnyel, hogy mindannyian tanulunk belőle valamit: ismeretet, szolgálatot, alázatot, kitartást, összefogást. Gál Kelemen élete és munkássága beépült az unitárius egyház és oktatás történetébe, szolgálata jól példázza az apostoli intést:

„ti magatok is mint élő kövek épüljétek fel lelki házzá.” (1Pét 2,5)

Ennek a lelki háznak vagyunk mi örökösei és munkásai a jelenben, azzal a szilárd hittel, hogy építői munkánkkal a megmaradást és a jövőt szolgáljuk. Ehhez adjon nekünk biztatást Gál Kelemen példája.

Pap Mária

**Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. 2 kötet. p. 352+337
Átformáló Utazás**

Az *Utazás Észak-Amerikában* 2014. évi újrakiadásának, az első kiadás 180. évfordulóján, a kétnyelvű – angol–magyar – s ezért kétkötetes forma mellett, az a sajátossága, hogy unitárius egyházi környezetben jelent meg. A kiadás mecénása John Gibbons amerikai unitárius lelkész volt, aki a könyvet saját költségén azért tárta újra a mai olvasók elé Magyarországon, Erdélyben és az Egyesült Államokban is, hogy általa a vallási – ezúttal unitárius keretben szervezett – zárandoklat átformáló erejét elismerje.

Az 1834-es első kiadást követő másfél évtized alatt – éppen a reformkor erejének teljében – az *Utazás Észak-Amerikában* rendkívül népszerű olvasmánnyá lett Magyarországon. Az észak-amerikai fiatal demokrácia alapjait bemutató leírás hatása a kor magyar társadalmi hangulatában radikális volt és forradalmi. A Thomas Jefferson-féle agrárdemokrácia korai

doktrínáin nyugvó politikai szervezkedés elveinek megrajzolása által ugyanis Bölöni a mozgolódní kezdő magyar reform gondolatát élesztette tovább Erdélyben is. Az 1848-as szabadságharc törekeny vívmányaival együtt aztán az útleírás forradalmi gondolatai is időszerűségüket veszítettek közel száz évig, amíg aztán az 1900-as évek elején az *Utazást* újra felfedezték mint a kor jelentős politikai kommentárjainak egyikét. A huszadik században adták ki két angol nyelvű fordítását is az Egyesült Államokban, 1977-ben az Amerikai Filozófiai Társaságnál és 1978-ban az ABC Clio kiadónál.

Manapság, közel kétszáz évvel az első kiadás megjelenése óta, az unitárius egyház nemzetközi kapcsolatainak keretében az *Utazás* új jelentőséget nyert: az újraszervezett erdélyi–amerikai unitárius testvérkapcsolatok korai korszakából inspiráló tanúságtétel lett.

Bölöni ebben a tekintetben ugyanis nemcsak a friss amerikai állami berendezkedést leíró első erdélyi demokrata volt, hanem a fiatal amerikai unitárius egyházi szervezettel elsőként találkozó erdélyi unitárius is. Ő volt az első magyar unitárius, aki a bostoni unitárius székház küszöbét átlépve a valóságban is megjelenítette az erdélyi hittestvérek addig csak latin nyelvű levelezésből ismert világát. A hazatérés után ez összeköttetés fontosságának hangsúlyozása is megalapozta azt a kedvező folytatást, ahol már az 1860-as évek elejétől magyar unitárius diákok „akadémitának mentek” továbbtanulásra a keleti part unitáriusok által alapított színvonalas főiskoláira.

Az egyre több szinten szerveződő partneri kapcsolatokat az első világháború sodrása megtörte, de csak ideiglenes jelleggel. A háború okozta károk helyreállításában ugyanis a magyar unitáriusok gazdasági, lelki és közösségi értelemben is segítséget kaptak Amerikából, az 1920-ban elinduló ún. testvéregyházi program keretében. Az együttműködés rendjén egyesült államokbeli unitárius egyházközségek testvérükké fogadtak egy-egy erdélyi vagy magyarországi unitárius közösséget, felelősséget vállalván az újjáépítésükért. Egyházi vonatkozásban e kapcsolatok keretében fedezhették fel újra az *Utazást* mint a kapcsolatoknak történeti háttérrel biztosító korai kordokumentumot. Ez az időszak alapozta meg ugyanakkor az unitárius zárán-

doklatok gyakorlatának kiépülését is, ahol amerikai hittestvérek a vallás születésének helyszínére, Erdélybe látogattak, hogy tiszteletüket tegyék Kolozsváron, Tordán és Déván, az unitárius történelem meghatározó helyszínein, és inspirációt nyerjenek szolgálatuk végzéséhez.

Az erdélyi magyar újjáépítés előbb az újabb világegyezés miatt nem folytatható tovább, a második világháború után kialakult új társadalmi rend pedig aztán végképp nem tűrt semmilyen zavaró ideológiával fenyegető nyugati kapcsolatot. Az amerikai partnerségek is meggyengültek hát – de nem szakadtak el végleg. Amikor pedig 1989 után újra lehetett szervezni a „nyugati” segélyezést, az amerikaiak ismét élen jártak ebben, és ezúttal is az egyenlő feleket kölcsönösen előnyökhöz juttató egyházi partnerségek újjáépítése formájában. E kapcsolatok hatása, akárcsak közel 200 évvel korábban a Bölöni-féle leírásé, az 1990-es évek unitárius egyházi, sőt erdélyi magyar társadalmi hangulatában radikális volt és forradalmi. Ahogy a Jefferson-féle agrárdemokrácia doktrínáin nyugvó politikai szervezkedés elveinek megrajzolása által Bölöni a mozgolódni kezdő magyar reform gondolatát élesztette tovább Erdélyben, ugyanúgy az amerikai testvérkapcsolatok lelkesedése, szaktudása, biztatása, áldozatkészsége és pénze az önfenntartó egyházi szolgálatra irányuló reformok kiváltását célozta meg.

John Gibbons első erdélyi látogatása óta évente többször visszatér ide, mert otthoni szolgálatára nézve áldásosnak ítéli meg az erdélyi unitáriusok közösségében töltött idő hatásait – a zarándoklatok többszörösen átformáló személyes hatásai mellett. Minden útján kitalál valami új formát arra, hogy maradandó nyomot hagyjon maga után. Ilyen időtálló nyom a 2014. évi látogatását követő kiadói termés is, amely által Bölöni Farkas Sándor Amerikát csodáló, és az itthont biztató vallomásait egy újabb olvasói nemzedék veheti kézbe: a magyarok az első, 1834-es kiadás, az angolul olvasók pedig az 1977-es amerikai kiadás változatlan tartalommal, de egységesen megújult külsővel Kolozsváron kinyomott példányait.

Hogy miért utazunk? „Mindenekelőtt azért, hogy elveszítsük önmagunk egy részét, hogy aztán újra rátaláljunk – de már másként. Mert megforgat a sarkunk körül, felráz és kiborít önmagunkból, és mindent a feje tetejére állít bennünk, amit azelőtt adottnak, magától kijárónak hittünk. Utazunk, hogy megnyissuk szívünket, szemünket, és többet lássunk a világból, mint amennyi az újságok hírrovatába belefér. Utazunk, hogy bár azt a

keveset elvigyük magunkkal, amit tudatlanságunkkal együtt is tudunk, a világ olyan tájaira, ahol a gazdagságot más mércével mérik. És végül, sőt főként, azért utazunk, hogy újra ifjú bohémokká váljunk, hogy az időt lelassítsuk, és engedjük, hogy magával ragadjon minket, s hogy megint szerelembe essünk – az életbe” – írja Pico Iyer, és érzi minden más tudatosan utazó is.

E könyvkiadás a tartalmi vonatkozások tanulságos volta mellett a mecénásság mint értékteremtő magatartás időtálló voltáról is beszél. Ahogy Bölöni Farkas Sándor utazását Észak-Amerikába annak idején egy mecénása, Béldi Ferenc támogatása tette lehetővé, úgy a mai olvasók vele utazását Amerika világába szintén egy mecénás, John Gibbons segítette elő. A mai, pályázatokhoz és grantokhoz szokott világban az ember ritkán találkozik magával az adakozóval – e könyv útján most érintkezésbe léphet eggyel. A kiadás maga is jól példázza azt az átformáló hatást, aminek elismerésének jegyében született: az ember a lelkét megindító kapcsolatok hatására képessé lesz másokat is lehetőséghez juttató áldozatok meghozatalára.

Gyerő Dávid

ABSTRACTS

Tamás Túri: *Contexts of a 17th Century Unitarian Commentary on the Book of Revelations*

This paper is about *Conciones vetustae ex Apocalypsi* (Old sermons from Revelations), a Unitarian manuscript written in the 17th century. The manuscript contains a series of 9 sermons interpreting the Book of Revelations' 22. 1–2. The work, in Hungarian, is available at the Romanian Academy Library in Cluj (catalog: MsU.732.). This paper investigates the theology of the sermons. In summary it seems that *Conciones vetustae...* may change our perception of Unitarian commentaries on the Apocalypse, because hitherto we have only known Nonadorant and Sabbatarian texts, but MsU.732 contains elements of a Socinian Christology, too. This aspect of the work is interesting because it uniquely juxtaposes the nonadorant concept of Palaeologus (c. 1520 – March 23, 1585) (about the history of salvation and resurrection) with the Socinian Christology (invocation and adoration of Christ), and with Socinian ethics (e.g., the life of Jesus as an example of true Christian behaviors).

The second part of the paper investigates the genre of the text. The sermons are part of a bigger cycle, in which characteristics of tracts and sermons simultaneously occur, therefore, the text might also be seen as a piece intended for devotional purposes. The rhetorical horizon of the sermons resides between the protestant orthodox (dogmatic, minimum delight, didactic role of *exemplum*) and Puritan (biblical confirmation, clear structure, intelligibility) preaching ideal, wherein the *didascalicum* (didactic) plays an important role as *primarium genus* (the primary form). It is remarkable that the part of *application* exhorts the audience by the moral, a method through which *docere* (teaching) can amplify the *movere* (application) effect of the text and *movere* also amplify the *docere* effect. Moreover, the text also reveals an interesting and varied use of inter-confessional sources (for example: *Biblia Tigurina*, Ludovicus Granatensis, Seneca, St. Augustine, Andreas Hondorff etc).

Keywords: Commentary on the Apocalypse, Book of Revelation, Unitarian preaching, rhetoric of Unitarian preaching

Dávid Molnár: *Valentin Radecke – 17th Century Unitarian Teacher and Bishop*

Valentin Radecke (?–1632) was a teacher in the Unitarian college of Kolozsvár from 1605, and bishop from 1615. He is the author of a number of works which have been brought into focus by recent research (*Disciplina Ecclesiastica, Der kleine Katechismus, Geistliche Gesänge, Apologia*). There is a confessed gap in our knowledge about his first decade in Kolozsvár. He was supposed to steer Transylvanian Unitarians away from Ferenc Dávid's tradition (from nonadorantism), however, his church policy significantly contributed to the almost complete survival of the plurality of Unitarianism.

This paper offers an overview of his career until his appointment as bishop, building on previously unknown letters and other new records. The letters were sent to Radecke by German and Polish Antitrinitarians (Georg Ludwig Leuchsner, Paweł Szoman and Ioannes Ferberinus). They were discovered in the Archives of the Polish Unitarian Church, and copies of them are included at the end of the paper.

Keywords: Valentin Radecke, nonadorantism, Antitrinitarians, Georg Ludwig Leuchsner, Paweł Szoman, Ioannes Ferberinus, Dávid Ferenc, letter

Béla Botond Jakabházi: *Components of Clergy Health and the Challenges Posed by Countertransference¹ Phenomena in Pastoral Care*

In companies, institutions and organizations the health and well-being of the workforce is very important for overall success. This is even more so in the case of churches, where the well-being of the ministers is one of the many reliable signs of how the institution is functioning. Focusing on protecting and enhancing the health of ministers in the church leads to a more successful and authentic way of spreading the good news and helping people in distress and crisis. Ministers encounter many problems and pitfalls in their work of pastoral counseling, and pastoral care in general, as does any other mental health professional.

This paper deals with one of the major causes of minister's poor mental health: countertransference. In order for the minister to remain in touch with all

¹ countertransference: the redirection of a psychotherapist's feelings toward a client – or, more generally, as a therapist's emotional entanglement with a client

the unresolved conflicts and needs, he/she must be aware of the interferences from the past and present, which consciously and unconsciously interfere with the counseling and pastoral setting. It is important to avoid superimposing personal needs, motifs and conflicts on the verbal and non-verbal messages the minister conveys to the parishioner or client. In order for the minister to deal with the countertransference phenomena, self-monitoring, supervision and personal therapy are of paramount importance.

Keywords: clergy health, stress, physical and mental health, countertransference, supervision

Péter Somogyi: *Identifying the Treasure Trove of Byzantine Coins Found in Firtos*

One afternoon in early July 1831, they spread the news in Firtosvávalja (Hargita county) that children guarding cattle found coins of gold in István Bálint's land situated in Firtos, the mount rising above the village. Driven by the gold rush, people from Firtosvávalja and the surrounding villages invaded the place, digging for weeks for coins. The news spread and the competent authorities, otherwise very slow, soon conducted an investigation. On August 18th two clerks from Marosvásárhely arrived to find out the number of coins and the persons owning them, for according to the law, the State Treasury was entitled to own one third of these kinds of discoveries.

Neither the peasants, nor the clerks were aware of the historical importance of the coins, and therefore did not pay much attention to the coins themselves. Twenty years passed before the Transylvanian historiography paid attention to the importance of the findings. It became evident that the discovery was Transylvania's largest treasure from the time of the Migration, consisting of 5-6th century Byzantine gold coins, soliduses, and so called tremissises. Meanwhile the historians gave a good account about the coins that were held by the priests, officials and landlords, who had bought them from the peasants. However, they relied only on secondary, confusing sources regarding the exact place of the findings.

This paper describes the findings of the research done by comparing the minutes (*Investigatio*) of the afore-mentioned investigation with the earliest land records from the Székelyudvarhely Land Office. It also includes results of investigations using a metal detector in the identified area.

Keywords: Transylvania, Székelyland, Firtosvávalja, Firtos, Byzantine, coins, gold coins, trove, identification

Halottaink

Kiss Jenő nyugalmazott unitárius lelkész 2014. június 18-án, életének 90. évében visszaadta lelkét Teremtőjének.

1925. április 21-én született Kököson. Elemi iskoláit Homoródkeményfalván végezte. A Báró Orbán Balázs Unitárius Főgimnáziumban érettségizett Székelykeresztúron. Teológiai tanulmányait az Unitárius Teológiai Akadémián kezdte 1946-ban. A lelkészi képzés megszerzése után szolgálatát Désen és Besztercén kezdte, ahol rövid ideig szórványlelkészként tevékenykedett. 1950-ben kinevezést nyert a fogarasi egyházközség lelkészi állásába, ahol 42 éven keresztül, 1992. október 1-jén történt nyugdíjba vonulásáig szolgált. Nyugdíjazása után Nagyváradon élt, ahol beszolgáló lelkészként is tevékenykedett Boda József nyugdíjba vonulása után (1998) a lelkészi állás betöltéséig. Temetésére a nagyváradi Rulikowski temetőben került sor 2014. június 21-én. A szertartást Farkas Dénes ny. lelkész-esperes végezte, a Háromszék-Felsőfehéri Egyházkör nevében Török István esperes, a Főhatóság és a Kolozs-Tordai Egyházkör képviselőjében Dimény József esperes, a nagyváradi gyülekezet részéről Molnár Imola gyakorló segédlelkész búcsúztatta.

Emléke legyen áldott!

Bedő Béla nyugalmazott unitárius lelkész 2014. szeptember 6-án, életének 94. évében visszaadta lelkész Teremtőjének.

1920-ban született Brassóban, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban érettségizett 1940-ben. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémián végezte 1940–1944 között. 1955-ben szentelték unitárius lelkésszé a Zsinat kolozsvári ülésén. Gyakorló segédlelkészi szolgálatát 1946-ban kezdte Szentivánlaborfalván, ahol 1952-ig végezte munkáját. Ekkor a Datki Egyházközség lelkésze lett, és az is maradt 37 éven át, 1989-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. Azóta többnyire Sepsiszentgyörgyön élt. Temetése szeptember 13-án volt a sepsiszentgyörgyi köztemetőben, a szertartást Kovács István helyi lelkész végezte. Az Egyházi Főhatóság nevében Bálint Bencédi Ferenc püspök, a Háromszék-Felsőfehéri Egyházkör nevében Török István esperes mondott búcsúbeszédet.

STUDII

Tamás Túri Contexturile unui comentariu unitarian din secolul al XVII-lea la Apocalipsa	3
Dávid Molnár Valentin Radecke	22
Béla Botond Jakabházi Componentele sănătății și riscurile vocației duhovnicești în contextul fenomenului de contratransfer	40
Péter Somogyi Identificarea amplasamentului tezaurului numismatic din Firtușu	57

ATELIER

Gyula Littasi Discurs cu pocalul Berde.	93
Sándor Lakatos Matricole unitariene în arhiva județului Covasna.	96

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

István Lajos Józsa Cel neprihănit va trăi prin credință	103
--	-----

Sándor Kovács	
Fiecare să ia seama cum clădește	109
Dávid Gyerő	
Răscumpărarea credinței: cultivarea miracolului	114

RECENZII

György Gaal: <i>Paznicul grădinii muzelor și virtuților: Viața și cariera directorului dr. Gál Kelemen</i> (Mária Pap)	119
Sándor Bölöni Farkas: <i>Călătorie în America de Nord</i> (Dávid Gyerő)	121
Rezumate	124
Anunț de deces	127

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
 Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
 Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**
 Tehnoredactor: **Péter Virág**
 Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
 Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
 Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Tamás Túri
Contexts of a 17th Century Unitarian Commentary on the Book of
Revelations 3
- Dávid Molnár
Valentin Radecke – 17th Century Unitarian Teacher and Bishop 22
- Béla Botond Jakabházi
Components of Clergy Health and the Challenges Posed by
Countertransference Phenomena in Pastoral Care 40
- Péter Somogyi
Identifying the Treasure Trove of Byzantine Coins Found in Firtos..... 57

WORKSHOP

- Gyula Littasi
Oration with the Berde-cup 93
- Sándor Lakatos
Unitarian Church Registers in the Covasna County State Archives 96

SERMONS

- István Lajos Józsa
The Just Shall Live by Faith 103

Sándor Kovács	
Now if any Man Build upon this Foundation... ..	109
Dávid Gyerő	
Ransom for Our Faith: the Cultivation of the Miracle	114

BOOK REVIEWS

Gaal György: <i>The Guardian of the Garden of the Muses and Virtues: A Biography of Kelemen Gál, College Principal</i> (Mária Pap).....	119
Bölöni Farkas Sándor: <i>Journey in North America</i> (Dávid Gyerő)	121
Abstracts	124
Obituary.....	127

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **Róbert Zoltán Bálint**

Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**

Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,

dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.

